

HY

ISSN 0130-5719

Філософська думка

1 1987

1987

До уваги авторів!

Починаючи з 1987 року в журналі вміщатимуться портрети авторів теоретичних статей. Просимо разом із статтею надсилати до редакції фото в 3-х примірниках, розміром 6×9 см, на глясованому папері. Правила оформлення рукописів, що надсилаються до редакції, див. у № 1 за 1986 р. Рукописи, надіслані в одному примірнику, до редакційного портфелю не приймаються.

З 6 грудня 1986 р. телефони редакції змінилися!

Редакція журналу

У 1987 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ КНИГИ:

РАЦИОНАЛЬНОСТЬ. РАССУЖДЕНИЕ. КОММУНИКАЦИЯ [логико-методологический аспект] Сб. науч. тр.—14 л.— (В пер.): 2 р. 40 к.

Аналізуються можливості використання формально-логічних методів у розв'язанні проблем логіки і методології науки. У тісному зв'язку з проблемою практичних міркувань досліджуються основні аспекти проблеми раціональності: соціальний, ціннісно-комунікативний, естетичний, лінгво-прагматичний та ін. Пропонуються логічні засоби аналізу найважливіших понять етики, соціології, соціальної психології. У зв'язку з проблемами формального представлення структур різновидів соціальної діяльності розглядаються логіка норм, логіка оцінок, логіка дій, логіка часу, логіка практичних міркувань, логіка цільового управління та ін.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів, пропагандистів.

ДИАЛЕКТИКА ПРЕВРАЩЕНИЯ ТРУДА В ПЕРВУЮ ЖИЗНЕННУЮ ПОТРЕБНОСТЬ // В. А. БУСЛИНСКИЙ, Ю. И. ШИРЯЕВ, В. И. КОЦЮБИНСКИЙ и др.—17 л.— (В пер.): 3 р.

Монографія є четвертою книгою з циклу «Діалектика розвитку праці за соціалізму». Головна увага в ній приділяється питанням розвитку здатності індивіда до праці, формуванню в нього стійкої потреби в трудовій діяльності, створенню для цього необхідних умов. Розглядаються також передумови, фактори перетворення праці у першу життєву потребу, діалектичні суперечності цього перетворення, його реальні труднощі, можливі шляхи їх подолання.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів.

НАУКОВА ДУМКА

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері під рубрикою «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук» друкуємо редакційну статтю «Назрілі завдання історичного матеріалізму».

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, вміщуємо статті: Х. І. Домозетов. Інноваційна діяльність керівника в трудовому колективі; А. Х. Наруск. Роль сім'ї в процесі передавання культурних традицій; В. Б. Моїн, К. М. Ляльчук. Задоволеність вільним часом: проблема інтерпретації соціологічних даних.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: «Філософські зошити» і сучасність (Круглий стіл «Філософської думки»); Е. Е. Грауберг. Інтенціональні контексти і семантика «можливих світів»; Л. Н. Столович. Природа естетичних категорій.

Шановні читачі!

У цьому році редакція проводить конкурс статей, надрукованих у нашому журналі. Виявити кращі з них допоможуть ваші оцінки.

Просимо оцінювати статті за п'ятибальною шкалою і надсилати повідомлення про це поштовою листівкою. Підсумки підбиватимуться наприкінці року. На переможців чекає премія.

Редакція журналу

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року • Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 1 Січень — лютий 1987

Київ Наукова думка

ЗМІСТ

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

Назрілі завдання історичного матеріалізму 3

Колонка головного редактора

Перебудова суспільствознавства 13

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Домозетов Х. І. (НРБ). Інноваційна діяльність керівника в трудовому колективі 15

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

Наруск А. Х. (Таллін). Роль сім'ї в процесі передавання культурних традицій 21

Життєва сила ленінських ідей

«Філософські зошити» і сучасність. (Круглий стіл «Філософської думки». Закінчення). 28

Методологія наукового пізнання

Грауберг Е. Е. (Таллін). Інтенціональні контексти і семантика «можливих світів» 41

Столович Л. Н. (Тарту). Природа естетичних категорій 48

Методологія і методика конкретних соціологічних досліджень

Моїн В. Б. (Одеса), Ляльчук К. М. (Одеса). Задоволеність вільним часом: проблема інтерпретації соціологічних даних 56

З історії вітчизняної філософії

Уткіна Н. Ф. (Москва). Філософські ідеї в працях М. В. Ломоносова. (До 275-річчя з дня народження вченого) 69

Храмов В. О. Наукова спадщина Т. Котарбінського. (До 100-річчя з дня народження мислителя) 78

Критика буржуазної ідеології

Райда К. Ю. Суперечності «марксологічних» тенденцій відроджуваного екзистенціалізму 85

Наукові повідомлення

Ткаченко Н. В. Про індивідуально-психологічні умови відтворення релігійності за соціалізму 96

Роздуми над книгою

Куліченко М. І. (Москва). Методологічні проблеми дослідження національного характеру 104

Тажуризіна З. А. (Москва). Новий навчальний посібник з історії філософії XV—XVII ст. 111

Наукове життя

Голиценко Т. С. «Слово о полку Игоревім» і розвиток вітчизняної філософської думки XI—XVII ст. 117
Хроніка наукового життя 13, 40 і 55, 68

Рецензії

Оссовський В. Л., Макеев С. О. Соціальна структура соціалістичного суспільства як предмет соціологічного аналізу 120
Володін В. Л., Полторак В. А. (Дніпропетровськ). Громадсько-політична активність як фактор формування особи молодого спеціаліста 122
Роженко М. М., Свинцицький В. М. Філософські питання розвитку сучасної фізичної картини світу 123
Захарова М. А., Лисовенко Н. Я. Атеїзм і релігія в умовах НТР 125
Книжкова полиця 95 і 126
Резюме англійською мовою 127

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Назревшие задачи исторического материализма, с. 3. КОЛОНКА ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА. Перестройка общественно-научного знания, с. 13. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. Домозетов Х. И. (НРБ). Инновационная деятельность руководителя в трудовом коллективе, с. 15. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. Наруск А. Х. (Таллин). Роль семьи в процессе передачи культурных традиций, с. 21. ЖИЗНЕННАЯ СИЛА ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ. «Философские тетради» и современность. (Круглый стол «Философской думки». Окончание), с. 28. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Грауберг Э. Э. (Таллин). Интенциональные контексты и семантика «возможных миров», с. 41. Столович Л. Н. (Тарту). Природа эстетических категорий, с. 48. МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДИКА КОНКРЕТНЫХ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ. Моин В. Б. (Одесса), Ляльчук К. М. (Одесса). Удовлетворенность свободным временем: проблема интерпретации социологических данных, с. 56. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Уткина Н. Ф. (Москва). Философские идеи в трудах М. В. Ломоносова. (К 275-летию со дня рождения ученого), с. 69. Храмов В. О. Научное наследие Т. Котарбинского. (К 100-летию со дня рождения мыслителя), с. 78. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Райда К. Ю. Противоречия «марксологических» тенденций возрождаемого экзистенциализма, с. 85. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. Ткаченко Н. В. Об индивидуально-психологических условиях воспроизводства религиозности при социализме, с. 96. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. Куличенко М. И. (Москва). Методологические проблемы исследования национального характера, с. 104. Тажуризина З. А. (Москва). Новое учебное пособие по истории философии XV—XVII вв., с. 111. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Голиценко Т. С. «Слово о полку Игореве» и развитие отечественной философской мысли XI—XVII вв., с. 117. Хроника научной жизни, с. 13, 40 и 55, 68. РЕЦЕНЗИИ. Оссовский В. Л., Макеев С. А. Социальная структура социалистического общества как предмет социологического анализа, с. 120. Володін В. Л., Полторак В. А. (Днепропетровск). Общественно-политическая активность как фактор формирования личности молодого специалиста, с. 122. Роженко М. М., Свинцицкий В. Н. Философские вопросы развития современной физической картины мира, с. 123. Захарова М. А., Лисовенко Н. А. Атеизм и религия в условиях НТР, с. 125. Книжная полка, с. 95 и 126. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 127.

XXVII з'їзд КПРС

і актуальні питання філософських наук

НАЗРІЛІ ЗАВДАННЯ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Незабаром виповниться рік відтоді, як радянський народ, натхнений рішеннями XXVII з'їзду партії, розгорнув перебудову всіх галузей суспільного життя в країні. Час, що минув, показав, які справді революційні перетворення належить здійснити в економіці, в соціальній і духовній сферах, щоб істотно прискорити темпи суспільного розвитку і досягти нового якісного стану нашого суспільства. «Курс на прискорення, — підкреслювалось у Політичній доповіді ЦК КПРС з'їздові, — не зводиться до перетворень в економічній галузі. Він передбачає проведення активної соціальної політики, послідовне утвердження принципу соціалістичної справедливості. Стратегія прискорення передбачає вдосконалення суспільних відносин, оновлення форм і методів роботи політичних та ідеологічних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії, рішуче подолання інерції, застою і консерватизму — всього, що стримує суспільний прогрес»¹.

Практичний досвід перших кроків по перебудові й прискоренню переконав дові, що для успішного розв'язання завдань, висунутих Комуністичною партією, потрібно значно поліпшити науково-теоретичне забезпечення організації революційно-перетворюючої діяльності трудящих. «...Ще до того, як ми досягнемо якісно нового стану нашого суспільства, — наголосив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, — ми повинні добитися великих інтелектуальних перемог, істотно просунутися вперед у сфері теорії, у творчому осмисленні нових явищ і процесів життя»².

Партія спрямовує вчених-суспільствознавців на оперативне і якісне виконання того надзвичайно відповідального соціального замовлення, яке дає перебудова всій системі суспільних наук. Це потребує рішучої перебудови самих суспільствознавчих досліджень, їх інтенсифікації на міцному фундаменті діалектико-матеріалістичної методології і узагальнення новітнього досвіду практичного перетворення соціальної дійсності. «За сучасних умов, що вимагають нестандартних підходів і рішень, особливого значення набуває методологічна сторона марксизму-ленізму, його розуміння як керівництва до дії, — зазначається в передовій статті журналу «Коммунист». — Саме в конкретному застосуванні універсальних принципів марксизму-ленізму до аналізу сучасної економічної і політичної обстановки, в осмисленні особливої смуги історичного процесу, через яку проходять радянське суспільство і весь світ, — ключ до розуміння суті нового внеску нашої партії в революційну теорію, його відповідність «вирішальному в марксизмі», його «живій душі» — матеріалістичній діалектиці, несумісній ні з яким застоєм думки, доктринерством і схематизмом»³.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 25.

² Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

³ Крупнейшее достижение марксистско-ленинской мысли (статья первая) // Коммунист. — 1986. — № 6. — С. 5—6.

Назрілим завданням наших днів є розробка всіх ланок суспільствознавчої методології як багаторівневого і глибоко ешелонованого теоретичного утворення з різними формами вияву. Щоб успішно його виконати, треба істотно посилити й ефективніше використовувати евристичний потенціал історичного матеріалізму як теорії соціального пізнання і дії. Це дасть змогу правильно визначити пріоритетні напрями розвитку суспільної науки і практики, встановити відповідну ієрархію соціальних пріоритетів — на сьогодні і на перспективу.

Позитивний досвід такої роботи в країні є, і нам треба його краще вивчати і застосовувати. Так, в Інституті філософії АН СРСР розгортаються дослідження цілого блоку актуальних проблем діалектики розвитку соціалізму на сучасному етапі і, як показала Х Всесоюзна координаційна нарада з актуальних питань історичного матеріалізму (грудень 1986 р.), вчені з багатьох наукових центрів країни готові докласти зусиль до їх розв'язання. Перебудова відбувається швидше, коли спирається на досвід розробки крупних методологічних проблем за єдиною програмою — як, наприклад, створення фундаментального тритомного монографічного дослідження «Марксистско-ленинская теория исторического процесса», два томи якого вже вийшли друком.

Певний доробок у цьому напрямі є і в нашій республіці. В Інституті філософії АН УРСР розробка проблем історичного матеріалізму як загальної методології соціального пізнання та дії посідає одне з чільних місць. Тут отримано (а почасти вже й опубліковано) значні результати в галузі дослідження особливостей, сутності, змісту й основних форм соціального пізнання, закономірностей і особливостей формування і взаємозв'язку філософсько-соціологічних категорій, світоглядної та методологічної функції категоріального апарата історичного матеріалізму. У складі Наукової ради АН УРСР «Філософські і соціальні проблеми науки і техніки» створена й успішно функціонує секція «Методологічні проблеми суспільних наук», яка здійснює чималу роботу у справі координації дослідницьких зусиль учених з різних інститутів АН УРСР, вузів Києва та республіки. Організовано підготовку понад десяти збірників з методологічних питань філософії, правознавства, історії, археології, мово-, літературо- і мистецтвознавства. Але щоб успішно розв'язувати проблеми, висунуті нині практикою перебудови, треба вийти на нові рубежі філософсько-соціологічних досліджень.

На вищий рівень необхідно піднести передусім розробку теоретико-методологічних основ самого історичного матеріалізму. Потрібно з'ясувати — з урахуванням як сучасних вимог і досягнень діалектичного матеріалізму, так і практики вдосконалення соціалізму, — як історичний матеріалізм конкретизує загальнофілософські (світоглядні й методологічні) принципи марксистсько-ленінської діалектики в галузі пізнання життєдіяльності суспільства. Робота в даному напрямі здійснюється все ще дуже повільними темпами. А напрям цей — магістральний. «Ключ до постійного прирощення знань про суспільство, закони його вдосконалення, — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», — в постійному дотриманні діалектичного методу аналізу соціальної дійсності, що поєднує в собі революційну критичність, теоретичну проникливість і наукове передбачення основних тенденцій поступального розвитку суспільства, джерелом саморуху якого є реальні суперечності, боротьба нового зі старим, яка охоплює всі сфери суспільного життя»⁴.

За умов прискорення і перебудови, коли особливо помітною і важливою стає роль суб'єктивного фактора, об'єктивність суспільних законів виявляється у складніших формах, — отож, і потреба у вивченні їх дії і її використання набуває особливої актуальності. Прирощення но-

⁴ О журнале «Коммунист»: Постановление ЦК КПСС // Коммунист. — 1986. — № 12. — С. 4.

вого знання виступає тут не тільки передумовою, а й істотною складовою перебудови суспільствознавства, досягнення тих істотних зрушень у ньому, яких вимагає нині суспільна практика.

Ніде правди діти, часто-густо фахівці з окремих галузей суспільної науки, відзначивши на перших сторінках своїх праць неабияке світоглядне значення історичного матеріалізму, вважають, що цим вони вже віддали йому належне. Таке формальне «вшанування» історичного матеріалізму засвідчує, що ще не всі дослідники оволоділи ідейним багатством філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленізму і навчилися ефективно використовувати її для розкриття конкретних суспільних проблем. Назріла необхідність перебудови самого мислення усіх суспільствознавців — і філософів, і представників галузевих дисциплін, формування більш відповідального ставлення до суспільствознавчої теорії і методології. Адже нині «сама теоретична діяльність стає однією з найважливіших рушійних сил соціалістичного і комуністичного будівництва, найважливішим інструментом перебудови»⁵. Зміцнення зв'язку теорії з практикою — не просто загальний заклик, а ключ до перебудови суспільствознавства, принцип роботи вчених і викладачів. Тільки за умови його додержання будуть можливі істотні зрушення в ставленні до суспільствознавства — як з боку інших наук, так і з боку суспільства загалом.

Нам треба налагодити творче співробітництво філософів з представниками різних галузей суспільствознавства, природознавства і технікознавства, організувати розробку фундаментальних проблем комплексного характеру, спрямовану на теоретичне розв'язання ключових завдань перебудови нашого суспільства, самим повернутися обличчям до практики і прискорити такий поворот в інших суспільствознавчих дисциплінах. І тут провідну роль покликані відіграти спеціалісти з історичного матеріалізму, бо саме від них залежить, щоб комплексні міждисциплінарні дослідження спрямовувались і планувались з урахуванням його наріжних законів, принципів і категорій. Корінні питання сучасної епохи, нові політичні пріоритети, зміст і послідовність завдань перебудови були визначені Комуністичною партією на її XXVII з'їзді завдяки тому, що вона спиралась на марксистсько-ленінське матеріалістичне розуміння історії і водночас здійснювала його дальший розвиток і конкретизацію стосовно нових, сучасних умов і завдань. Саме так має відбуватись і визначення пріоритетів у проблематиці кожної галузі суспільствознавства.

На жаль, праць, присвячених вивченню цієї проблеми, аналізу нових питань, що постають сьогодні перед дослідниками, в республіці явно замало. Скажімо, для політичної економії першочерговим є сьогодні завдання наукового обґрунтування практичних дій по забезпеченню відповідності виробничих відносин характерові й рівню розвитку продуктивних сил за умов, коли йдеться про корінне, революційне перетворення всіх елементів наявних продуктивних сил, піднесення народного господарства на принципово новий науково-технічний і організаційно-економічний рівень, про досягнення вищого світового рівня продуктивності праці, зближення колгоспно-кооперативної і державної власності — з перспективою їх злиття. Чи можна впоратися з таким завданням на рівні сучасних вимог без правильного розуміння загального механізму діалектичного взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин у контексті розвитку суспільства як цілісного соціального організму? Звісно, ні. А таке розуміння може дати лише історичний матеріалізм. Для цього філософам і соціологам треба глибоко і предметно проаналізувати питання взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, взаємовпливу економіки і соціальної сфери, науково-технічного прогресу

⁵ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

су і людського фактора, управління народним господарством і демократизації громадського життя, виявлення неантагоністичних суперечностей у цих сферах і способів їх розв'язання. На жаль, поки що увага вчених приділяється частіше не зосередженню спільних зусиль на цих проблемах, а навпаки — спробам якнайчіткіше позначити «демаркаційну лінію» між історичним матеріалізмом і політичною економією. Як наслідок — тривалі, досить надумані й безрезультатні дискусії про «відомчу належність» категорій «продуктивні сили» та «виробничі відносини» та інші прикрі непорозуміння. Подолання цих перепон — настійна вимога часу. Треба швидше братися за спільні комплексні дослідження зазначених проблем, активніше обговорювати їх. Нам бракує таких широких плідних дискусій, нетривіальних підходів і пропозицій, які вже вироблені вченими Москви, Ленінграда, Новосибірська й опубліковані в союзній періодиці — передусім, на сторінках журналу «Коммунист».

Візьмемо іншу галузь суспільствознавства — теорію наукового комунізму. В республіці по суті не проводяться розробки, де спеціально аналізувалася б методологічна роль історичного матеріалізму в дослідженні її вузлових проблем — таких, скажімо, як з'ясування особливостей дедалі повнішого розкриття і використання історичних можливостей і переваг нашого суспільства, зміцнення — в процесі поступального руху до комунізму — притаманних йому загальнокомуністичних начал та ін. Тут ми також відстаємо, адже таких ґрунтовних розробок, як, скажімо, статті В. П. Кузьміна в «Вопросах философии»⁶, в республіці все ще не створено. Дається взнаки інерція мислення у цьому питанні. Спеціалісти з історичного матеріалізму все ще всіляко уникають обговорення методологічних проблем теорії наукового комунізму — зокрема, про етапи становлення і розвитку соціалізму як першої фази комуністичної формації, про закономірності його вдосконалення та ін. Забезпечити міцний методологічний фундамент наукового аналізу зазначених питань — назріле завдання історичного матеріалізму. Адже на сьогодні, як зазначалося на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, стан справ з розвитком теорії наукового комунізму досить тривожний. «Ця наука, — наголосив на нараді член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов, — за природою своєю повинна дихати життям, пристрасною боротьби, освітлювати своїми ідеями найпередовіші позиції будівництва комунізму. Замість цього і тут часто густо можна бачити ту саму боязкість думки, відсутність громадянської мужності, без якої не буває справжнього вченого, небажання братися за вивчення гострих проблем розвитку радянського суспільства»⁷. Згадані недоліки зумовлені значною мірою недостатньою розробленістю світоглядних і методологічних проблем теорії наукового комунізму стосовно сучасних умов. А це теж істотний недолік в роботі не тільки тих науковців, які розвивають теорію наукового комунізму, а й тих, що працюють в галузі історичного матеріалізму.

Не менш відповідальні завдання світоглядного і методологічного характеру ставить нині перед історичним матеріалізмом розвиток правознавства, історичної науки, інших галузей суспільствознавства, природознавства і технікознавства, де філософсько-соціологічна теорія покликана дати належне світоглядно-методологічне забезпечення для успішного розгортання спеціальнонаукових досліджень актуальних проблем перебудови і прискорення.

Загалом учені республіки приділяють чималу увагу вивченню специфіки, світоглядних і методологічних функцій основних понять істо-

⁶ Див.: Кузьмин В. П. Становление коммунистической общественной формации. Развитие общекommunistических начал. — Статья первая // Вопр. философии. — 1986. — № 7. — С. 3—12; Статья вторая // Там же. — 1986. — № 8. — С. 3—21.
⁷ Лигачов Е. К. Доповідь на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

ричного матеріалізму. Більше того, можна сказати, що специфічною особливістю сучасного етапу його розвитку є підвищений інтерес науковців до категоріальних розробок. Це — закономірна і об'єктивна пізнавальна тенденція, оскільки без уніфікації основоположних понять, без наполегливої конкретизації їх змісту філософсько-соціологічна теорія марксизму-ленізму неспроможна була б задовольняти потреби революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу, трудящих мас. Проте доводиться констатувати, що категоріальні розробки здійснюються нашими вченими дещо однобічно. Ще й тепер досить поширений підхід, за якого вивчення категорій історичного матеріалізму та їх системи трактується як суто «цехове», внутрішньонаукове завдання, яке, мовляв, становить інтерес лише для вузького кола фахівців і не має помітної практичної значущості. Чи не цим спричинені, зокрема, абстрактно-умоглядний характер окремих категоріальних розробок, претензії деяких авторів на створення нової, «власної» (як правило, всезагальної та «єдиної правильної») системи категорій історичного матеріалізму? Чи не в цьому полягає причина явно недостатньої уваги таких учених до ідейно-теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленізму, невміння творчо використовувати її для розв'язання актуальних фундаментальних проблем матеріалістичного розуміння суспільного розвитку, суспільствознавства загалом?

Безперечно, аналіз категоріальної проблематики — справа вельми важлива. Але він повинен слугувати не відльоту від живої практики, а зміцненню зв'язку з нею, з'ясуванню функцій категорій історичного матеріалізму у теоретичному і практичному розв'язанні завдань вдосконалення соціалізму. Неабиякої актуальності набув нині розгляд сітки загальносоціологічних категорій не тільки як досконалої категоріальної системи, як ідеалу чи мети пізнавального процесу, але й передусім — як дійового методологічного інструмента, тобто ефективно функціонуючого категоріального апарата.

Сучасні завдання історичного матеріалізму передбачають інтенсифікацію дослідницької роботи в усіх трьох основних напрямках його розвитку — соціально-філософському, загальносоціологічному і загальноісторичному. Але якщо розробка соціально-філософських проблем помітно активізується, то розвиткові історичного матеріалізму як загальноносоціологічної теорії марксизму-ленізму надається все ще незначна увага. Саме цим, зокрема, спричинене серйозне відставання теорії і практики соціологічних досліджень від вимог часу, про що йшлося на Загальних зборах АН УРСР у квітні 1986 р., на спільній науковій сесії Секцій суспільних наук АН СРСР і АН УРСР у Києві у вересні того ж року. Описовий характер соціологічних досліджень, а подекуди — їх підпорядкованість доведенню чи переказу давно вже відомих істин, відсутність наукових узагальнень емпіричного матеріалу та інші недоліки є значною мірою наслідком зазначеної неувagi вчених до розвитку загальносоціологічної теорії.

У республіці, як наголосив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербинський на XXVII з'їзді Компартії України, назріла потреба піднести на новий рівень якість і практичну віддачу соціологічних досліджень⁸. У цьому зв'язку брак праць загальноносоціологічного характеру, в яких з'ясовувалися б основні тенденції, галузі, форми і методи розвитку соціологічної науки, стає особливо відчутним.

Надто повільними темпами відбувається і розвиток історичного матеріалізму як загальноісторичної теорії. Тут досі є дискусійним коло питань, пов'язаних з формаційним аналізом і типологією всесвітньо-історичного процесу. Більшість проблем, обговорення яких було започатковане ще в 20-ті роки і відновилося в 60-ті, ще й тепер не має однознач-

⁸ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 47.

ного розв'язання. Тривають затяжні термінологічні баталії навколо визначення змісту і обсягу понять «суспільно-економічна формація», «суспільно-економічний уклад», «історична епоха», «соціальний регіон», «цивілізація», «культура» та ін. Реальний же теоретико-методологічний потенціал цих та інших понять, як і раніше, вивчається і реалізується незадовільно. Відкритим лишається й питання про створення (на рівні вимог і досягнень сучасної науки) цілісної теорії суспільно-економічної формації, потреба в якій очевидна.

Досить мляво аналізується в республіці і проблематика, пов'язана з розкриттям, у світлі сучасних завдань, взаємозв'язку основних сторін і сфер суспільного життя, з аналізом особливостей взаємозумовленості соціальних дій великих мас людей, суспільних відносин, потреб, інтересів і цілей, взаємодія яких утворює своєрідний «нерв» механізму соціальної детермінації.

За останні роки на Україні не видруковано жодної фундаментальної монографії, яка була б присвячена спеціальному розглядові актуальних загальносоціологічних проблем марксистсько-ленінського вчення про визначальну роль сфери матеріального виробництва у житті суспільства. А тим часом за умов перебудови і прискорення, коли зростає роль суб'єктивного, людського фактора, відбувається свідоме використання суспільних законів, дія закону визначальної ролі матеріального виробництва в життєдіяльності суспільства помітно ускладнюється. Відповідно посилюється значення теоретичного аналізу сутності, форм вияву і використання генетичних, структурних і функціональних закономірностей розвитку матеріального виробництва, його взаємодії з іншими сферами суспільного життя і передусім — з виробництвом духовним. Ми мало про що дізнаємося і стосовно перспектив розвитку соціальної сфери, доцільності соціальної орієнтації економіки, наслідків впливу науково-технічного прогресу на розвиток і життя людини, якщо істотно не поглибимо наші знання про взаємозв'язок матеріального виробництва з духовним.

У 80-ті роки вчені республіки, які працюють у галузі історичного матеріалізму, дещо активізували зусилля у вивченні соціальної сфери життєдіяльності суспільства. Однак завдання, поставлені XXVII з'їздом КПРС і XXVII з'їздом Компартії України, червневим (1986 р.) Пленумом ЦК КПРС, містять вимогу значного посилення цієї активності, переосмислення вже здобутих результатів, уточнення пріоритетних напрямів у цій галузі наукових досліджень. Адже навіть у тих нечисленних публікаціях з питань розвитку соціальної сфери, що їх маємо на сьогодні, відчувається відсутність адекватної оцінки реального стану справ, не розуміння гостроти суперечностей, бракує аналізу причин і шляхів усунення тих антисоціальних явищ, які перешкоджають прискореному рухові нашого суспільства вперед. Лише згадується (та й то, як правило, в науково-популярних виданнях) про необхідність боротьби з нетрудовими доходами, з бюрократизмом, з дрібнобуржуазною, споживацькою психологією. Незадовільний стан розробки цих питань погіршується ще й тактикою вичікування, яку зайняли деякі науковці, а також спорадичністю і нескоординованістю досліджень у цій проблемній галузі. Часом відчуваться і просто невміння вивчати зазначені проблеми, теоретична безпорадність і боязкість нових відповідальних питань. Застарілою хворобою окремих науковців є запізнана реакція на нові процеси і явища. Скажімо, лише нещодавно почали з'являтися узагальнюючі праці про діалектику соціальних процесів, соціальну творчість мас, сутність і форми вияву соціальних відносин. По суті, й досі лишаються не вивченими на належному рівні питання про піднесення ролі соціальної сфери на сучасному етапі, про соціальну політику, шляхи, засоби та форми її активізації в процесі дальшого поступу радянського суспільства. Все ще не з'ясовано механізми взаємозв'язку хоч би найважливіших сторін соціальної сфери, стратегічних завдань її розвитку — з поточними.

А це ж — істотна передумова не тільки вироблення, а й послідовного здійснення розробленого партією політичного курсу на комуністичну перспективу, який можна реалізувати лише за органічного поєднання принципів, притаманних першій фазі комуністичної формації, із загальнокомуністичними початками розвитку соціалістичного суспільства.

Після XXVII з'їзду минуло не так уже й мало часу. Проте й досі одним з найменш досліджуваних загальносоціологічних питань є методологічне обґрунтування застосування принципу соціальної справедливості для аналізу всього комплексу проблем життєдіяльності соціалістичного суспільства. Висунуте з'їздом положення про те, що «соціальна справедливість пронизує всі сторони соціалістичних суспільних відносин»⁹, поки що здебільшого цитується, а годилося б розгорнути його в серйозне наукове дослідження. Без цього навряд чи можливі поглиблене вивчення соціалістичного суспільства як системи історично зумовлених суспільних відносин, аналіз їх гуманістичного характеру і механізмів їх зв'язку з революційно-перетворюючою діяльністю народних мас, з задоволенням потреб та інтересів людей. Недостатньо розробленою в цьому плані лишається проблематика рівності — нерівності, розподільних відносин, поєднання суспільних, класових, колективних (соціально-групових) і особистих потреб та інтересів, вдосконалення їх структури. Виходячи з соціальної справедливості як наріжного принципу соціалістичної організації суспільного життя, треба свіжим оком подивитись на питання поліпшення умов праці, побуту трудящих, використання вільного часу; на проблематику зближення класів, соціальних груп та верств і зміцнення соціальної однорідності нашого суспільства; на завдання виховання трудящих у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, вдосконалення національних відносин. Спеціального розгляду потребують і питання про роль принципу соціальної справедливості у ході поступового переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування, про розвиток соціалістичного самоврядування народу.

Серйозним недоліком у роботі філософів і соціологів республіки є відсутність праць, де з'ясовувалася б специфіка людського фактора як вирішального чинника прискорення. Це вже призвело до помітної віддаленості від запитів життя у трактуванні таких вузлових понять історичного матеріалізму, як «суб'єктивний фактор» та «продуктивні сили», спричинило значні труднощі в теоретичному забезпеченні процесу вдосконалення соціалістичних виробничих відносин. Розробка загальносоціологічного аспекту зазначеної комплексної проблеми має бути основою для цілісного підходу до висвітлення всіх суспільних проблем під кутом зору теорії і практики виховання нової людини, підходу, який передбачає органічний зв'язок аналізу економічної сторони людської життєдіяльності і соціальної, політичної та духовної її сторін.

Іншим виявом згаданої відстороненості соціально-філософських досліджень є незначна увага до актуальної політичної проблематики, яку окремі науковці взагалі прагнуть обминати, мотивуючи це специфікою якогось «суто академічного» підходу. Закономірний наслідок — аморфність, а подекуди й об'єктивізм у тлумаченні політики, затушовування активно діяльної, революційно-перетворюючої сутності суб'єкта марксистсько-ленінської політики — трудящих мас, робітничого класу, Комуністичної партії. Надто повільно розгортається робота по світоглядному і методологічному забезпеченню наукових розвідок з питань розвитку політичної системи радянського суспільства. Одним із наслідків цього є послаблення уваги до аналізу діяльності народних мас як справжнього творця історії. Не можна миритися з тим, що в деяких дослідженнях слова «жива творчість народу» лишаються хіба що метафорою. Як здійснюється ця творчість? Яких умов і стимулів, якої орга-

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 52.

нізації вона потребує? Відповідей на ці та подібні питання від нас чекають ідеологи й політики, господарники і працівники культури; у їх розв'язанні зацікавлені партійні і державні працівники, трудові колективи, усі ті ініціативні й творчі люди, завдяки зусиллям яких і відбувається перебудова. Настійною є потреба у висвітленні питань про все-народний авторитет Комуністичної партії, її керівну і спрямовуючу роль у прискоренні соціально-економічного розвитку нашої країни. Партійна принциповість і вимогливість, правдивість і самокритичність — ці та інші риси комуніста повинні стати типовими для нашого способу життя. Про те ж, як досягти цього, мають сказати саме філософи і соціологи.

Фахівці з історичного матеріалізму чималу увагу приділяють дослідженню духовної сфери життя нашого суспільства. Однак ці зусилля, як правило, розпорошені й нерідко поглинаються або дрібнотем'ям, або умоглядним конструюванням абстрактних схем розвитку духовної діяльності, духовних відносин, «виробництва» суспільної свідомості. Назріла потреба в концентрації сил на вузлових, вирішальних ділянках дослідження духовного життя, накреслених XXVII з'їздом партії. Пріоритетним для загальносоціологічних розробок є насамперед аналіз світоглядних і теоретико-методологічних питань дальшого розвитку марксистсько-ленінської ідеології як серцевини соціалістичного духовного виробництва, зміцнення її зв'язку з корінними практичними потребами вдосконалення соціалізму, з усіма чинниками розвитку соціалістичної свідомості мас, комуністичного виховання людини. Адже тільки «у взаємозв'язку передових ідей і практики будівництва нового суспільства, — наголошувалося на XXVII з'їзді КПРС, — черпає енергію і дієвість соціалістична ідеологія»¹⁰. Практичне здійснення цієї важливої настанови ставить підвищені вимоги перед загальносоціологічними дослідженнями духовних процесів. Поки що ці вимоги реалізуються незадовільно, все ще відсутні такі соціально-філософські праці, де загальнотеоретичний аналіз духовної сфери, духовного життя, духовного виробництва здійснювався б з урахуванням не просто переваг, а й вимог і потреб їх вичого, соціалістичного рівня розвитку.

Кількома невеликими публікаціями обмежується на сьогодні в республіці соціально-філософський доробок з питань становлення і розвитку соціалістичної суспільної свідомості. А питання ці набули особливої актуальності. «Розвиток суспільної свідомості, — зазначав на XXVII з'їзді партії М. С. Горбачов, — завжди складний процес, але своєрідність нинішнього етапу надала особливої гостроти багатьом назрілим проблемам»¹¹. Істотною передумовою і складовою вивчення цих проблем є їх філософсько-соціологічне дослідження, аналіз суперечностей, наявних у зазначеній сфері, шляхів і методів їх розв'язання. Не можна обмежуватись розглядом котроїсь із складових суспільної свідомості; їх відоскоблення — це скоріше данина внутрішньонауковій спеціалізації дослідників, аніж об'єктивна риса предмета дослідження. Хоч би яку реальну проблему ми взяли — виховання політичної чи моральної культури, формування громадської думки чи здійснення пропаганди і контрпропаганди — скрізь і завжди переконаємось, що будь-який феномен або процес духовного життя складно (а часом — суперечливо) детермінований всіма формами, рівнями й станами суспільної свідомості. Цілісний підхід до вивчення цих процесів — об'єктивна умова самої логіки дослідження, логіки суспільного життя.

Усі питання розвитку духовного життя підпорядковуються кінцею кінцем потребам виховання нової людини. Тому зрозуміла та особлива роль, яку має відіграти тут республіканська Комплексна програма досліджень з актуальних питань комуністичного виховання. Відзначаючи досить вагомий внесок філософів, зокрема співробітників Інституту фі-

¹⁰ Там же. — С. 101—102.

¹¹ Там же. — С. 103.

лософії АН УРСР, в її розробку, варто все ж наголосити, що найважче завдання — її реалізація — ще попереду.

Планомірне і послідовне здійснення такої принципово нової форми організації досліджень, як наукові програми, стає настійною вимогою часу. Ширше їх запровадження є організаційною передумовою успішного розв'язання всіх тих завдань, які постають нині перед загальносоціологічною теорією. В республіці у цій галузі виконується поки що лише одна велика науково-дослідницька програма: «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», яка реалізується на базі відділу історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР із залученням фахівців ряду наукових центрів Радянської України, інших республік СРСР, учених із країн соціалістичної співдружності. Завдяки такій організації роботи поліпшились координація і перспективне планування розробок, стало можливим розв'язання ряду вузлових проблем соціального пізнання й перетворення дійсності, створення циклу фундаментальних колективних та індивідуальних монографій, які дістали схвальну оцінку наукової громадськості.

Безперечно, це помітний успіх. Але він — не підстава для задоволення, бо нині назріла потреба в розробці й реалізації в республіці низки таких програм, в консолідації навколо них методологів і галузевих фахівців і націленості їх на розв'язання великих соціальних проблем. Предметом особливої турботи може бути якісне поліпшення організації загальносоціологічних досліджень, надання зв'язкам між представниками академічної, вузівської і галузевої науки змістовнішого, результативнішого характеру. «Як і в економіці, — відзначив М. С. Горбачов на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, — у сфері науки і освіти треба рішуче ламати відомчі бар'єри, причому не тільки між вузівською, академічною і галузевою наукою, а й у самій сфері вищої освіти, розірваній по десятках «департаментів»¹².

Розрив між академічною і вузівською наукою наявний і в галузі історичного матеріалізму. Більш-менш систематичний зв'язок існує між провідною філософською установою республіки — Інститутом філософії АН УРСР — і викладачами Київського держуніверситету. Значно слабші контакти з відповідними кафедрами інших вузів Києва і зовсім епізодичні — з викладачами-суспільствознавцями інших міст республіки. Даремно звинувачувати в цьому представників або вузівської, або академічної науки. Провина тут обоюдна (як, до речі, і втрати). Щоб виправити становище, потрібні спільні зусилля. Які ж основні «точкі прикладання» їх можна намітити уже сьогодні? Крім організації спільних досліджень за програмами, про що було вже сказано, заслуговують на увагу й інші форми співробітництва.

Одна з них — створення підручника і навчальних посібників з історичного матеріалізму, які відповідали б сучасному рівню дослідницької і соціальної практики і стимулювали б перебудову викладання філософсько-соціологічної теорії у вищій школі республіки. Нині зміст навчальних курсів на десятиріччя відстає і від новітніх наукових досліджень, і від запитів життя. Однак саме тут належить домогтися рішучого перелому. Адже історичний матеріалізм — не просто один з вузівських курсів чи одна з галузей суспільної науки, а насамперед загальна методологія суспільствознавства. Отже, якісне поліпшення його викладання — це й важливий крок до перебудови викладання інших суспільствознавчих дисциплін.

Ще одна форма зміцнення союзу вузівської та академічної науки — ширше залучення наукових співробітників до лекційно-викладацької діяльності. Це сприяло б упровадженню новітніх наукових досягнень в практику викладання, дало б можливість вирощувати наукові кадри починаючи зі студентської лави.

Перспективні й такі форми співробітництва вчених і викладачів, як підготовка спільних наукових праць. Нині є сприятливі організаційні можливості для розширення роботи в цьому напрямі. Маємо на увазі створення міжвідомчих проблемних груп і лабораторій, до яких можна залучати і науковців, і викладачів. Аж ніяк не вичерпаний і потенціал таких форм співробітництва, як проведення спільних нарад, конференцій, дискусій за Круглим столом у журналі «Філософська думка» та ін. До участі в них варто сміливіше залучати молодь — аспірантів, асистентів, викладачів, науковців. Треба зробити правилом, щоб молоді дослідники обнародували свої наукові висновки задовго до захисту кандидатських дисертацій і щоб їхній внесок могла докладно обговорити й оцінити широка наукова громадськість. Ми повинні більше дбати про тих, кому буде довірено в майбутньому продовжити нашу справу.

Як бачимо, перебудова суспільствознавства висуває перед нами чимало проблем, котрі треба розв'язувати вже сьогодні. Однак, як підкреслив М. С. Горбачов у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук в ЦК КПРС, «на винятково складні масштаби завдання, які стоять сьогодні перед нами, ми дивимось оптимістично: ми повинні це все зробити, ми не можемо цього не зробити, ми обов'язково це зробимо!»¹³. Ці слова повною мірою стосуються і тих на- зрілих і відповідальних завдань, які висунуті нині перед суспільствознав- цями самим життям.

* * *

В редакционной статье рассматриваются назревшие задачи развития исторического материализма, освещаются теоретико-методологические и организационные предпо-сылки для осуществления перестройки обществоведения.

Колонка головного редактора

ПЕРЕБУДОВА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Перебудова і прискорення висувають сьогодні перед ученими відповідальні завдання — активізувати весь фронт теоретичних розробок, досягти значних успіхів у збагаченні концепції прискорення, в осмисленні нових явищ і процесів суспільного життя. «Це невід'ємна складова нашої стратегії, невідкладна і об'єктивна соціальна потреба», — підкреслив М. С. Горбачов у промові на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук в ЦК КПРС (1—2 жовтня 1986 р.). — На цьому шляху треба багато від чого відмовитися, а багато що почати заново»¹.

Отже, йдеться про глибоку перебудову всієї системи суспільствознавства². На її необхідності наголошувалось у виступах учасників спільної наукової сесії Секції суспільних наук АН СРСР та АН УРСР (вересень 1986 р., Київ), зокрема — у доповіді віце-президента АН СРСР, академіка П. М. Федосєєва. Нині намічені і широко обговорюються науковою громадськістю її проблемні напрями, конкретні шляхи й методи. У Києві, в областях республіки відбулись наради викладачів суспільних наук, наукових працівників Секції суспільних наук АН УРСР. На них проаналізовано недоліки й труднощі в галузі суспільствознавчих розробок і викладання, розглянуто нові вимоги й завдання, визначено способи перебудови.

Перебудувати слід передусім дослідницьку й викладацьку роботу в галузі марксистсько-ленінської філософії, яка є теоретичною й методологічною базою інших наук. Ми повинні значно підняти культуру філософських розробок, подолати їх відрив від усього комплексу наукових знань, не лише наблизити їх до актуальних життєвих проблем суспільної практики, а й навчитися випереджати практику, бачити глибше й далі, ніж того вимагають сьогоднішні потреби. Треба зміцнити заповіданий В. І. Леніним союз філософів з представниками конкретних природничих, технічних і суспільних наук, здійснити спільні дослідження масштабних народногосподарських, соціально-політичних і культурних проблем.

Три головні напрями роботи визначатимуть темпи й ефективність перебудови.

В теоретичному плані потрібно якісно розширити об'єкт дослідження, включивши до нього

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

8—10 жовтня 1986 р. у Харкові відбулася IX Всесоюзна нарада з логіки, методології і філософії науки. У ході її підготовки оргкомітет одержав понад тисячу заявок на участь у ній; у тезах, виданих у п'яти збірках, представлені 480 учасників наради.

Нараду відкрив вступним словом голова оргкомітету член-кореспондент АН СРСР В. І. Шинкарук. Про революційні, бойові й трудові традиції трудящих Харківщини, про досягнення її вчених розповів секретар Харківського обкому Компартії України В. П. Дуравкін.

На нараді працювали 13 секцій, відбулися колоквиуми і засідання за Круглим столом, присвячені найактуальнішим проблемам логіки і методології суспільних, природничих і гуманітарних наук.

Докладні звіти про роботу секцій будуть надруковані в кількох наступних номерах нашого журналу.

Інф. «Філософської думки»

* * *

12 листопада 1986 р. в Києві відбулися засідання Наукової ради АН УРСР з проблеми: «Закономірності розвитку духовної творчості і традиційно-побутової культури» та Круглий стіл, на якому обговорювалося питання: «Прилучення до мистецтва. Проблема комплексного дослідження». В роботі Наукової ради та Круглого столу взяли участь співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, вчені інститутів і вузів Києва і Запоріжжя.

Учасники заслухали й обговорили доповіді О. Г. Костюка, І. А. Котляревського, члена-кореспондента АН УРСР М. В. Гончаренка, І. Ф. Ляшенка, Б. В. Попова, С. Д. Безклубенка, І. Д. Безгіна, О. М. Семашка та ін. На нараді були визначені шляхи комплексного дослідження проблеми розвитку художньої свідомості мас, вдосконалення організації їх взаємодії з закладами культури, накреслені програми з етичного виховання трудящих республіки. Прийнято рекомендації щодо поліпшення координації вивчення зазначених проблем.

О. М. Семашко

¹³ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

¹ Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

² Див.: Про журнал «Комуніст»: Постанова ЦК КПРС. — Комуніст України. — 1986. — № 9. — С. 3—10.

вивчення соціальної сфери в її єдності з економічним і культурним життям соціалістичного суспільства. Належить набагато поглибити розуміння діалектики його розвитку на новому історичному етапі; дослідити характер дії і механізм розв'язання суспільних суперечностей; соціально-філософські, світоглядні й етико-гуманістичні проблеми науково-технічного прогресу; проаналізувати закономірність зростання ролі людського фактора в поступальному розвитку нашого суспільства.

У методологічному плані слід подолати ще наявні відставання і відрив від реальності суспільної практики, визначити принципи й орієнтири для проникнення в сутність нових суспільних явищ і процесів, спричинених перебудовою, для наукового передбачення перспектив соціального, науково-технічного й духовного прогресу. Потрібно насамперед поглибити розуміння діалектики взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, техніки і людини, революційних новацій у технології й управлінні, перетворень в організації життя суспільства і людини. Треба по-новому підійти до аналізу проблем сучасного політичного життя, зміцнення радянської державності й розвитку соціалістичного самоврядування народу; подолати як емпіризм, так і схоластичне теоретизування в аналізі соціалістичного способу життя, розвитку його духовної сфери, виховання нової людини.

В організаційному плані ми повинні докорінно реорганізувати механізм стимулювання наукової і викладацької діяльності філософів, досягти взаємодоповнення колективних та індивідуальних інтересів і зусиль, якісно поліпшити координацію досліджень. Настав час зламати міжвідомчі бар'єри, підпорядкувати організаційні структури логіці дослідження й інтересам науки, сміливіше створювати міжвіддільські, міжінститутські і міжвідомчі проблемні групи і лабораторії, які на ділі могли б забезпечити комплексне вивчення важливих проблем.

Свій внесок у розв'язання цих завдань має зробити і наш журнал, який покликаний бути трибуною передової суспільної думки, підтримувати й пропагувати те нове й позитивне, що народжується в процесі перебудови і прискорення в соціальному досвіді, має і в його теоретичних узагальненнях. Журнал буде стимулювати ініціативну постановку назрілих питань, що йдуть від життя, активно сприятиме перебудові діяльності філософів і соціологів республіки.

На всіх нас чекає напружена й відповідальна робота. Її можна виконати лише за умови новаторського, революційного підходу до справи. Виробити ж такий підхід належить нам самим, багатотисячному загону суспільствознавців республіки.

* * *

З 1980 р. у Ворошиловградському обласному відділенні Філософського товариства СРСР на базі кафедри філософії Ворошиловградського педінституту ім. Т. Г. Шевченка працює теоретичний семінар молодіжної секції, на якому вивчаються світоглядна і методологічна функції матеріалістичної діалектики.

В 1985/1986 навчальному році молоді філософи досліджували проблему «Світоглядні та методологічні питання відношення суспільства і природи». З цієї проблематики в 1985 р. була проведена регіональна конференція молодих учених Донбасу. За її підсумками підготовлено збірник наукових статей, депонований в ІНІСН АН СРСР. Нині готується міжзональна конференція «Світоглядні проблеми у вузівських курсах природничих і гуманітарних дисциплін у світлі теоретичних висновків XXVII з'їзду КПРС».

В 1986/1987 навчальному році в рамках теоретичного семінару працюватимуть дві секції: «Теорія й історія матеріалістичної діалектики (керівник — к. філос. н. В. П. Грищенко) і «Логіка і філософські основи математики» (керівник — Г. Й. Домб). Поряд з філософами в діяльності семінару беруть участь молоді вчені-суспільствознавці, представники природничих і технічних наук, журналісти, вчителі, робітники.

М. Ю. Козовський,
І. Ф. Кононов

ВІД РЕДАКЦІЇ. Запрошуємо читачів до участі в підрубриці, яка покликана ліквідувати нестачу оперативної інформації про наукове життя в республіці. Ваші дописи — (близько 1 стор., в 2-х примірниках) — надсилайте з поштою «Оперативна інформація». Просимо ретельно звіряти і писати повністю імена, по батькові і прізвища учасників, адже при перекладі на українську мову вони можуть змінюватися. Обов'язково повідомляйте також, чи будуть надруковані збірки тез або матеріалів конференцій, нарад, зустрічей, про які ви інформуйте, і вказуйте бібліографічні дані про них.

Чекаємо повідомлень насамперед з опорних кафедр, з обласних відділень Філософського товариства СРСР і Радянської соціологічної асоціації.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Х. І. Домозетов

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНИКА В ТРУДОВОМУ КОЛЕКТИВІ

ДОМОЗЕТОВ Христо Іванов — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціології Болгарської Академії наук. Спеціаліст у галузі соціології науково-технічного прогресу. Автор книги «Нововведення і впровадження» (1980), «Людина у науково-технічному прогресі» (1984), «Відображення рівноправності» (1985), виданих у Софії болгарською мовою. Брав участь у написанні колективної монографії «Социальное управление и АСУ» (1983). В нашому журналі виступає вперше.

У соціалістичному суспільстві господарський керівник є ключовою фігурою в прискоренні соціально-економічного прогресу. Будучи повноправним представником трудового колективу в його виробничих і соціальних відносинах з державою і репрезентуючи інтереси держави у відносинах з трудовим колективом, він відіграє значну роль в інноваційній діяльності, здійснюваній у цьому колективі¹.

Інноваційна діяльність у трудовому колективі може бути пов'язана з технічним, технологічним, соціально-економічним або організаційним оновленням. Вона може здійснюватись усім колективом або окремими трудівниками — індивідуально (наприклад, деякі винаходи й раціоналізаторські пропозиції). Останнє дає підставу розмежовувати інновації в колективі також відповідно до того, чи є вони плановим, обов'язковим завданням, чи здійснюються добровільно, за власним вибором теми або проблеми, методу їх розв'язання, співавторів, терміну виконання.

Розглянемо докладніше інноваційні процеси в трудовому колективі на прикладі діяльності керівників середньої ланки (начальників цехів і дільниць). На виробництві вони займаються насамперед розв'язанням конкретних завдань, визначенням способів їх виконання і вибором слушного напрямку виробничих дій. За своїм статусом такі керівники мають робити аналіз гаданих наслідків виробничої «тактики» ланки, приймати рішення, спрямовувати зусилля колективу з метою якісного і своєчасного виконання поточних завдань, забезпечуючи разом з тим і можливість реалізації пропозицій щодо оновлення. Реально справа стоїть не зовсім так.

Керівник середньої ланки, з одного боку, організує роботу частини цілісного механізму у виробничій структурі, яка має твердий план —

¹ Під інноваційною (оновлюючою) діяльністю ми розуміємо введення нового продукту (ідеї, системи, моделі, зразка та ін.) у певну соціальну спільність з метою вдосконалення певного типу діяльності. Докладніше див.: Домозетов Хр. Нововведення і впровадження. — Софія, 1980. — С. 17—30; Човекът в научно-техническия прогрес. — Софія, 1984. — С. 16—23.

щодо кількості, а також (у рамках певних критеріїв) і щодо якості. З іншого боку, він повинен так вести справу, щоб «не провалити» решту ланок виробничого комплексу (підприємства, об'єднання). Йдеться про те, щоб попри всі наявні складності — це можуть бути плинність кадрів, низька кваліфікація працівників, слабка трудова і технологічна дисципліна — неодмінно виконати план як за кількістю, так і за якістю продукції. У зв'язку з даною обставиною часто-густо на новатора, чия ідея може есентуально «відволікти» сили і час колективу, дивляться як на «порушника порядку». Така ситуація свідчить про відсутність у даній ланці дійових економічних і моральних стимулів, котрі давали б можливість у рамках цехів, дільниць, баз та ін., вводити нове.

Інноваційні процеси в трудовому колективі можуть гальмуватись і через недосконалість системи оцінок раціоналізаторських та інших пропозицій, застосовуваної техніко-економічними радами підприємств, що відкриває шлях виявам суб'єктивізму. Скажімо, доля такої пропозиції, її відхилення або схвалення керівником середньої ланки як членом техніко-економічної ради нерідко може залежати від характеру особистих стосунків між ним і раціоналізатором.

Якщо керівник середньої ланки з інтересом і навіть запалом ставиться до нової ідеї, котра обіцяє поліпшити трудовий процес, зекономити робочий час, полегшити умови праці, підняти якість продукції, то здебільшого його ентузіазм згасає, тільки-но наштотхнеться на «зовнішні» незгоди, які ставлять під загрозу виконання плану: доводиться переключати увагу на постачальників, ремонтників. Крім того, не можна не брати до уваги те, що в керівника виникає природне побоювання — а чи не потягне за собою нововведення кількісне скорочення підлеглих йому працівників? Річ у тім, що за нормативами, які все ще існують у деяких галузях народного господарства, йому можуть знизити зарплату, якщо штатний склад виявиться меншим належного. Доти, поки економічний механізм не буде вдосконалено в такий спосіб, щоб і керівник, і колектив мали безпосередню зацікавленість у введенні нового, так само як і в поліпшенні якості, скороченні числа працівників та ін., збережеться, мабуть, і така установка (природно, крім випадків, коли інновації мають очевидні переваги або «спущені» у вигляді наказу вищестоящими інстанціями).

Спонуковані інтересом до виявлення конкретних факторів, які так чи так впливають на інноваційні процеси, ми провели соціологічне дослідження проблем упровадження електронно-обчислювальної техніки і цифрових пристроїв на машинобудівних підприємствах НРБ. На 26 з них, які увійшли до вибірки, за методом індивідуальної анкети було опитано 581 особу².

Наша увага була зосереджена на цілях і мотивах участі керівників середньої ланки в введенні нового. Досліджувались ті виробничі осередки, де впроваджувались металорізальні машини з електронними керуючими пристроями або промислові роботи. Відповіді на запитання «Які з перелічених цілей стимулювали Вас до Вашої участі в упровадженні електронно-обчислювальної техніки (ЕОТ) в ланці?» показали, що 54,76% опитаних не брали участі в реалізації нововведення, 21,43% відповіли, що з упровадженням цієї техніки підвищується ефективність виконуваної ними самими роботи. Однаковий процент (19,05) тих, хто зазначив, що «в процесі впровадження вони поповнили свої професійні знання і підвищили свою кваліфікацію» і що «з допомогою ЕОТ зростає ефективність роботи колег, з результатами яких пов'язана їхня власна трудова діяльність».

² Дане дослідження було частиною більшого за масштабом — у межах країни, присвяченого вивченню проблем комп'ютеризації. Воно здійснювалось з червня 1984 р. по грудень 1985 р. До авторського колективу входили: Хр. Домозетов (керівник), Ж. Недев, Ю. Минков, М. Захарієва (Інститут соціології БАН) та М. Атанасова (Софійський університет ім. Климента Охридського).

Отже, можна зробити висновок, що понад половину керівників даного рангу не брали участі в безпосередньому впровадженні ЕОТ. Це сталося, як ми гадаємо, через недостатню підготовленість їх до згаданої інновації. Узагальнення даних, здобутих під час дослідження, ще попереду, так само як і аналіз думок експертів. А поки що можна припустити, що розглядувана категорія керівників підступала до участі в цьому великому інноваційному процесі з позиції насамперед своїх особистих професійних інтересів, а не турботи про інтенсифікацію трудової діяльності колективу, вдосконалення взаємодієносин у ньому. Аналогічного висновку — про те, що керівники (але немолоді за віком) схильні скористатись з ЕОТ і АСУ з метою полегшення своєї праці — доходять і деякі радянські дослідники³. Має відбутися перевірка і верифікація наших гіпотез.

Тепер розглянемо соціальні й організаційні передумови формування орієнтації на впровадження нового у відповідальних керівників, до категорії яких прийнято залічувати директорів підприємств та їхніх заступників. Протягом 30 років у НРБ зберігалась тенденція до виконання виробничого плану передусім за «валом», обсягом, що й породжувало у директорів відповідну установку. Вона формувалась стихійно: доти, поки якісь товар або послуга є дефіцитними, все, що виробляє дане підприємство-монополіст, купуватиметься і прийматиметься. При цьому, очевидно, виявляється закономірність: «дефіцит породжує дефіцит». Брак товарів або послуг диктує потребу швидкого (а отже, не дуже ретельного) добору «дефіцитних» кадрів. Водночас і державний, і інші сектори економіки, прагнучи залучити такі кадри, підвищують матеріальні та інші стимули, а вимогливість щодо якості знижують. Тож не дивно, що нерідко і в колективах формується атмосфера недостатньої вимогливості, зниженої відповідальності, яка живить прагнення, не збільшуючи зусиль, одержувати більше.

Особливо складною донедавна була проблема координування темпів, масштабів інноваційних процесів з Міністерством фінансів, Державним комітетом планування, Болгарським народним банком і установами метрології та стандартизації. Через цю ускладнену структуру нове, яке з'являлось, не могло бути заплановане, фінансоване і підготовлене до впровадження менш ніж за календарний рік, за винятком тих випадків, коли подавали допомогу вищі партійні і державні інстанції. Неповороткість, бюрократична тяганина позначались і на активності новаторів у колективах.

Дедалі більше давалися взнаки відсутність достатньої самостійності керівників підприємств у розв'язанні питань, пов'язаних із заміною застарілого машинного парку, практика безперервного узгодження питань, пов'язаних із валютним забезпеченням та ін. Часте змінювання нормативних документів, неповнота і суперечливість нормативів, які регулюють інноваційні процеси, також стримували активність керівників, звиклих вичікувати, «поки все проясниться».

Незважаючи на згадані труднощі, серед тих, хто очолює виробництво, є чимало людей, які виявляють ініціативу у здійсненні інновацій або сприяють реалізації запропонованих нововведень. Як показали результати дослідження, поширеною є думка, що «ініціативи, пов'язані з упровадженням електронно-обчислювальної техніки, належать керівництву». Так відповіли 42% опитаних на машинобудівних підприємствах.

При цьому, за одержаними даними, ініціативність господарських керівників у впровадженні технологічних інновацій безпосередньо не пов'язана з їхньою особистою зацікавленістю в прибутку. І насамперед — через недосконалість економічних нормативів⁴.

³ Див.: Социальное управление и АСУ / Отв. ред. К. К. Грищенко, Н. А. Сакада.— Киев, 1983.— С. 133.

⁴ Див.: Національна партійна конференція.— Софія, 1984.— С. 19.

Нині в Болгарії чимало робиться для того, щоб гідно представляти свою країну на світовому ринку, вище піднести честь вітчизняної заводської марки. Тут уже недостатньо звичних («доморощених») критеріїв якості й економічної ефективності. Поставлено завдання зробити все можливе для успішного розвитку всіх ланок виробництва, і воно стало визначальним для переважної більшості керівників. Ці мотиви зумовлюються загальнонаціональною орієнтацією на поліпшення якості праці і продукції за допомогою прискореного здійснення технологічних інновацій. У виробничих керівників з невеликим управлінським стажем ініціативність породжується і почуттям обов'язку й відповідальності, бажанням виправдати виявлену до них високу довіру. Потрібно відзначити, що ті з керівників, які працюють ініціативно, відчувають і більшу відповідальність — і не тільки за господарські результати технологічних інновацій, але й за соціальний клімат у колективі, за природне середовище та ін. Підтвердженням даних наших досліджень можуть служити результати вивчення мотивації виробничих керівників з погляду інвестиційної підприємливості⁵. Зазначається, що опорними пунктами останньої є державна політика заохочення технічного прогресу, полегшення праці робітників та ідейно-політичні міркування.

За даними нашого дослідження, ініціативна позиція керівництва машинобудівних підприємств стосовно впровадження ЕОТ зумовлюється «бажанням полегшити працю колективу» — це відповідь 83,33% директорів. На другому місці стоїть прагнення до поліпшення якості — 58,33%, і лише 14,29% директорів машинобудівних підприємств відзначили мотив «виконання розпоряджень вищестоящих інстанцій». Як бачимо, переважає турбота про полегшення умов праці трудівників.

Однак деякі виробничі керівники виявляють ініціативу й під впливом прагнення просунутись у службовій ієрархії. В таких випадках орієнтуються на короточасні, але «ефективні», точніше — ефектні, технологічні інновації, виявляючи посилені інтерес до можливих стимулів. Надмірна амбітність часто-густо звужує рамки відповідальності, і тоді на передній план виходять вузьковідомчі інтереси. За такої мотивації спостерігаються і деякі відхилення від щойно згаданих тенденцій. Окремі керівники можуть вдаватись до псевдоінновацій, щоб продемонструвати інноваційну активність. Але необдумані й недостатньо обгрунтовані з наукового погляду ініціативи призводять до негативних виробничих, соціальних, політичних, екологічних та ін. наслідків. У кінцевому підсумку це не тільки завдає шкоди авторитетові керівника, але й збільшує занепокоєність колективу з приводу передбачуваних або здійснюваних змін у виробництві.

Сьогодні дедалі виразніше виявляється орієнтація керівників підприємств на сприяння здійсненню технологічних інновацій. За даними нашого дослідження, 26,55% опитаних на машинобудівних заводах додержуються думки, що «керівництво сприяє» комп'ютеризації. Потрібно уточнити, що представники саме такого керівництва є великою мірою носіями ціннісної установки керівників першої групи — «соціально орієнтованих». Але тут ініціатива швидше підтримується, ніж виявляється особисто.

Орієнтація на сприяння мотивується прагненням не відставати від рівня провідних господарських керівників, підтримувати наявну тенденцію рівняння на передовиків науково-технічного прогресу. Знаючи, чим виявляється і прагнення до інтегрованості з місцевим виробничим середовищем. Маємо підкреслити, що чимало ініціативних керівників виробництва розпочинають свою роботу на посаді директора підприємства саме із сприяння технологічним нововведенням і лише потім, з часом приходять до прямої підтримки і здійснення ініціатив.

⁵ Див.: Гевренов С. Інвестиції и підприємчивост.— София, 1983.— С. 174—176.

У дослідженні було зроблено припущення (доведене за допомогою здобутих даних), що виявленню ініціативи заважають як недостатній стаж, так і недостатня підготовка й некомпетентність керівника. Водночас спостерігаються й випадки організаційно зумовлених девіацій у виявленні ініціативи, коли зусилля керівників спрямовані не на сприяння інноваційним процесам, а на розв'язання суто адміністративних питань.

Потрібно зважити й на інерцію мислення, минулого досвіду, коли надмірний централізм не стимулював оновлень.

Не можна недооцінювати і фактор ризику. Керівники побоюються технологічних інновацій з двох причин. Перша полягає в тому, що нововведення можуть тягти за собою серйозні організаційні і кадрові зміни, котрі порушують управлінський стереотип, таять у собі можливість конфліктів з новими спеціалістами (до речі, є чимало випадків тривалого перебування новачків «в резерві»). Другою причиною виявляється те, що частина керівників не має чіткого уявлення про практичну реалізацію нового і побоюється в разі невдачі наразитись на санкції вищестоящего керівництва. Такі побоювання формують у деяких керівників антипатію до носіїв нових ідей.

Дані, здобуті під час вивчення участі винахідників і раціоналізаторів у впровадженні нового, показують, що трапляються випадки евентуальної протидії інноваціям, яка виявляється у почутті заздрості — і не так стосовно матеріальної винагороди, як високого громадського престижу⁶. Така орієнтація характерна для керівників недостатньо компетентних, прихильників авторитарного стилю керівництва.

Розглядувані проблеми потребують не тільки дальшого поглиблення соціологічних досліджень, але й практичних дій, спрямованих на вдосконалення управління процесами технічного і технологічного оновлення. Нижче наводимо деякі з основних напрямів практичного вдосконалення цих процесів.

— Спрощення системи планування, фінансування, матеріально-технічного постачання і стимулювання діяльності в технологічних інноваціях. У такий спосіб буде полегшено розгортання ініціативи окремих працівників і колективів у цілому.

— Спрощення і вдосконалення нормативної системи, яка регулює оновлювальні процеси, що дасть змогу подолати вагання й орієнтацію на бездіяльність, змусить інертних керівників виявляти активність у перебудові виробництва.

— Науково-технічна і структурна політика країни має розвиватись і застосовуватись у єдності. Зміни в структурі інвестицій у виробництві, регіональній структурі економіки і зовнішньоторговельної діяльності потрібно здійснювати відповідно до перспектив розвитку науково-технічної революції і техніки⁷.

— Підвищення самостійності підприємств, заводів, фабрик та інших первинних ланок народногосподарської системи та посилення економічної відповідальності за зроблену, передану і придбану продукцію⁸. Це скоротить «зворотний зв'язок» між виробником і споживачем і дасть змогу виділяти і заохочувати ініціативних керівників, кращі колективи.

— Надання кредитів на капітальні вкладення тільки за умови високого технічного і технологічного рівня споруджуваних об'єктів і високої якості продукції, вироблюваної підприємством. Розвиток і широке застосування конкурсного начала в одержанні інвестиційних кредитів⁹. У такий спосіб можна буде подолати «спокій», зумовлений монополією виробництвом певної продукції у даній ланці, і заохотити змагання між ініціативними колективами і людьми.

⁶ Див.: Домозетов Хр. Нововведення и внедряване.— С. 64.

⁷ Тезиси на Тринадесетия конгрес на БКП // Работническо дело.— 1986.— 21 февр.

⁸ Див.: Национална партийна конференция.— С. 86, 87.

⁹ Там же.— С. 92.

— Встановлення суворой, не порушеної ніким технологічної дисципліни.¹⁰ Цей захід не лише виведе з інертного стану деяких директорів, але й позбавить бездіяльних людей приводу для пояснення своєї поганої роботи «об'єктивними причинами» (оскільки кооперовані поставки будуть на належному технологічному рівні).

— Уважний і ретельний добір виробничих керівників, яким і надаються можливості для здійснення великих технологічних інновацій. Ініціативного керівника не повинні притискати строки, намічені для перелому в роботі, бо він зуміє мобілізувати й згуртувати колектив, здатний вийти за рамки дрібних нововведень, розпочатих у вигляді паліативів.

— Відособлення малих і середніх підприємств, котре дасть можливість розвивати соціалістичну «конкуренцію», заохочувати належним чином орієнтацію колективів і окремих працівників на ініціативу.

— Щорічне проведення державно-громадських оглядів-конкурсів для стимулювання колективів і керівників у впровадженні розробок і проектів з очікуваною високою економічною і соціальною ефективністю, у прагненні до великих науково-технічних досягнень у відповідній галузі. Передбачення значних коштів для матеріального заохочення.

— Розширення соціалістичної демократії в трудовому колективі на основі активізації діяльності партійних, комсомольських, профспілкових організацій, закріплення навиків самоврядування, особливо в галузі інноваційної діяльності.¹¹

Коли передбачаються великі технологічні інновації, потрібно попередньо формувати прикладні дослідницькі групи, які розігруватимуть імітаційні «інноваційні ігри» з майбутніми учасниками і контрагентами.¹² За допомогою комплексного моделювання і вибору варіантів в інноваційних іграх можна попередньо виявити «вузли переплетення» інтересів різних учасників і завчасно вжити заходів для розв'язання проблем, котрі можуть виникнути за еventуальних зіткнень і конфліктів.

Дальше вдосконалення соціально-економічної, організаційної, інформаційної, управлінської структури інноваційної діяльності величезною мірою залежить від керівників підприємств. Разом з тим розгортання технологічної інноваційної діяльності має здійснюватись на ґрунті ґрунтовного вивчення й адекватної орієнтації інтересів усіх працівників соціалістичного народного господарства, що передбачає дальше розширення демократії в управлінні.

* * *

Повышение эффективности управления процессами технического и технологического обновления — необходимое условие ускорения прогресса социалистического общества. Анализ материалов социологического исследования, проведенного на машиностроительных предприятиях НРБ, позволяет выявить факторы, влияющие на инновационные процессы в трудовом коллективе, на активизацию инновационной деятельности хозяйственных руководителей, определить основные направления практического совершенствования этих процессов.

¹⁰ Там же. — С. 135.

¹¹ Див.: Социалистический трудовой коллектив — важный фактор формирования нового человека. — Киев, 1984. — С. 155—168.

¹² Икономический механизм — нормативни актове. — София, 1982. — С. 217—218.

¹³ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 34.

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

А. Х. Наруск

РОЛЬ СІМ'Ї В ПРОЦЕСІ ПЕРЕДАВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

НАРУСК Ану Харальдівна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН Естонської РСР. Спеціаліст у галузі соціології сім'ї, застосування обчислювальної техніки в соціологічних дослідженнях. Брала участь в написанні колективної монографії «Сім'я і культура». (1985, естонською мовою). Автор ряду наукових статей. В нашому журналі друкується вперше.

Комуністична партія надає величезного значення посиленню піклування про сім'ю, підвищенню її ролі в ході соціалізації молодого покоління, збереженню й передаванню культурних традицій. І це глибоко закономірно. Як відзначається в новій, прийнятій XXVII з'їздом партії, редакції Програми КПРС, сім'я «відіграє важливу роль у зміцненні здоров'я і вихованні підрастаючих поколінь, забезпеченні економічного і соціального прогресу суспільства, в поліпшенні демографічних процесів. Тут формуються основи характеру людини, її ставлення до праці, моральних, ідейних і культурних цінностей»¹.

Приділяючи дедалі більше уваги підвищенню ролі радянської сім'ї в ході соціалізації підрастаючого покоління і передаванню культурних традицій, партія ставить перед суспільствознавцями завдання поглибленого вивчення можливостей цілеспрямованого управління цими процесами.

Розгляд питання про роль сім'ї в процесі передавання культурних традицій пов'язаний насамперед з однозначним визначенням самого поняття «культурна традиція». Досі дослідники одностайні тільки в оцінці її основних функцій, тобто в тому, що в культурній традиції виражається характерний для суспільного життя механізм акумуляції і передавання соціально-історичного життєвого досвіду людей. Водночас на питання: «Який саме цей механізм?», «Як він працює?» — даються різні відповіді.

Одні вважають «традиційним» тільки такий спосіб успадкування культури, за якого досвід людської діяльності набувається новими поколіннями за допомогою копіювання, відтворення певних її «шматків», причому в усіх їх деталях². За такого підходу успадкування традицій розглядається як механізм, що діє через «приклад — повторення». Для забезпечення динамічності соціального регулювання до цього традиційного механізму приєднують механізми передавання соціальної інфор-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — К., 1986. — С. 39.

² Див., напр.: Угринович Д. М. Обряды. За и против. — М., 1975. — С. 15—16.

мації, які діють через духовний світ людини — «норма — виконання» і «мета — засіб».

Інші дослідники, навпаки, послідовно розрізняють традиції і звичаї як дві різні форми механізму стабілізації і відтворення певних ланок суспільних відносин у життєдіяльності нових поколінь³. При цьому вважається, що звичаї виконують свою функцію шляхом докладних приписів, а традиції — через формування духовних якостей, що їх потребують ці відносини.

Учені, які розглядають традиції як орієнтації на певну діяльність, що передаються з покоління в покоління, як схильність до певних культурних цінностей і їх успадкування⁴, характеризують, здебільшого саме традиції, що не мають докладних приписів для всіх конкретних життєвих ситуацій, — такі, наприклад, як традиція творчого ставлення до праці та ін.

Але існує й інше тлумачення культурних традицій. Чимало вчених розуміють традицію як інтегральне явище, що включає звичаї, ритуали та інші стереотипізовані форми людської діяльності⁵. При цьому традиція інтерпретується як така інформаційна характеристика культури, яка однаково виражає всі без винятку сфери суспільного життя тією мірою, якою вони мають в собі набутий групою (тобто соціально-стереотипізований) досвід. «Культурна традиція, — відзначає, зокрема, Е. С. Маркарян, — це виражений в соціально організаційних стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часового передавання акумулюється і відтворюється в різних людських колективах»⁶. При цьому культурна традиція не протиставляється творчому началу активності людей. Згідно з даним поглядом будь-яка інновація, якщо вона приймається багатьма людьми, які входять в якусь групу, стереотипізується і перетворюється в традицію. Більше того, «взаємний діалектичний вплив традиції і інновації є одним із законів розвитку культури»⁷.

Таке визначення поняття «культурна традиція» дозволяє в структуру дії механізму акумуляції і передавання життєвого досвіду людей включити як менш складні форми (звичаї, ритуали та ін., які потребують «копіювання» зразків), так і форми складніші, що діють через духовний світ людини і являють собою норми, принципи й цінності або ціннісні системи, якими треба керуватися в найрізноманітніших умовах і ситуаціях. З допомогою останніх зберігаються і більш складні соціальні відносини, в тому числі, наприклад, і такі, як активне і творче відношення до споживання культури, передавання культурних традицій та ін.

Сім'я віддавна була одним із найважливіших носіїв культурних традицій. Водночас швидкі темпи науково-технічного і соціально-економічного прогресу, постійна зміна і ускладнення інформаційної сіті, притаманної сучасній культурі, зумовлюють як зміну ролі сім'ї в передаванні культурних традицій, так і переживання складніших форм передавання культурних традицій у сім'ї.

Ці тенденції не можна не брати до уваги і в прикладних соціологічних дослідженнях. Як правило, в процесі таких досліджень учені доходять висновку про зменшення впливу сім'ї і підвищення впливу одноліток і засобів масової комунікації в ході соціалізації молодого

покоління в наші дні⁸. Проте незначні кореляційні зв'язки між окремими показниками, які відображають конкретні різновиди культурної діяльності або специфічні культурні інтереси батьків і їхніх дітей, свідчать, як правило, не про послаблення (або відсутність) сімейного передавання культурних традицій, а тільки про те, що зв'язок між конкретною діяльністю батьків і дитини складніший, ніж це уявляють автори таких розробок. Виходячи з цього, можна припустити, що передавання культурних традицій в сім'ї здійснюється у складніших формах. Так, активність і творче ставлення батьків до однієї сфери творчих культурних занять може бути причиною вияву такої ж творчої активності дитини, але вже в будь-якій іншій сфері споживання культури. Передавання культурних традицій може відбутися і через формування в дитини таких духовних якостей і потреб, які забезпечують розвиток активного і творчого ставлення до споживання культури взагалі. При цьому вища культурна активність у дітей може виявитися в зовсім інших сферах споживання і творення культури, ніж у їхніх батьків. Відповідно і їх специфічні культурні інтереси можуть істотно відрізнятися від батьківських.

З позицій саме такого підходу до вивчення ролі сім'ї в передаванні культурних традицій і був здійснений нами соціологічний аналіз даних опитування 600 сімей, проведеного в Естонській РСР 1979 року в рамках міжнародного порівняльного дослідження «Сім'я і культура» (воно проводилося під управлінням Європейського центру з питань координації наукових досліджень і документації у сфері соціальних наук). Було опитано сім'ї, які проживають у великих містах (Таллін), середніх містах і в поселеннях сільського типу. Кожна опитана сім'я складалася з матері, батька і дитини віком від 12 до 17 років.

На першому етапі дослідження впливу сім'ї і особистого прикладу батьків на формування культурної активності дитини аналізу піддавалися окремі показники культурної активності батьків і їхніх дітей — такі, як частота відвідування театру, кіно та інших установ культури, частота перегляду телепередач або занять самодіяльною творчістю. На наступному етапі аналізу на основі результатів первинної обробки даних розроблялися більш узагальнені, інтегровані показники культурної активності опитаних. Ці інтегровані показники будувалися на основі близько 200 окремих показників культурної активності опитаного в різних сферах споживання культури — як у батьківській домівці, так і поза нею.

При первинному групуванні показників з допомогою кореляційного аналізу виключалися показники малоінформативні, маловаріативні або такі, що дублюють інформацію. Потім на основі середніх величин залишених показників (середніх по розглядуваному масиву) була створена дванадцятибальна система сумарної оцінки культурної активності.

Середні величини таких інтегральних показників культурної активності як для матерів, так і батьків становили 6,9 бала і для дітей — 8,9 бала. (Відповідно домашня культурна активність: матерів — 4,0; батьків — 4,1; дітей — 4,7; позадомашня: матерів — 2,9; батьків — 2,7; дітей — 4,4).

При остаточній оцінці культурної активності до активних споживачів культури були залічені ті, хто дістав балів культурної активності більше середнього. Це — батьки, які набрали сім і більше, а також і діти, які набрали дев'ять і більше балів. Аналіз даних показав, що активних матерів серед опитаних було 62%, активних батьків — 58% і дітей — 64% (малоактивних відповідно 38%, 42% і 36%).

Змістовніший аналіз культурних потреб і інтересів цих двох, поділених за кількісним показником багатосторонності культурної актив-

³ Див., напр.: Суханов И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений. — М., 1976. — С. 25.

⁴ Див.: Янсен Э. Об исследовании культурных традиций народа // Культура и свободное время. — Таллин, 1982. — С. 482.

⁵ Див., напр.: Бромлей Ю. В. Этнос и сущность культуры. — Ростов, 1979. — С. 54—60.

⁶ Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. — М., 1983. — С. 154.

⁷ Aarelaid A., Jansen E. Rahva kultuurielust minevikus ja tänapäeval. — Tallin, 1982. — Lk. 7.

⁸ Див., напр.: The Family and its Culture. An Investigation in Seven East and West European Countries / Eds. Biskup M., Filias V., Vitany I. — Budapest, 1984.

ності, груп користувачів культури дозволив виявити різницю в якісних характеристиках культурної активності опитаних. З'ясувалося, що оптимальне проведення вільного часу пов'язане як з багатосторонністю культурних потреб і інтересів, так і селективністю споживання культури. Особливо помітним став нині такий зв'язок у дітей. Так, скажімо, в ході порівняння дітей, активних у сфері споживання культурних цінностей, з малоактивними, стало відомо таке. Активні діти більше цікавляться і «серйозними» різновидами мистецтва (класичною музикою, оперою, балетом, класичною драмою та ін.), і народною музикою, хочає дотримуються народних культурних традицій. Вони самостійніші, вище оцінюють себе і свої можливості, свою сім'ю і школу, більше цінують друзів і неформальні відносини.

Таблиця 1

Зв'язок між культурною активністю батьків і їхніх дітей в місті і селі (на основі показника кореляції)

Типи культурної активності батьків	Місто		Село	
	син	дочка	син	дочка
Домашня культурна активність:				
батько	0,13	0,24	0,25	0,06
мати	0,30	0,19	0,11	0,17
Позадомашня культурна активність:				
батько	0,37	0,17	0,23	0,15
мати	0,31	0,32	0,19	0,22
Загальна культурна активність:				
батько	0,33	0,30	0,28	0,19
мати	0,37	0,43	0,15	0,30

З допомогою інтегрованих показників культурної активності були виявлені також і безпосередні (кореляційні) зв'язки між культурною активністю батьків та їхніх дітей, тобто механізм формування активного ставлення до споживачів культури (табл. 1).

Як видно з цієї таблиці, культурна активність сільських хлопчиків більше залежить від культурної активності їхніх батьків, а дівчаток — від культурної активності їхніх матерів. У місті вплив батьківського прикладу на синів більше виявляється в позадомашній сфері споживання культури. Водночас дані опитування показують і те, що сільські діти за своєю активністю не поступаються міським — вони навіть дещо вище переджають їх. Якщо серед міських дітей активних 61%, то серед сільських — їх 70%. Таку ж відмінність видно і за середніми показниками культурної активності — загальне середнє в місті 8,7 бала і в селі — 9,2; домашня активність має відповідно 4,6 і 4,9 бала; позадомашня — 4,2—4,5. Відзначимо й те, що самі сільські батьки за своєю активністю і багатосторонністю проведення вільного часу (а також за рівнем освіти) ще поступаються міським, особливо в позадомашній сфері. (Відповідні показники загальної культурної активності у міських батьків — 7,0; сільських батьків — 6,7; у міських матерів — 7,1 і сільських — 6,6. Активних батьків у місті 60%, на селі — 54%; матерів відповідно — 65 і 54%).

З таких даних можна зробити висновок, що сучасний сільський спосіб життя цілком сприяє розвитку багатосторонності й активності молодого покоління з меншим, ніж за міського способу життя, впливом особистого прикладу батьків. І це цілком закономірно. На сучасному етапі розвитку для естонського села характерна розгалужена сіть транспорту, висока забезпеченість кінотеатрами, будинками культури, клубами та іншими установами культури. Крім того, велику роль у формуванні активності молоді відіграють сам сільський дім і його прирідне оточення, які дають дитині більше можливостей для активних занять, ніж міська квартира, пристосована в основному для пасивного

відпочинку. Дослідження показали⁹, що сільські діти більше, ніж міські, прив'язані до своєї домівки, і ця прив'язаність зумовлена як добрими відносинами з домашніми, взаєморозумінням і довірою між ними, так і усвідомленням своєї значущості й зайнятості вдома. Дані соціологічних досліджень показують і те, що сільські батьки порівняно з міськими традиційно вище оцінюють вплив сім'ї на їхніх дітей (особливо батько)¹⁰. Безпосередньо це пов'язано з тим, що перші, незважаючи на поступове зближення сільського способу життя з міським і зменшення традиційних відмінностей в системі їхніх репродуктивно-виховних установок, більше орієнтовані на сімейні цінності, ніж другі. Тісніші відносини між сільськими дітьми і їхніми батьками виявляються і в тому, що сільські діти порівняно з міськими частіше звертаються за допомогою насамперед до своїх батьків — як у справах навчання, так і в особистих питаннях, і більше цінують батьківський досвід і сімейні традиції. Якщо при цьому враховувати і строгіший соціальний контроль за поведінкою дитини на селі, то стане зрозумілим, чому тут менше конфліктів між поколіннями і чому емансипація дітей від батьків на селі є менш помітною, ніж у місті. На користь сільського способу життя говорить і те, що останніми роками міграційний потік із села в місто в Естонській РСР поступається зворотному, і те, що у своїх планах на майбутнє багато які міські діти висловлюють бажання жити в селі (особливо молодші учні). Звичайно, тут не можна не брати до уваги, що на селі легше дістати житлоплощу, що середня зарплата колгоспників в Естонській РСР більша за середню зарплату робітників і службовців (відповідно 266 і 209 крб. на місяць в 1984 р.).

Сільські діти активніші від міських у самодіяльності, у своїх заняттях вишиванням і спортом, їх більше цікавить національне і народне мистецтво, вони частіше дивляться телевізійні передачі, ходять у кіно і беруть участь у домашніх роботах. Водночас культурні інтереси сільської молоді мають розважальніший характер. Серед них менше тих, яких цікавлять класична музика, опера, балет, поезія, «серйозні» жанри літератури.

Для докладнішого вивчення впливу сім'ї і батьків на формування культурної активності дитини спеціально розглядалися такі типи сімей: (I) батьки активні у споживанні культури (таких сімей 46%); (II) батько активний, мати — малоактивна (12%); (III) мати активна, батько малоактивний (16%); (IV) батьки — малоактивні споживачі культури (26%). Дані показують, що в трьох із чотирьох сімей, в яких батьки є активними споживачами культури, активна і їхня дитина.

Із сімей II типу активну дитину мають 59%; III типу — 57%, IV типу — 50%. Ці дані засвідчують і значний вплив і особистого прикладу батьків на культурну активність дітей.

Таблиця 2 ілюструє досить великі відмінності в домашній і позадомашній культурній активності дітей I і IV типу сімей.

Таблиця 2 засвідчує, що вплив особистого прикладу батьків на активність споживання культури дитини значно більший, ніж вплив статі, віку або місця проживання дитини*. Докладніший аналіз окремих типів сімей дозволив з'ясувати деякі загальні закономірності. Так, скажімо, порівняння культурних інтересів батьків активних дітей з інтересами батьків малоактивних дітей показало, що перші більше цікавляться так званими серйозними різновидами мистецтва, що вони активніші в позадомашній сфері споживання культури — відвідування театру, кіно, концертів, музеїв та ін. З'ясувалося і те, що батьки активних дітей вище оцінюють науково-технічну і соціально-політичну інформацію, що вони більш селективно споживають культурні цінності

⁹ Must A., Must O. *Õpilaste elulaad*. Rmt.—Elulaad ja elukeskkond.—Tallin, 1982.—Lk. 114—147.

¹⁰ Narusk A. Kodu ja kooli mõjust noorele lapsevanema ja õpilase pilgu läbi / Nõukogude Kool.—1985.—№ 5.—Lk. 24—28.

й ефективніше використовують свій вільний час. Вони порівняно менше проглядають телевізійні передачі (зате, як правило, тільки ті, які їх цікавлять) і регулярніше слухають радіо (пов'язуючи прослуховування радіо часто з іншими домашніми заняттями). Батьки активних дітей більше за інших охоплені і спортом і різними творчими заняттями.

Певна відмінність виявилася і між активними дітьми активних і малоактивних батьків. Так, скажімо, активні діти активних батьків

Таблиця 2

Культурна активність дітей у сім'ях I і IV типів за статтю, віком і місцем проживання (в балах за шестизначною системою)

Типи культурної активності батьків	Хлоп- чики	Дів- чатка	Віком		Місто	Село
			12—14	15—17		
<i>I тип: активні батьки</i>						
Домашня культурна активність	4,9	4,9	4,9	4,8	4,8	5,0
Позадомашня культурна актив- ність	4,7	4,6	4,6	4,7	4,4	4,7
Частка активних, %	74	76	76	76	72	80
<i>IV тип: батьки малоактивні</i>						
Домашня культурна активність	4,5	4,5	4,4	4,7	4,4	4,6
Позадомашня культурна актив- ність	4,1	4,1	4,0	4,2	3,8	4,3
Частка активних, %	51	50	47	54	44	58

мають багатогранніші культурні інтереси, більш самостійні й селективні у своєму споживанні культури, ніж активні діти малоактивних батьків. Оскільки останні позбавлені систематичного батьківського впливу у сфері споживання культури, вони чутливіші до різних зовнішніх і випадкових впливів — впливів друзів, моди та ін. Вони частіше орієнтовані на споживання культури через засоби масової комунікації (особливо по ТБ), а їхні культурні інтереси мають розважальний характер. Дані нашого дослідження показали: хоча особистий приклад батьків у сфері споживання культури має велике значення в передаванні активного ставлення до культури, він усе ж не є визначальним. Основною передумовою ефективного передавання культурної активності є атмосфера взаємного розуміння, довіря і любові як між батьками, так і між батьками й дітьми. Так, у сім'ях, де діти активні, батьки більш займаються ними, розповідають їм, читають і співають з ними. Ця близькість батьків і дітей зберігається і зміцнюється в різних спільних заняттях, загальносімейному розв'язанні важливих питань і в обговоренні життєвих проблем. Тому і активні діти високо цінують свою домівку і батьків, радяться з ними у розв'язанні своїх проблем, хоча наслідують приклад батьків.

У місті більше батьків з високим рівнем освіти і культурної активності, частка сімей I типу серед міських сімей більша (48%), ніж на селі (40%). Міські батьки: є активнішими споживачами культури; більше разом зі своїми дітьми відвідують різні культурні установи; беруть участь в екскурсіях та ін. (так, в анкеті було визначено дев'ять місць, де разом з дітьми можуть бути батьки поза рідною домівкою. Опитування показало, що в п'яти — дев'яти місцях буває кожна друга міська сім'я і кожна четверта — на селі); більше разом зі своїми дітьми обговорюють різні проблеми (з опитаних одинадцяти проблем 7—11 батьки обговорюють разом з дітьми в кожній другій міській і в кожній третій сільській сім'ї). Проте процент активних дітей у сім'ях активних батьків на селі вищий, ніж у таких же міських сім'ях. Так, наприклад, із сімей, в яких батьки активні, 70% мають активних дітей в місті й 82% — в селі.

* При цьому не можна забувати, що відмінності цих показників культурної активності за смаком і культурними інтересами нами не враховуються.

Серед активних батьків, яким не вдалося розвинути активність своєї дитини (через нестачу часу або просто через те, що вони не вважають це своїм завданням), найбільша частка міських, з вищою освітою, які працюють у сфері духовного виробництва. Причин того, що деякі батьки, самі будучи активними споживачами культури, не можуть розвивати таку ж активність у своїх дітей, чимало. Одна з найважливіших — та, що їм часто важко знайти час для змістовного, культурного розвитку дітей. Багато вільного часу вони витрачають на підвищення своєї кваліфікації, на самоосвіту і самовдосконалення. Соціологічні дослідження доводять, що чим кваліфікованіший працівник, тим вище цінує він цікаву роботу. Це характерно для більшості інтелігенції, у якій нині на перший план виступає не сім'я, а цікава робота¹¹. Водночас і громадська думка нерідко вище оцінює трудову, громадську і культурну діяльність індивіда, ніж його сімейно-виховну активність. І тільки останнім часом більшу увагу приділяють сім'ї, її виховній ролі, проблемам відповідальності батьків.

Основні тенденції розвитку соціалістичного суспільства дають підставу передбачати в загальній структурі сімей дальше підвищення частки таких сімей, в яких батьки і дитина (діти) є активними споживачами культури (серед опитаних такі сім'ї становили 34%) і які характеризуються високою педагогічною і моральною культурою. Вагомим суспільним внеском батьків таких сімей у виховання нового покоління є створення необхідної емоційної і інтелектуальної бази для розвитку соціальної (в тому числі культурної) активності дитини.

Необхідну основу для ефективнішого виконання сім'єю цієї функції становлять розроблені на XXVII з'їзді КПРС додаткові заходи щодо підвищення міцності сім'ї і подання як моральної, так і матеріальної допомоги сім'ям з дітьми. При цьому дуже важливо, щоб внескові батьків у виховання соціально-активних і всебічно розвинених дітей надавалося такого ж значення, як і їхній трудовій громадській, культурній та ін. активності.

Тому одним із найактуальніших завдань дослідників-суспільствознавців є поглиблене вивчення питань про роль сім'ї в процесі передавання традицій в усіх сферах людської життєдіяльності, у формуванні активного і творчого ставлення до культурних цінностей, до праці, сімейного життя. Тільки на основі таких досліджень можливе науково обгрунтоване й ефективне управління цими процесами в масштабах суспільства.

* * *

В условиях всестороннего совершенствования социализма важные социальные функции — формирования нового человека, передачи культурных традиций — выполняет семья. Эта функция реализуется во всех сферах жизнедеятельности — при формировании активного, творческого отношения и к труду, и к культурным ценностям, и к сфере общественной и семейной жизни. Дальнейшее повышение роли семьи в передаче культурных традиций требует, чтобы ценности родительского вклада в процесс воспитания социально-активных и всесторонне развитых людей придавалось не меньшее значение, чем трудовой, общественной и культурной активности родителей.

¹¹ Социологические очерки о Советской Эстонии. — Таллин, 1979. — С. 95.

«ФІЛОСОФСЬКІ ЗОШИТИ» І СУЧАСНІСТЬ

Круглий стіл «Філософської думки»

(Закінчення. Початок — в № 5, 6 за 1986 рік)

В. М. Мельников (кандидат філософських наук, доцент, зав. кафедрою філософії Донецького державного університету), Я. Й. Грановський (доктор фізикоматематичних наук, професор, зав. кафедрою експериментальної фізики Донецького державного університету). Аналіз історії науки як спосіб аргументації.

Проблема обґрунтування теоретичного знання становить, так би мовити, живий нерв сучасних методологічних пошуків. З цього погляду великого методологічного значення набуває сформульована у «Філософських зошитах» ідея про доведення істинності теоретичних положень на основі розгляду історії науки чи комплексу наук¹. Розглянемо під кутом зору цієї ідеї спосіб аргументації, який умовно можна описати так. Логічний і історичний процеси розвитку науки — це відповідно A і B ; кожний з етапів розвитку позначимо як A_n і B_n ($n=1, 2, 3...$). Тоді, якщо кожному A_n вдається поставити відповідне B_n , то одержану відповідність A і B (гомоморфізм), можна розглядати як спосіб обґрунтування правильності розгортання логічного процесу розвитку теорії.

Проілюструємо даний спосіб аргументації на прикладі фізичної теорії. Остання — це передусім система власне фізичних понять, які спираються на відповідний емпіричний базис. Фізичні поняття в рамках теорії існують, по-перше, в органічній єдності з певним мате-

матичним апаратом, по-друге, в основі їх системи лежить певна категоріальна структура (категоріальний синтез теорії). Відповідно до цього поняття виконують логічну (інструментальну) і онтологічну (відображення об'єктивної реальності) функції. Механізм взаємодії цих двох функцій можна краще уявити, якщо звернутись до аналізу історії розвитку фундаментальних фізичних теорій (класичної механіки і електродинаміки, спеціальної і загальної теорії відносності, квантової механіки і електродинаміки). Такий аналіз дозволяє виокремити принаймні дев'ять етапів в розвитку теорії.

Виникнення нового поняття. Насамперед важливо зафіксувати початковий етап його введення. Цей етап характеризується «чистою» інструментальністю, адже спочатку нове поняття діє як деяка формальна схема. Вона успішно використовується як засіб розв'язання певних задач, хоча й не має «власної онтології» (це виражається в неясності фізичного смислу поняття, відсутності «розумної інтерпретації» та ін.). Так, в електродинаміці поняття поля спершу зводилось до сукупності силових ліній (Фарадей, 1834 р.), в квантовій механіці поняття кванта енергії (Планк, 1900 р.) також певний час не мало самостійного значення.

Тягіння до старої онтології, до мови тих понять і ідей, які є загальноновизнаними і панують на даний час, становить другий етап в еволюції фізичної теорії. Прагнення (свідоме чи несвідоме) зберегти онтологію є однією з причин виникнення понять *ad hoc*. В істо-

рії всіх фізичних теорій цей етап виявляється досить чітко і характеризується тривалим існуванням. Скажімо, інтерпретація поля Дж. Максвеллом мовою механічних моделей існувала впродовж кількох десятиріч, хоча, незважаючи на наочність, породжувала низку труднощів у поясненні фізичного світу. Серед них найголовніша — проблема ефіру як носія механічних властивостей. Процес злиття старої онтології з мовою нових понять наочно демонструє метод квантування класичних траєкторій (Бор, Еренфест, Зоммерфельд, 1913—1915 рр.).

Стан рівноваги — цей етап характеризується тим, що, виникнувши, нове поняття, хоча й успішно використовується, але не має вирішальної переваги перед старими. Воно, за висловом А. Ейнштейна, діє як перекладач, що перекладає закони на просту, ясну, легко зрозумілу мову. Історія фізики показує, що в цей період виникають теоретичні побудови на зразок теорій далекодії (Ампер, Нейман) і близькодії (Фарадей, 1837 р.), коли кожна з конкуруючих схем пояснення задовольняється своєю сферою застосування (дещо пізніше картина повторюється: фотоэффект вже набув квантового пояснення, а споріднене з ним рентгєнівське випромінювання ще протягом 30-ти років тлумачиться на класичному рівні).

Інструментальна надмірність виникає на етапі, коли стара теорія вже відчуває межі свого застосування, а нова ще не набула концептуального завершення. Утворюється «проблемна ситуація», що й породжує потребу в надмірному знанні, передусім в поняттях, які використовувались би як інструменти. На цьому етапі знову з'являються «поняття-чернетки», поняття *ad hoc*, але вони вже іншого роду, оскільки спрямовані вперед і заперечують старі. Так, в механічних моделях ефіру і поля виділяється усталена частина, що не залежить від моделі, — напруга поля. Як інструмент аналізу це поняття явно надмірне у розв'язанні старих задач, проте засто-

сування математичного аналізу потребує такого розширення, оскільки тут виникають нові, наприклад, нестационарні задачі.

Посилення інструментальної ефективності нового поняття. На цьому етапі нові поняття не тільки дають змогу глибше пояснити відомі факти, а й утворюють певні каркаси для принципово нових тверджень. Якщо, наприклад, розглянути поняття електромагнітної індукції і струму зміщення, то виявляється, що вони доповнюють одно одне, внаслідок чого можливо на основі нової єдності пояснити електромагнітні явища (Максвелл, 1861 р.): електромагнітне поле тлумачиться як нестационарне, здатне до зміни не тільки в просторі, але й у часі, що відкриває шлях до розуміння генерації електромагнітних коливань і хвиль (це розуміння стало фундаментом електро- і радіотехніки, електроніки).

В розвитку фізичної теорії важливим етапом є перетворення математичного апарату на її власний елемент: він виступає як необхідний засіб реалізації інструментальної функції фізичних понять, за допомогою яких пояснюються старі і передбачаються нові явища. Різноманітність використання математичних засобів визначається розширенням і ускладненням задач, котрі розв'язуються в процесі становлення фундаментальної фізичної теорії, адекватність же понять і матапарату досягається спрощенням операціональних засобів за рахунок ускладнення математичних об'єктів. Усвідомлення того, що споріднені математичні засоби можуть застосовуватися до фізично різних об'єктів, — досягнення XX століття.

З боку форми етап онтологічного «наповнення» нових фізичних понять полягає в їх експлікації, що приводить до точного математичного формулювання понять у вигляді відповідних рівнянь. Водночас інші поняття, які не дістають необхідного онтологічного витлумачення, відсуваються на периферію, зокрема поступово зникають поняття *ad hoc*. В електродинамі-

¹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 123. Далі посилання на сторінки цієї праці даються в тексті.

ці це можна побачити на прикладі її еволюції від уявлень про силові лінії до поняття поля, що має складну просторово-часову структуру.

Адекватний онтологічний статус нового фізичного поняття різко посилює евристичну цінність і розширює сферу його інструментальної функції. Це сприяє постановці нових задач, веде до утворення нових предметних полів дослідження і сфер використання. Як правило, ними є технічні (а пізніше й технологічні) галузі: спектральний аналіз, радіофізика, електро- і радіотехніка та ін.

Застосування категорій (етап категоріального синтезу теорії), таких, скажімо, як матерія — рух, простір — час, причина — наслідок та ін., дає змогу виділити основні фізичні поняття і закони, що кладуться потім в основу побудови певних систем аксіом. Категоріальні структури утримують фізичні поняття од відлуту від об'єктивної реальності, так би мовити, онтологічно наповнюють їх, посилюючи в такий спосіб їх евристичну цінність і практичну ефективність. Отже, діалектика онтологічної й інструментальної (логічної) функцій фізичних понять дістає обґрунтування в розгляді історичного процесу розвитку фундаментальних фізичних теорій. Це демонструє плідність ленінської ідеї аналізу історії науки і техніки як засобу аргументації.

В. О. Звіглянич (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Типологічний аналіз категорій в світлі ленінської ідеї про рух пізнання до об'єктивної істини.

У «Філософських зошитах» сформульовані програмні принципи розвитку матеріалістичної діалектики, дослідження категоріального інструментарію людського мислення, пізнання, знання. Серед них основоположними є такі: визнання незвідності категоріальних форм мислення до форм «чистого» знання і, відповідно, врахування предметної багатомірності змісту

категорій у пізнанні (тут В. І. Ленін розвиває Марксове положення щодо необхідності аналізу конкретної логіки конкретного предмету); вимога виведення теорії пізнання з історії пізнавальної діяльності людини (В. І. Ленін визначає ті галузі знання, з яких складається теорія пізнання і формується предметна багатоманітність категорій і форм мислення); вимога введення в теорію пізнання практики, взятої в усій багатоманітності її форм і як основи, критерію і мети пізнання, що й дозволяє чітко визначити специфіку пізнання в ряді інших форм духовної діяльності людини.

Що дають ці принципи для дальшого дослідження категоріальної проблематики матеріалістичної діалектики? На наш погляд, вони, по-перше, націлюють на розкриття соціально-культурної опосередкованості змісту категорій, на розгляд концептуалізації об'єктивної реальності як атрибута діяльності і комунікативних процесів, по-друге, на вивчення генезису форм категоризації світу з погляду відображення в них практичної спрямованості пізнання і, по-третє, на дослідження механізмів реалізації пізнання в світлі людської практики і культури. Так, якщо розглядати генезис форм категоризації світу з точки зору відображення в них практичної інтенції пізнання, то відразу постає проблема: як аналізувати категорії в разі, коли визнається, що практична спрямованість пізнання об'єктивно існувала завжди, але усвідомлювалась в неадекватних формах? Очевидно, що традиційний попарний аналіз категорій, як це подається в нормативних курсах діалектичного матеріалізму, не розкриває суті справи — окремі пари категорій не здатні відобразити загальний принцип категоризації. Важко «вловити» дію цього принципу і в специфічних історичних контекстах функціонування певних категоріальних структур. Отже, мабуть, розв'язання даної проблеми пов'язане з визначенням історичних типів взаємозв'язку пізнання і практики як основи дослідження

генезису форм категоризації світу. Згідно з принципами матеріалістичної діалектики можна виділити такі типи їх зв'язку: а) практика як гносеологічна протилежність пізнання; б) практика як світоглядний принцип, умова входження знання в систему культури. Межа між цими типами — діалектична, рухома і фіксує перетворення практики в історії пізнання з альтернативи в передумову, основу і мету розвитку пізнання, визначає принципові характеристики категоріальних структур мислення і їх генезису. Різні форми категоризації світу в рамках першого типу, притаманного домарксистським уявленням про практичне і теоретичне, складають історію формування другого типу, а останній, як розвинутіший, виступає стосовно першого як методологічна основа аналізу шаблів його становлення. Іншими словами, передумовою розгляду історичних формоутворень знання виступає розуміння соціально-культурної природи пізнання, практики, взятої в її повному обсязі. Саме за такого підходу генезис форм категоризації світу в структурі історичних типів пізнання і практики розкривається в єдності історії і методології, а фундаментальний принцип марксистсько-ленінської гносеології про збіг форм мислення із структурами буття аналізується як такий, що має свою історію.

Можливі два шляхи такого аналізу. Один із них орієнтує на, так би мовити, «поформаційний» розгляд генезису категорій. Такий шлях, безперечно, є плідним у визначенні історичних особливостей практики, пізнання і категорій, природно, якщо розглядати останні в рамках певних формацій. Звернення до історичних контекстів формування категорій є якісно новим етапом у їх дослідженні порівняно з онтологічним, логічним і гносеологічним підходами, які домінували свого часу. Проте «формаційний» підхід, акцентуючи увагу на особливостях історичної трансформації змісту категорій і висвітлюючи «стрижневий» для даної епохи їх набір, дещо меншу

увагу приділяє аналізу усталених зв'язків і рис категорій, котрі інваріантні для декількох (або для всіх) епох, але набували найбільшого розвитку в одній з них. Наприклад, відомо, що в добу середньовіччя була розвинута лінійна концепція часу, яка, однак, зовсім не заперечувала характерну для архаїчних і міфологічних типів світоглядну кругову концепцію. Остання, втративши панівні позиції в духовному житті суспільства, перетворилась на істотний компонент неофіційної — народної — культури середньовіччя. Більше того, в певних історичних умовах кругова концепція часу може відроджуватись, втілюватись, наприклад, в політичній символіці, міфології буденної свідомості і масовій психології, певних структурах художнього процесу (скажімо, в традиції «магічного реалізму» латиноамериканського роману). Це — свідчення того, що, раз виникнувши, певний тип категорій не відмирає, не «знімається» іншим, розвинутішим. Він виступає як самоцінний, а різноманітність таких типів, яка породжується сукупним культурно-історичним процесом, досвідом духовного і практичного освоєння суспільною людиною світу природи і культури, репрезентує цілісність функціонування категорій людської свідомості як формоутворень культури. Тим самим ленінська характеристика руху пізнання від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики (с. 142) як описує етапи його розвитку в філо- і онтогенезі, так і охоплює певні типологічні характеристики свідомості та її категоріальних форм як цілісного утворення.

Врахування даної обставини дозволяє запобігти «системотворчості» — побудові завершених схем категоризації дійсності, придатних для всіх часів. Категоріальні структури певного типу можуть з'явитися на різних рівнях пізнання і в різних просторово-часових контекстах. Мабуть, цим пояснюється посиленна увага сучасної науки до самоочевидних і самодостатніх структур наукового

пізнання (типу парадигм, науково-дослідницьких програм, наочних моделей, форм безпосереднього споглядання та ін.). Типологічний аналіз категорій, зосереджуючись на «наскрізних» характеристиках їх розвитку, становить інтерес як в історико-пізнавальному, так і в методологічному плані. У першому випадку увага акцентується на своєрідності форм і способів мислення, які вже не є «нашими», далекі за часом і культурою. В другому — маємо справу з проблемою аутентичності відтворення специфіки пізнавальних систем, які існували в минулому, але й на сьогодні виступають складовою частиною сукупного фонду культури. Врахування цих двох планів аналізу пізнання застерігає як від спрощеного розгляду розвитку філософської рефлексії (як простої проекції ступеня розвитку практики, технології тощо), так і від екстраполяції норм раціональності і сучасного стилю наукового мислення на попередні стадії генезису науки. В цьому розумінні типологічний підхід дає ключ до вивчення історичного становлення й еволюції категорій.

Отже, типологічний підхід є необхідним доповненням і розвитком «формаційного» аналізу категорій, котрий дозволяє розглядати культуру як механізм породження їх типів, притаманних тій чи тій формації, тобто в єдності зміни і відносної стійкості, новаторства і традиції. Історико-типологічний аналіз категорій при цьому не є самоціллю, а, відповідно до ленінської ідеї руху пізнання, підпорядковується основним його етапам.

Вахній В. О. (кандидат філософських наук, викладач кафедри марксизму-ленінізму Черкаського філіалу Київського політехнічного інституту). Проблема зумовленості у «Філософських зошитах» В. І. Леніна.

Конспектуючи гегелівську «Науку логіки», В. І. Ленін занотовує з неї: «Коли є всі умови якоїсь речі, то вона вступає в існування». І далі наголошує: «Дуже добре! причому тут абсолютна ідея

та ідеалізм?» (с. 123). У даному разі йдеться не про зумовленість в широкому розумінні — як залежність взагалі, а про зумовленість як детермінацію умовами існування і розвитку речей.

Справді, існування будь-якої речі (її виникнення, розвиток, загибель) має певні умови. Це означає, що через всесвітній, всебічний, живий зв'язок усього з усім (с. 123) її розвиток визначається не лише внутрішньою закономірністю, але й зв'язками з іншими речами в рамках певної системи. Умови — не просто навколишнє середовище, а сукупність речей (в певному їх стані), котрі взаємопов'язані з даною річчю («зумовлене») і, отже, детермінують її розвиток. Речі саме в межах зв'язків із зумовленим набувають статусу умов, визначають специфіку його розвитку. Взаємодіючи з умовами, річ «знімає», немов вбирає їх і перетворює на свій зміст. Тобто умови роблять її саме такою, якою вона є. Акт перетворення умов в зумовлене й становить сутність зумовленості як такої. Зумовленість є однією зі сторін детермінації, що, до речі, в літературі не завжди береться до уваги. Адже зумовленість за такого розуміння не має характеру абсолютної детермінації речі з боку умов. Зумовлене відносно самостійне щодо умов. Річ (зумовлене) в процесі взаємодії з останніми і собі породжує зміни в окремих елементах умов, утверджуючи в такий спосіб свою сутність і певною мірою пристосовуючи умови до своєї природи. Зумовленість — закономірність діалектична, як діалектичній самий взаємозв'язок і самий розвиток.

Механізм зумовлення досить складний. По-перше, дія його залежить від самих умов. Річ у тім, що умови можуть складатись з розрізнених, малопов'язаних окремих факторів, «об'єднаних» між собою лише зумовленим, а можуть і становити складну ієрархічну систему, в якій зумовлене є одним із елементів.

Елементи поділяються на необхідні і випадкові. Крім того, вони

можуть бути пов'язані із зумовленим безпосередньо і опосередковано. Існують й інші підходи в аналізі умов. Одно безсумнівно — особливості умов (їх зміст, характер взаємодії елементів тощо) визначають й особливості та рівень складності зумовлювання. По-друге, дія механізму зумовлювання залежить і від речі, від того, що вона становить собою: адже рівень її розвинутої, організації може бути різний. Спостерігається така закономірність: що складніша, розвинутіша річ, що вищий рівень її організації, то більша залежність її від умов, складніший механізм зумовлювання. Прикладами можуть бути розвиток і функціонування живого організму та його взаємозв'язок із середовищем, процес формування особи в суспільстві тощо. Отже, для розкриття механізму зумовлювання потрібні й знання сутності речі й глибокий аналіз умов.

Нині досить актуальною є проблема соціального детермінізму. Методологічною основою правильного її розв'язання є діалектико-матеріалістичний принцип зумовленості, відповідно до якого характер соціальних процесів, розвиток тих чи інших суспільних явищ визначається конкретними соціальними умовами, що впливають частогусто не прямо, а опосередковано. Виходить в оцінці суспільних явищ з «конкретного аналізу періодів, формацій, ідеологій» (с. 451—452), за В. І. Леніним, і означає бути матеріалістом в історії. У зауваженнях на книзі В. Шулятикова «Оправдание капитализма в западноевропейской философии. От Декарта до Э. Маха» (М., 1908) він затаврував вульгарний соціологізм, який всю різноманітність суспільних явищ виводив безпосередньо з форм організації виробництва, скажімо, погляди мислителів минулого — прямо з економічного життя, з техніки та матеріального виробництва. «Вали до купи! і ідеалізм і скептицизм, все «відповідає» мануфактурі!» (с. 444), — так висловив В. І. Ленін своє ставлення до спрощенства в розумінні принципів матеріалізму.

стичної діалектики, які лежать в основі марксистсько-ленінської концепції соціального детермінізму.

М. О. Братко (кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР). Світоглядний зміст ленінського визначення поняття матерії.

Поставлене В. І. Леніним у «Філософських зошитах» завдання поглибити вивчення поняття матерії до поняття субстанції має принципове значення для розвитку теорії матеріалістичної діалектики як методологічної основи філософського розв'язання проблеми смислу життя.

У марксистсько-ленінській філософії категорія матерії характеризує об'єктивну реальність як таку, що дана нам у відчуттях і розвивається у просторі й часі; категорія субстанції відображує об'єктивну реальність в її цілісності, саморусі, абсолютних параметрах. Зближення змісту даних категорій в матеріалістичній діалектиці відбувається за допомогою поняття матеріального і субстанційного, які є результатом матеріалістичного переосмислення положень німецької класичної філософії з позицій принципу практики і комуністичного ідеалу. Внаслідок такого переосмислення матеріально-чуттєва реальність розглядається в контексті універсально-практичного перетворення світу в дійсність людських сутнісних сил, а чуттєво-практична діяльність людини — як реалізація субстанційно-загальних вимірів матеріального розвитку.

Теоретичне відображення матерії як субстанції, тобто розгляд її в єдності речових і смислових вимірів, передбачає виявлення і специфічного змісту понять простору і часу як форм буття, і відображення світу в його субстанційній цілісності. Тут треба зазначити, що в сучасному природознавстві переосмислюється традиційне уявлення про час, вивчаються такі його властивості, як дво- або багатомірність, нелінійність, неоднорідність тощо. Проте й сучасні приро-

дознавчі уявлення про багатомірність і нелінійність часу не можуть виступати безпосередньою основою філософського його розуміння. І не тільки тому, що дослідження неklasичних властивостей часу ще недостатньо розвинуті й обгрунтовані, але й тому, що час і, відповідно, простір, як категорії діалектики — це не лише форми знання, але передусім форми цілепокладання і самосвідомості.

Багатомірний, нелінійний характер часу в усій повноті виявляється в його дослідженні як форми покладання сутнісних, смисло-життєвих цілей людини. Саме в процесі творчого перетворення природної і соціальної дійсності відповідно до вищих гуманістичних цінностей світ відкривається в своїй субстанційній цілісності, єдності речових і гуманістично-смилових, варіативних і інваріантних вимірів. Час переживається в контексті збігу смислових структур людської життєдіяльності і об'єктивної спрямованості природного й історичного розвитку і тому характеризується взаємопроникненням його модусів — минулого, теперішнього і майбутнього — в єдиній смисловій перспективі. Майбутнє постає не як повторення минулого і теперішнього, а як специфічно відмінна від них сфера належного (реалізації гуманістичних ідеалів), і завдяки цьому — в сутнісній, смисловій єдності з ними. Момент теперішнього часу, відрізняючись від минулого і майбутнього і становлячи особливу форму реалізації абсолютних цінностей людського буття, переживається в єдності з тим і другим. Подолання альтернативи послідовності і одночасності моментів часу як форм покладання смислових життєвих цілей характеризує час двоюко: він постає і як момент (точка), тобто в своїй відмінності від минулого і майбутнього як форм небуття і, разом з тим, як наявний в кожному з цих моментів небуття. У цьому плані смисло-життєві цілі можна подати як такі, що виражають спрямованість матеріального розвитку світу і його сприйняття крізь призму іде-

лів (належного та майбутнього). Даний процес може бути розглянутий як безпосереднє чуттєве відображення іманентно притаманної матеріальному розвитку спрямованості до породження вищих, людських форм буття і свідомості. Світосприйняття, що формується в цьому процесі, лежить в основі об'єктивно-наукового пізнання дійсності в її субстанційних вимірах. Виходячи з цього, можна припустити, що час у його подвійності — це форма не тільки споглядання, але й розвитку матеріального світу в його смисловій цілісності, яка задається цілепокладаючою діяльністю людини, розглядуваної під кутом зору субстанційних вимірів буття.

В. М. Князєв (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при КДУ). **Ленінське вчення про техніку і сучасність.**

Однією з головних умов піднесення методологічної культури дослідження проблем техніки є з'ясування специфіки власне філософсько-світоглядного аспекту її аналізу. Нерозуміння цієї специфіки часто-густо приводить до підміни філософського підходу спеціально методологічним, зокрема до некритичного перенесення в сферу філософської рефлексії інженерного розуміння техніки і закономірностей її розвитку, аж до ототожнення історії техніки з розвитком продуктивних сил і технологічних способів виробництва та ін. У зв'язку з цим великого значення набуває звернення до «Філософських зошитів», в яких подано широке розуміння техніки: остання не зводиться до форми оречевленої праці (сукупності знарядь праці), а включає ефективні способи здійснення будь-якої діяльності — індивідуальної чи колективної, розумової чи фізичної. До техніки діяльності В. І. Ленін залічував найраціональніші прийоми і методи праці, навички і майстерність, ефективну комбінацію спільних виробничих зусиль (організаційно-технічний поділ праці), наукові методи управління тощо. Таке розу-

міння долає вузький горизонт її значення (інженерного, спеціально-наукового), виводить на ґрунті аналізу сутності технічного загальної, його місця в структурі діяльності і ролі в реалізації творчих потенцій людини. Головна проблема в розкритті сутності техніки, полягає, на наш погляд, у поясненні механізмів її об'єктивної детермінації, що органічно включає «суб'єктивний момент» як свою невід'ємну складову. Техніка — продукт людської діяльності. Водночас вона — важлива передумова останньої. Взяті в єдності з живою працею, вона виражає її предметний характер і особливу форму існування предметності. Звідси зрозуміло, що механізм об'єктивної детермінації техніки в цілому збігається з механізмом детермінації людської діяльності і пов'язаний з формуванням її предметного характеру.

Аналіз техніки під кутом зору формування предметності показує, що визначення засобу метою в контексті практики здійснюється не безпосередньо (через бачення в об'єкті можливих форм його застосування і наступне структурно-функціональне доопрацювання), а опосередковано — через формування відповідного способу діяльності, його предметно-технічної форми. Розуміння цієї обставини має вельми істотне значення для «діалектичної обробки» історії техніки, оскільки дає змогу осмислити останню в контексті живої і оречевленої праці.

Іншою важливою умовою здійснення цього завдання є розуміння того, як задається аналіз техніки (або технології) з боку двох форм філософської трансформації основного світоглядного питання про відношення людини до світу: теоретико-пізнавальної (відношення мислення до буття) і теоретико-практичної (співвідношення сутності людини та її існування). У ґносеологічному плані технологія розглядається як ланка в практичній перевірці істинності теорії. В. І. Ленін відзначав: «Від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єк-

тивної істини через «практику» (і техніку)» (с. 169).

Крім того, практика (і техніка) виступає не тільки ланкою перевірки істинності теорії, але й самостійною сферою діяльності, яка, за висловом В. І. Леніна, вища за теорію, оскільки «має не тільки достоїнство загальності, а й безпосередньої дійсності» (с. 181). У цій сфері не лише здійснюються пізнавальні завдання, але й розв'язуються найважливіші життєві, в тому числі смисло-життєві, проблеми людського буття: свободи, щастя, соціальної справедливості, миру та ін. З погляду цих проблем, філософське осмислення яких набуває форми пошуку і теоретичного обгрунтування «сутнісних форм» існування, технологія має розглядатись як предметна форма існування суспільної сутності і діяль-нісної сутності людини, як спосіб і засіб розвитку цієї сутності, створення умов праці і життя, гідних людини.

О. П. Афанов (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Жданівського металургійного інституту). **Ленінський підхід до аналізу технології.**

У вітчизняній літературі ми час від часу ще подібуємо ототожнення понять «техніка» і «технологія». Це, мабуть, пов'язано як з реальною переплетеністю цих двох феноменів в їх історичному генезисі й розвитку, так і з недостатньою їх вивченістю. На наш погляд, за основу їх розрізнення потрібно взяти ленінське положення: «ТЕХНІКА... тому і служить цілям людини, що її характер (суть) полягає у визначенні її зовнішніми умовами (законами природи)» (с. 158). Саме в засобах праці (техніці) маємо відображення природи як такої. Водночас у них оречевлюються знання і здібності людини (К. Маркс називав техніку оречевленою силою знання). Отже, в техніці відбувається поєднання природного і суспільного у формі специфічно соціальної предметності, однак за домінування її оречевленого компонента. Тому техніку можна роз-

глядати як сукупність штучно створених людиною органів, спрямованих на реалізацію потреб людини в процесі її практичної життєдіяльності.

Разом з тим розвиток техніки, як показали основоположники марксизму-ленінізму, об'єктивно детермінується не лише виробництвом, а й усією системою суспільних відносин. К. Маркс у зв'язку з цим підкреслював необхідність дослідження історії створення виробничих органів суспільної людини. Але в такому контексті розгляду історія техніки міцно поєднується з історією розвитку технології. Відмінність між цими двома процесами, на наш погляд, К. Маркс убачав в активності суспільного суб'єкта, а саме — в ступені поєднання в його предметно-практичній діяльності «оречевленої» і «живої» праці. Це мав на увазі й В. І. Ленін, коли писав, що «У СВОЇХ ЗНАРЯДДЯХ ЛЮДИНА МАЄ ВЛАДУ НАД ЗОВНІШНЬОЮ ПРИРОДОЮ, ТОДІ ЯК У СВОЇХ ЦІЛЯХ ЛЮДИНА ШВИДШЕ ПІДПОРЯДКОВАНА ЇЙ» (с. 159) — і, додамо, системі суспільних відносин.

У період розвитку машинного виробництва технологія набуває нового статусу: вона поступово трансформується у форму науково-практичного знання. НТР, породжуючи технологічну революцію, дедалі більше сприяє соціалізації технології. У зв'язку з цим на порядок денний висувається завдання осмислення такої форми поєднання науки і практики, як соціальна технологія.

А. Т. Лук'янов (кандидат філософських наук, в. о. професора кафедри філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ). **Про ленінську науково-дослідницьку програму творчого розвитку діалектики.**

Відомо, що у «Філософських зошитах» В. І. Ленін накреслив широкую програму дальшого розроблення основних принципів і законів діалектики на основі діалектико-матеріалістичного осмислен-

ня й узагальнення історії розвитку науки і техніки. Він визначив коло тих галузей знання, із яких мають складатись теорія пізнання і діалектика (історія філософії, історія окремих наук, розумовий розвиток дитини, тварини, мови, психологія, фізіологія органів чуттів та ін.). При цьому В. І. Ленін великого значення надавав проблемі методу — діалектичного осмислення предмета діалектики. Його думку, таким методом бути той, що його застосовує К. Маркс у «Капіталі».

В. І. Ленін неодноразово підкреслював значення методології культури «Капіталу» для осмислення проблем матеріалістичної діалектики. У «Філософських зошитах», зокрема, приділяється велика увага досвіду Марксової обгрунтування вихідного пункту дослідження. «Начало — найбільш просте, звичайне, масовидне, безпосереднє «буття»: окремий товар («Sein» у політичній економії). Аналіз його як відношення соціального. Аналіз двоякий, дедуктивний і індуктивний, — логічний і історичний (форми вартості)» (с. 282). Важливо визначити таке начало і в розгляді предмета діалектики як науки. На наш погляд, його можна лише відкрити у такому спосіб, що застосований К. Марксом в категоріальному осмисленні форм вартості товару. Розкриваючи логіку руху понять в Марксовому політекономічному дослідженні, В. І. Ленін так визначає сутність цього осмислення: «Історія капіталізму і аналіз понять, які резюмують її» (там же).

Значний матеріал містять «Філософські зошити» щодо розуміння способу діалектичного розчленовування предмета діалектики. Цей аспект філософської спадщини В. І. Леніна в нашій літературі ще не дістав належного висвітлення. Між тим у розглядуваному ленінському творі маємо як конкретні положення, що стосуються обгрунтування діалектико-матеріалістичного способу категоріального осмислення природної і соціальної дійсності, взятої в її розвитку, так і загальну спрямова-

ність такого осмислення, іншими словами, план діалектики як логіки і теорії пізнання.

Зрозуміло, марксистська Логіка великої літери сама собою не складається, її мають розвивати теоретики, які здійснюють обробку всіх галузей історії пізнання і практики. Така робота велась і ведеться, і вона вже дала важливі, хоча й проміжні за своїм характером, результати. Передусім треба відзначити створення в 70—80-их роках узагальнюючих праць історії окремих природознавчих дисциплін (серія «Всеобщая история естествознания»), великих монографічних досліджень з історії діалектики, багатотомних праць з теорії діалектики. Однак це часто-густо діалектична обробка історії наук здійснюється без врахування внутрішніх потреб теоретичного розвитку самої діалектики. В результаті маємо таку «обробку», яка не націлена на створення марксистської Логіки, а якщо і націлена, то, так би мовити, «в-собі», а не «для-себе».

Безперечно, такий напрям досліджень, якого нині додержується більшість логіків і методологів науки, необхідний і заслуговує на всяке схвалення. Але він явно недостатній: скоріше це діалектичне «обслуговування» процесу розвитку різних галузей знання, ніж розвиток діалектики у власному розумінні слова. Природно, що протиставляти ці два процеси, як і підміняти їх один одним, безглуздо. Однак, з'ясовуючи, що таке діалектична обробка різних галузей людського знання і практики, не можна лишати поза увагою значення цієї обробки (а) для підвищення теоретичної зрілості конкретних наук і практики, (б) для розвитку діалектики, власне діалектичного розчленування її предмета.

Теоретичний інтерес до визначення предмета діалектики останнім часом значно послабшав. У сучасних дослідженнях він у більшості випадків губиться, затінений вивченням законів, категорій, принципів та ін. Але для теоретика предмет матеріалістичної ді-

алектики має бути незалежним від створюваної ним теорії. Не з дефініцій діалектики, хоч би яким авторитетам вони належали, потрібно виводити розуміння її предмета, а навпаки — з певного розуміння предмета діалектики, що розвивається і поглиблюється, виводити ті чи інші її визначення. Розвиваючи категорії діалектики, обгрунтовуючи її закони і принципи, слід пам'ятати вимоги, які ставив К. Маркс до будь-якої соціальної науки: як у голові теоретика, так і поза нею маємо предмет, це — особливий, суспільний за своєю сутністю, спосіб практичного і теоретичного відношення людини до світу і до самої себе. Особливість його полягає в тому, що він відкриває людині закони об'єктивного розвитку в їх всезагальності й універсальності. Вивчати ці закони (так само як і категорії) в абстракції від цього способу означає перетворювати їх у безпредметні привиди, у химерну предметність. Не систематизація категорій, а систематичне дослідження предмета діалектики (похідною якого є така систематизація) — ось змістовна перепустка до дійсно науково-матеріалістичного осмислення шляхів побудови марксистської Логіки.

А. І. Піпич (викладач кафедри філософії природничих факультетів КДУ). **Проблема обгрунтування діалектики як науки у «Філософських зошитах».**

Той факт, що абстракції належать не тільки свідомості вченого, а й входять до масової свідомості, яка відображує безпосередню практику суспільної життєдіяльності людини, є, на наш погляд, вирішальним для постановки і розв'язання проблеми обгрунтування діалектики. Питання в тому, як вичленити саме ту абстракцію, що водночас відповідає вимогам очевидності і всезагальності, і як обгрунтувати необхідність її введення в теоретичну систему діалектики.

Існують два можливі шляхи обгрунтування. На один з них прямо вказує В. І. Ленін у «Фі-

лософських зошитах», звертаючи увагу на те, що «Гегель бере свій саморозвиток понять, категорій у зв'язку з усією історією філософії» (с. 99). Саме історія філософії, культури і діалектики зокрема є теоретичною основою систематичного викладу діалектики. Цим шляхом досі йшла більшість дослідників у розробленні діалектики науки. Особливо перспективним тут виявився аналіз діалектики у зв'язку з розглядом культури, що сприяло виявленню тісної кореляції категорій філософії з категоріальними утвореннями культури. Водночас це привело до розширення підвалин викладу діалектики і кількісного збільшення його основ. Однак це розширення аж ніяк не знімає проблеми обґрунтування вихідного начала викладу, а навпаки — загострює її. Адже зв'язок категорій філософії і культури не лежить на поверхні, а виявляється внаслідок філософської рефлексії над соціально-культурними детермінантами людської життєдіяльності. Історія думки, свідомості виявляє у такий спосіб приховану логіку суспільного і культурного розвитку, з'ясовуючи яку, цілком слушно вдаються до принципу єдності історичного і логічного.

Зовсім не випадково й те, що, розглядаючи матеріалістичну діалектику як систему, з погляду єдності діалектики, логіки і теорії пізнання, власне теоретичну основу цієї єдності вбачають в історичному матеріалізмі, який, що правда, береться насамперед як вираження логіки, або, точніше, теорії людської діяльності. Що правда, розвинута М. О. Булатовим думка про збіг змісту історичного матеріалізму з марксистсько-ленінською теорією людської діяльності була сприйнята в цілому негативно. Спричинено це, на нашу думку, тим, що ні сам автор, ні його критики достатньо мірою не акцентували увагу на тому специфічному аспекті, в межах якого тільки й можна говорити про такий збіг.

Якщо мати на увазі структуру марксистсько-ленінської філософії,

що склалася на сьогодні і характеризується як двоскладова діалектичний і історичний матеріалізм, — то говорити про такий збіг принципово неправильно, оскільки історичний матеріалізм за своїм змістом, безперечно, зводиться до концепції людської діяльності. Питання теорії діяльності, про яку дедалі більше йдеться в розвідках з проблем соціального пізнання, є суміжними належать як історичному, так і діалектичному матеріалізму. В цілому структура марксистсько-ленінської філософії — це спеціальна й досить широка проблема. Однак з погляду теоретичного обґрунтування матеріалістичної діалектики як системи відшукання нових шляхів її розв'язання полягає саме у всебічній розробці марксистсько-ленінської концепції людської діяльності.

П. А. Кравченко (аспірант КДУ). **В. І. Ленін про спадкоємність у процесі освоєння ідейної філософської спадщини.**

У «Філософських зошитах» міститься всебічний аналіз об'єктивного процесу спадкоємності філософських ідей, який дає змогу зрозуміти внутрішню логіку розвитку філософського знання і форм його освоєння. Спадкоємний зв'язок ідей, теорій В. І. Леніна, слідом за К. Марксом та Ф. Енгельсом, розглядав з послідовно діалектико-матеріалістичних позицій. Він розкриває спадкоємність як закономірність суспільного розвитку, що діє не тільки у сфері суспільної свідомості, але й суспільного буття в цілому.

Поява тих чи інших суспільних ідей, поглядів, теорій визначається, в кінцевому підсумку, матеріальними умовами життя суспільства, а в класово-антагоністичному суспільстві є відображенням класової боротьби. Разом з тим ідеологічні явища за своєї зумовленості матеріальними умовами життя суспільства характеризуються певною відносною самостійністю. Класова сторона спадкоємності нерозривно пов'язана з її гносеологічною стороною. Ленінське поло-

ження «Рух наукового пізнання — ось суть» (с. 75) дає ключ до розкриття процесів спадкоємності в освоєнні ідейно-філософської спадщини.

В. І. Ленін показує, що в ході такого освоєння розкриваються іманентні, внутрішні зв'язки ідей, фактів, гіпотез. Кожна попередня система знань виступає як своєрідний матеріал для наступної наукової діяльності, що перетворює дану систему в більш значущу, розвинуту, гнучку. Якраз у цьому розумінні В. І. Ленін говорив про «кола в філософії» (с. 303), де кожне нове «коло» є і кроком вперед у розвитку наукового пізнання світу, і містить у собі, в новій формі, деякі риси, особливості філософських учень, що існували раніше.

У «Філософських зошитах» розглядаються різні форми спадкоємності, зокрема звертається увага на те, що остання може виступати не тільки в позитивній формі, коли відбувається розвиток і поглиблення її об'єктивного змісту, але й в негативній, яка характеризується поступовою втратою цього змісту. Поглиблення спадкоємності філософської думки можливе лише в тому разі, якщо відбувається розвиток такої специфічної її якості, як об'єктивно-істинний зміст.

У процесі освоєння ідейно-філософської спадщини нерозривно є єдність двох завдань — збереження принципів, спадкоємність їх і творчий підхід до теорії, перевірка її життям, практикою. Так, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що К. Маркс виробив метод аналізу соціальної дійсності, який потребує в нових умовах дальшого розвитку і поглиблення. Спадкоємність марксистсько-ленінської філософії полягає, по-

перше, у використанні найкращих здобутків усієї історії домарксистської філософії, по-друге, в постійному розвитку марксистських філософських ідей. За В. І. Леніном, матеріалістична діалектика — це підсумок усього процесу наукового пізнання світу, а теорія пізнання марксизму є результатом усієї історії розвитку філософії (див. с. 296).

Ленінський підхід до проблеми ідейної спадкоємності в процесі освоєння філософської спадщини має актуальне значення для критики сучасної буржуазної філософії. Свого часу ще Гегель різко засудив мислителів, які розглядали історію філософії як «галерею поглядів і помилок» людського духу. Відродження цієї точки зору в сучасній буржуазній філософії свідчить про хибність її світоглядно-методологічних принципів, з позицій яких неможливо виявити об'єктивний зміст спадкоємності філософських ідей.

Марксистсько-ленінське розуміння спадкоємності надзвичайно важливе і для формування наукового світогляду. На наш погляд, саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли відзначав: «...природознавство прогресує так швидко, переживає період такої глибокої революційної ломки в усіх галузях, що без філософських висновків природознавству не обійтися ні в якому разі»². У цьому ленінському висловлюванні йдеться не тільки про філософську «обробку» даних природничих наук, але й про обґрунтування діалектико-матеріалістичного світогляду шляхом успадкування прогресивних ідей природознавства.

² Ленін В. І. Про значення воєнничого матеріалізму // Повне зібр. творів. — Т. 45. — С. 28.

ВІД РЕДАКЦІЇ. Виступи учасників нашого Круглого столу засвідчують, що «Філософські зошити» В. І. Леніна привертають особливо пильну увагу дослідників як збірець творчого застосування матеріалістичної діалектики, глибокого світоглядно-методологічного аналізу і справжнього наукового пошуку. Обговорення ідей цієї праці відбувалось в кількох напрямках: ленінська програма розвитку матеріалістичної праці відбувалась в кількох напрямках: передусім розглядалися ідеї діалектичної обробки історії культури, діалектики (передусім розглядалися ідеї діалектичної обробки історії культури, історії науки і техніки); діалектико-матеріалістичне осмислення принципів і категорій мислення в єдності їх соціально-практичного і гносеологічного змісту (діалектико-матеріалістичне осмислення принципів і категорій мислення в єдності їх соціально-практичного і гносеологічного змісту); рух пізнання від живого споглядання до абстрактного зв'язку «всього з усім»; рух пізнання від живого споглядання до абстрактного

мислення, а від нього до практики); теорія історико-філософського процесу (евристичне значення принципу історизму, ідея «кіл» в історії філософії та ін.), єдність світоглядного і методологічного змісту теорії діалектики.

Активізація дослідницької думки в окреслених проблемних площинах може сприяти більш змістовному використанню смислового багатства «Філософських зошитів» В. І. Леніна у процесі викладацької діяльності. На це, власне, і спрямовані зусилля учасників циклу Круглих столів, присвячених фундаментальним працям основоположників марксизму-ленінізму. Ці столи ми проводимо у стінах ІПК при КДУ за активної участі філософів, викладачів і слухачів.

Разом з тим у роботі Круглого столу, підсумки якого ми підбиваємо, виявились і деякі недоліки, ще притаманні цій формі координації наукової діяльності. Хоча очевидно, що, так би мовити, коефіцієнт евристичності Круглих столів визначається передусім ефективністю дискусійних обговорень поставлених питань, живим діалогічним обміном думками, однак діалог за нашим Круглим столом усе ще нерідко поступається монологам. Нерідко навіть здається, що філософи відвикли від дискусій.

Головна передумова активного пульсування живої дослідницької думки — зосередження уваги на невивчених або маловивчених питаннях, переклад теоретичних істин на конкретну мову практики, акцентування на тому, як реальні результати досліджень сприяють прискоренню, перебудові, збагаченню культури, активізації людського фактора, сходженню людини до вершин знання і моральності (див.: Живая душа марксизма. — Правда, 1986, 27 окт.).

Редакція докладатиме ще більших зусиль до того, щоб за нашими Круглими столами відбувався саме такий обмін думками, точилися саме такі дискусії.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ЗУСТРІЧ З ГОЛОВОЮ ВАК СРСР

30 вересня 1986 р. в Київському політехнічному інституті відбулася зустріч учених столиці України з головою ВАК СРСР В. Г. Кирилловим-Угрюмовим, який розповів про здійснювану нині перебудову в підготовці наукових кадрів.

Доповідач виділив три її головні напрями. Необхідно, по-перше, вдосконалювати стиль і методи підготовки кадрів вищої кваліфікації, зжити такі явища, як непродуманий вибір дисертаційної теми, відсутність новизни й незавершеність дослідження, його описовість і низький методологічний рівень, помилковість розрахунків і необгрунтованість висновків і рекомендацій. По-друге, потрібно значно підняти роль науки в соціалістичному виробництві, збільшити внесок у практику з боку як академічної, так і вузівської і особливо галузевої науки. Будуть розширені можливості для захисту дисертацій через представлення нових видів машин, технологій тощо. Треба, нарешті, значно омолодити контингент дисертантів, підкреслив доповідач. Цьому сприятимуть право спеціалізованих рад приймати рішення про присуд-

ження вченого ступеня кандидата наук і можливість захищати кандидатську дисертацію, маючи навіть тільки її автореферат як публікацію. Щоб прискорити проходження докторських дисертацій через ВАК, ми будемо додатково рецензувати їх лише у виняткових випадках, зазначив В. Г. Кириллов-Угрюмов.

У підготовці й захисті дисертацій все ще багато формалізму. З цим треба боротись, підкреслив В. Г. Кириллов-Угрюмов. Скажімо, практика авральної заміни відсутнього опонента додатковим, який здебільшого не встигає навіть підготуватись до опонування, не витримує ніякої критики. Незрозуміло також, чому ще й досі живе думка, нібито товща дисертація краща за тоншу. Не стихають і суперечки щодо співавторства керівника й дисертанта, хоча зрозуміло, що написана ними праця дає кожному з них право бути її співавтором.

Щодо тих специфічних проблем, які стосуються підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації з філософських наук, голова

(Закінчення — на с. 55).

Методологія наукового пізнання

Е. Е. Грауберг

ІНТЕНСІОНАЛЬНІ КОНТЕКСТИ І СЕМАНТИКА «МОЖЛИВИХ СВІТІВ»

ГРАУБЕРГ Ене Евальдівна — кандидат філософських наук, завідувача кафедрою суспільних наук Державного художнього інституту Естонської РСР. Галузь наукових інтересів — логіка, теорія пізнання. Автор більш як 20-ти статей з логіко-епістемологічних проблем, надрукованих у журналі «Вопросы философии», в «Ученых записках Тартуского государственного университета» та інших періодичних виданнях. У «Філософській думці» виступає вперше.

На парадокси інтенціональних контекстів звернули увагу ще античні логіки. Так, Арістотель приписує Евбулідові з Мегари парадокс «Покритий»: «Чи можеш ти впізнати свого батька? Так. Чи можеш ти впізнати цю покриту людину? Ні. Ти суперечиш собі, тому що ця покрита людина — твій батько. Отже, ти одночасно і знаєш і не знаєш свого батька»¹. Але про справді серйозний інтерес до аналізу інтенціональних контекстів, які містять у собі пропозиціональні установки типу «знає, що», «вважає, що», «вірить, що», можна говорити лише, починаючи з 60-х років XX ст. Так, скажімо, на XII Міжнародному філософському конгресі у Венеції проблеми, пов'язані з логічним аналізом значення і способами побудови інтенціональних числень (на відміну від екстенціональних), вже були в центрі уваги.

Основні проблеми логічного аналізу інтенціональних контекстів виникають внаслідок того, що порушується принцип заміни рівного рівним. Вперше на це вказав Г. Фреге, а потім Б. Рассел розглядав це на прикладі такого речення: «Георг IV волів знати, чи є Вальтер Скотт автором Веверлея». Згідно з одним з основних принципів теорії імен Г. Фреге — принципом взаємозамінюваності — у мовному висловлюванні один термін можна замінити на інший, якщо обидва вони означають один і той самий об'єкт. У расселівському прикладі такими висловлюваннями є «Вальтер Скотт» і «автор Веверлея». Після підстановки тотожних дістанемо нове речення: «Георг IV волів знати, чи є Вальтер Скотт Вальтером Скоттом». Це речення не можна вважати істинним, бо Георг IV зовсім не цікавився, чи правильний окремих випадок закону тотожності.

Інтенціональні контексти лишаються каменем спотикання не лише для Фреге, а й для багатьох інших відомих логіків сучасності. Обговорення цих проблем стимулювало створення різних семантик для інтенціональних контекстів.

Якщо визнати, що про перспективність семантичної теорії свідчать не стільки результати, одержані в її межах, скільки результати її прак-

¹ Цит. за: Попов П. С., Стяжкин Н. И. Развитие логической идеи от античности до эпохи Возрождения — М., 1974. — С. 23—24.

тичних застосувань², то однією з найплідніших сьогодні можна вважати семантику Я. Хінтіки.

Спробуємо продемонструвати, як за допомогою цієї семантики можна подолати деякі труднощі інтерпретації інтенціональних контекстів (особливо — контекстів пропозиціональних відношень), що їх не могли пояснити Фреге, Карнап та ін.

Семантичні побудови Я. Хінтіки ґрунтуються на теорії значення, яка відрізняється від традиційної теорії іменування. Так, скажімо, він пише, що розрізнення теорії референції й теорії смислу, початок якому поклав У. Куайн, помилкове. Теорія референції, на думку Хінтіки, є лише окремим випадком теорії смислу для простих мов. На цій підставі вчений вважає, що замість теорії референції і теорії смислу треба говорити про теорію простої референції і теорію множинності, згідно з якою сингулярні терміни вказують на більш як один об'єкт. Ідея множинності референції дістає вираження у понятті «можливі світи». Потреба у розгляді «можливих світів» поряд з «дійсним світом» виникає під час інтерпретації модальних виразів, зокрема — інтенціональних контекстів. Отже, Я. Хінтіка будує свою семантику для інтенціональних контекстів за допомогою поняття можливих світів, яке бере початок від філософських ідей Г. Лейбніца.

Лейбніц, вперше застосувавши поняття можливих світів, послуговувався ним під час аналізу наукового знання. Методологічною основою його концепції було положення про те, що поняття можливого більш фундаментальне, ніж поняття дійсного. Семантика стандартної і неklasичних логік також ґрунтуються на ідеї виділення дійсного світу з-поміж можливих світів.

Інакше розв'язує це питання І. Кант. На його думку, поняття можливого не абсолютне, а завжди відносне. Можливість — це не більш як мислене (розумове) проектування існуючого. Отже, поняття дійсного, за Кантом, більш фундаментальне, ніж поняття можливого.

Лейбніц і Кант істотно вплинули і на сучасні семантичні концепції в логіці. Якщо лінію Г. Лейбніца розвивають насамперед Л. Вітгенштейн і Р. Карнап, то Я. Хінтіка солідаризується з Кантом.

Відомо, що у Лейбніца концепція можливих світів пов'язана з його філософією об'єктивного ідеалізму. Але Вітгенштейн, виходячи з позитивістської установки, інтерпретує можливі світи лише в суб'єктивному плані і пов'язує це поняття з формально-логічним аналізом мови. Існування можливих світів висновується з того, що мови містять у собі осмислені речення, які не відображають реальних фактів. Змістом таких речень є можливі факти. Вітгенштейн у «Трактаті» взагалі отожднює значення речення зі знанням умов його істинності або помилковості. Як коли воно істинне; отже, розуміння речення залежить не від пізнання його істинності або неістинності, а від пізнання умов істинності. Сукупність припустимих для речення умов становить, за Вітгенштейном, його логічний простір. При цьому окремо взята умова є логічним станом. З інтуїтивного погляду логічний простір є сукупністю можливих станів об'єктів даної мови, а поняття логічного стану є однією з реалізацій цієї сукупності. Згідно з Вітгенштейном, речення є тавтологією, тобто логічно істинним реченням, яке нічого не повідомляє про світ, якщо й тільки якщо воно істинне для всіх його можливих умов істинності. Якщо речення неістинне для всіх умов істинності, воно суперечливе.

Можна, безперечно, казати, що поряд з дійсними фактами мова відображає і можливі факти, але вони мають бути несуперечливо описані даною мовою. Отже, сукупність можливих світів (і їх кількість) залежить від мови. За такого підходу до мови акцентується розгляд її

² Див.: Смирнова Е. Д., Таванец П. В. Семантика в логіке // Логическая семантика и модальная логика. — М., 1967. — С. 5.

як логіко-семантичної системи. На таких ідеях ґрунтується і карнапівська семантична теорія, основним поняттям якої є поняття опису стану, що відіграє роль поняття можливого світу. Під можливим світом Карнап розуміє такий світ, який може бути описаний без суперечностей. Отже, можливими світами є й казкові й вигадані світи, найфантастичніші за своєю природою, за умови, що вони зображуються в логічно несуперечливих термінах³.

На думку Карнапа, стосовно можливих світів треба уникати терміна «мислимі світи», бо є значна кількість можливих світів, які можуть бути описані, але які неможливо уявити. З цього випливає, що можливий світ — це такий світ, який може бути описаний без логічної суперечливості.

Зауважимо, що карнапівська система можливих світів становить «онтологічну» частину певного мовного каркасу, структура якого визначається семантичними правилами. Це карнапівське положення продовжує і розвиває традицію логічного атомізму Рассела і Вітгенштейна, згідно з яким світ складається з трьох основних частин — речей, властивостей і відношень, з яких будуються «атомарні факти», тому ці складові називають «субстанцією світу». А з погляду Карнапа, сукупність складових світу не обмежується речами, властивостями і відношеннями і включає також речення, які він називає «сутностями». Він пише: «Я схильний думати, що не буде надто великим відхиленням від звичайного слововживання, якщо б ми експлікували термін «факт» як такий, що належить до певних суджень... Якими властивостями повинне володіти судження для того, щоб бути фактом у цьому розумінні? По-перше, воно має, звичайно, бути істинним; по-друге, воно має бути випадковим (або фактичним)»⁴.

Смисл цієї думки — розглядати факти як суто мовні (логічні) явища. Кінець кінцем усі карнапівські міркування про природу факту зводяться до припущення можливості визнавати сутності як факти. Під сутностями в цьому разі він розуміє загальне визначення для властивостей, речень та інших інтенціональностей, а з другого боку, — для класів, індивідів та ін. Отже, для Карнапа факти — це лише асерторичні речення, що їх висловлює суб'єкт, і не більше.

За умови послідовного проведення принципів логічного емпіризму виникає ряд проблем. Критики семантики Карнапа відзначали, що в цій семантиці не йдеться про те, чи всі логічні стани є реально можливими і, отже, чи всі описи стану мають смисл.

Зважаючи на критику, Карнап зробив уточнення, пов'язавши свою концепцію можливих світів з постулатами значення. Відповідно до цього змінюється і поняття L-істинності: речення L-істинне, якщо й тільки якщо воно виконується в кожному описаному стані, в якому виконується кон'юнкція всіх постулатів значення.

Інший спосіб розв'язання цього питання обирає Хінтіка. Вперше він здійснив підхід до семантики для теорії квантифікації 1955 року, створивши конструктивну теорію, яка дозволяє для логічних формул крок за кроком конструювати моделі. Формули, для яких неможливо побудувати модель, вважаються суперечливими, всі інші — несуперечливими, або логічно виконуваними. Центральним поняттям теоретико-модельного підходу є поняття моделі, яке Хінтіка інтерпретує у своїх перших працях з цієї проблематики, як і С. Кріпке, — з суто математичного боку, без філософських узагальнень, як модельні структури.

Незважаючи на те, що семантики Кріпке — Хінтіки сприяли розв'язанню багатьох проблем технічного рівня, вони були обмеженими щодо інтерпретації неалетичних модальностей. Найсерйозніші труднощі

³ Карнап Р. Философские основания физики. — М., 1971. — С. 49.

⁴ Карнап Р. Значение и необходимость. — М., 1959. — С. 64.

були пов'язані з інтерпретацією інтенціональних контекстів, особливо таких, як «знає, що», «вважає, що» та ін.

У працях 60—70-х років погляди Хінтікки зазнають істотної модернізації. Тут поняття моделі розглядається не лише з математичного боку, а вже більш загальною. Фінський логік пропонує замінити конечний опис можливих світів Карнапа повним описом можливих станів, який вичерпно характеризує можливі світи. За покрокового порівняння дійсності і мови центральним поняттям, з допомогою якого описуються можливі світи, є поняття модельної множини. Згідно з Я. Хінтіккою, модельні множини — це множини всіх істинних речень. «Вони (речення. — Е. Г.) містять квантори і пов'язані змінні, але не містять довільних імен, за винятком тих, що припускаються у реченнях і які нам належить вивчити»⁵, — пише Я. Хінтікка. Ці описи не є вже описами родів можливого світу. Гранична кількість індивідів, між якими у кванторних реченнях встановлюються певні відношення, визначає ступінь кванторного речення. Результуючий опис роду можливого світу називається конституентною. Наприклад, ми маємо два речення: F_1 — «йде дощ», F_2 — «віє вітер». В такому разі конституентами будуть такі речення: «йде дощ і вітер віє», «йде дощ, але вітер не віє», «дощ не йде і вітер не віє», «дощ не йде, але вітер віє». Отже, у розглянутому прикладі усі можливі випадки щодо погоди можуть бути специфіковані за допомогою двох атомарних речень F_1 і F_2 .

Свою семантику можливих світів Хінтікка поширює і на модальну логіку, яку розуміє більш загально, ніж прихильники класичної інтерпретації. На думку фінського логіка, модальна логіка — це не тільки логіка необхідності й можливості, а й логіка всіх інших термінів, які можуть бути проаналізовані таким чином, як скажімо: «знає», «вважає», «пам'ятає», «сподівається», «намагається» та ін. Стосовно цих понять можна сказати, що вони утворюють мислену референцію на більш як один стан, тобто інтенціональні контексти типу «знає, що», «вважає, що» можуть вказувати на кілька можливих варіантів перебігу подій. Способи опису цих можливих ліній розвитку будь-якого явища, події або акту називаються можливими світами⁶. Ці лінії становлять деякі множини альтернативних можливостей перебігу подій, з яких у кращому випадку актуалізується тільки одна.

Наприклад, ми маємо впізнати якусь людину (скажімо, злочинця). Відомо, що одна людина в різних ситуаціях свого життя (можливих світах) може набувати різних властивостей і виглядати по-різному. Отже, певна людина протягом свого життя перебуває в кількох можливих світах, і ми можемо сказати, що знаємо цю людину, тільки в тому разі, якщо зуміємо впізнати її в усіх можливих світах. Інакше кажучи, ці різні можливі світи мають бути сумісні з нашим знанням. У семантиці можливих світів Хінтікки цей приклад інтерпретується так: (1) « a знає, що b є злочинцем» подається як (2) «існує індивід b , який є злочинцем у кожному світі, сумісному з тим, що a знає». Тобто $(\exists x)a$ знає, що $(b=x)$ істинне у W (де W — виділений можливий світ), якщо і тільки якщо існує такий індивід b , якого і тільки якого сингулярний термін « b » виділяє у кожній a -альтернативі до W . При цьому a -альтернативи до W називаються альтернативними відношеннями і, за Хінтіккою, є потенціальними світами щодо актуально існуючого світу.

Тепер проаналізуємо расселівський приклад: «Георг IV волів знати, чи є Вальтер Скотт автором Веверлея» з погляду семантики

Я. Хінтікка правий у тому, що збіг денотатів двох термінів в актуальному світі не може бути загальним критерієм їх взаємозамінюваності. Фінський логік вважає, що парадоксальну ситуацію, яка виникає

в расселівському прикладі внаслідок порушення принципу взаємозамінюваності, можна подолати лише через ідентифікацію індивідів, які належать до різних можливих світів. У зв'язку з цим денотатом терміна є не клас всіх існуючих предметів, до яких даний термін коректно застосовний, а сукупність усіх несуперечливо мислимих предметів, до яких цей термін коректно застосовний. Проблема ідентифікації індивідів, які належать до різних можливих світів, фінський логік розв'язує методом крос-ідентифікації. Речення: «Георг IV волів знати, чи є Вальтер Скотт автором Веверлея» подається в семантиці Хінтікки як: « $(\exists x)a$ знає, що $(b=x)$ » істинне, якщо і тільки якщо існує такий індивід b , якого і тільки якого сингулярний термін « b » виділяє у кожній a -альтернативі до W . При цьому a -альтернативи до W — це лише потенціальні світи щодо актуального світу. У наведеній формулі a означає «Георг IV», x — «автор Веверлея», b — «Вальтер Скотт». У семантичній теорії Хінтікки денотати термінів «автор Веверлея» і «Вальтер Скотт» не збігаються. Вальтер Скотт приховував своє авторство — саме в цьому зміст запитання короля.

Отже, на тій підставі, що денотати термінів «автор Веверлея» і «Вальтер Скотт», за теорією Хінтікки, не збігаються, принцип взаємозамінюваності у розглядуваному прикладі не діє. Тим самим розв'язується парадоксальна ситуація.

На наш погляд, семантика можливих світів Я. Хінтікки кінець кінцем є найприйнятнішою з гносеологічного боку. Така семантика «актуалізму» на відміну від предметної концепції значення Г. Фреге ґрунтується на ідеї, згідно з якою денотатом власного імені є не сама реально існуюча річ, а її образ. Реальні речі, їхні властивості і відношення залишаються не більш як гносеологічним базисом для побудови різних «розумових конструкцій» можливих індивідів.

Це положення розв'язує основні проблеми фрегівської предметної концепції значення, гносеологічні корені якої сягають філософських ідей Платона і граничного варіанта середньовічного реалізму, пов'язаного з так званою іманентною концепцією значення.

Шоправа, у радянській філософській та логічній літературі немає ще загальноновизнаного погляду на питання, що саме вважати денотатом власного імені — реально існуючу річ чи її образ. Аргументованішим, на нашу думку, треба вважати положення, згідно з яким денотатом власного імені є образ предмета⁷. Справді, ми використовуємо власні імена і для визначення таких речей і явищ, які нині не існують або наявність яких неможливо обґрунтувати фактами. Наприклад, ми можемо говорити про динозаврів та інших вимерлих тварин, які існують лише в нашій уяві та описах. Вся духовна діяльність (філософія, мистецтво, література, наука та ін.) кінець кінцем оперує знаками, які часто пов'язані з об'єктами лише посередньо. Художнє мислення маніпулює міфологічними символами (Одіссей, Пегас та ін.), а наукове — абстрактними об'єктами (абсолютно чорне тіло, абсолютно тверде тіло, точка, пряма, множина та ін.).

Погоджуючись з аргументацією положення про денотат власного імені як образ предмета, підкреслимо, що згідно з теорією відображення теоретичне пізнання зовнішнього світу зводиться до мисленого відтворення предмета, достатнього для практичного оволодіння ним. Тут свідомість має свій специфічний предмет, який не є безпосереднім відображенням образом і не відноситься до будь-яких існуючих предметів як відображення, хоча свідомість лишається предметною, інтенціональною.

⁷ Див.: Попович М. В. Філософський аспект проблеми значення і смисла // Вопр. філософії. — 1962. — № 12; Бродский И. Н. Отрицательное высказывание. — Л., 1973.

⁵ Hintikka J. Logic, language-game and information. — Oxford, 1973. — P. 10.
⁶ Hintikka J. Models for Modalities. — Dordrecht, 1969.

Відомо, що принцип інтенціональності, тобто предметної спрямованості свідомості, відігравав важливу роль у філософії Е. Гуссерля, який запозичив цей принцип у Ф. Brentano. Як психолога, Brentano цікавило питання, що є визначальною ознакою психічних явищ, чим вони відрізняються від фізичних. Аналізуючи у зв'язку з цим питанням положення схоластичної філософії, він дійшов висновку, що психічні явища характеризуються «внутрішнім існуванням», інтенціональністю. Цю спрямованість свідомості на певний предмет Brentano називав іманентною предметністю і посилався на Арістотеля, за яким предмет сприймання перебуває у сприйнятті «без матерії». Проте Brentano не заперечував існування зовнішнього світу. Він тільки вважав, що це питання виходить за межі психології, і тому не зачіпав його. Що ж до Гуссерля, то інтенціональність становить провідний принцип всієї його філософії. До того ж він акцентує саме ідеалістичний зміст інтенціонального принципу. Усі акти свідомості Гуссерль розглядає як такі, що мають предметне значення, або інтенціональні, вказівні. Під впливом Фреге Гуссерль замість запропонованого Ф. Brentano подвійного поділу (акт психічної діяльності — її інтенціональний об'єкт) пропонує потрійний поділ (акт психічної діяльності — її значення, тобто ноєма — об'єкт цієї ноєми). З кожним психічним актом, згідно з Гуссерлем, пов'язана ноєма, яка вказує на об'єкт, якщо такий є. Але наявність ноєми ще не означає, що об'єкт існує. Так, наприклад, можна уявити собі кентавра, і результатом нашого акту свідомості буде ноєма, а не об'єкт. Відмінність між ноємою і об'єктом може бути особливо значною в інтенсивних чуттєвих актах — любові і ненависті.

Поети часто зображають ситуації, які виникають, коли в одного об'єкта виявляється кілька ноєм. Скажімо, у міфі про Едіпа його батько був водночас і об'єктом його ненависті, що призвела до вбивства, і об'єктом його любові. Ноєми ненависті і любові були різними, оскільки Едіп не знав, що обом ноємам відповідав один і той самий об'єкт.

Введення поняття ноєми означає, що природа об'єкта, або референта, не істотна для феноменологічного опису. За Гуссерлем, світ (предмет) існує лише остільки, оскільки він феноменологічно даний свідомості. Тобто світ (предмет) завжди є світом (предметом), який має значення. При цьому відношення свідомості до світу завжди є таким, що дить поняття ноєматичного поля. Ноєматичне поле існує навіть за умови відсутності референта.

Я. Хінтікка вважає, що інтенціональна ноєма Е. Гуссерля водночас найближча до інтенціональних об'єктів кванторної модальної логіки⁸. Основну ідею Гуссерля Хінтікка зводить до того, що ноєматичний смисл є не аргументом, а функцією. Тоді можливість вказати на об'єкт визначається наявністю відповідної ноєми. Отже, всі твердження і висловлювання про «дане буття» треба розуміти функціонально, тобто об'єкти не є незалежними сутностями, а є такими, що описуються конкретно, ситуативно. За Гуссерлем, треба розрізнити те, що являє себе (об'єкт), і «ці», тобто специфічну структуру, яка відрізняє один інтенціональний акт від іншого (наприклад, сприйняття від спогаду). Але в кожному з цих актів інтенціональність свідомості є своєрідним ідеальним «показником» об'єкта⁹. В семантиці Хінтікки також не можна безпосередньо вказати на об'єкт. Це можливо зробити лише за допомогою певної процедури — крос-ідентифікації об'єктів, що належать до різних можливих світів, — тобто інтенціонально. При цьому індивідуалізація об'єктів

⁸ Hintikka J. The Intention of Inaentionality and other New Models for Modalities.— Dordrecht, 1977.— P. 192—222.
⁹ Husserl E. Ideen zu einer reinen Phenomenologie phenomenologischen Philosophie.— The Hague, 1950.

здійснюється із застосуванням індивідууючих функцій. Така функція, інтенціональна за своєю природою, у певному значенні збігається з ноємою Е. Гуссерля, тобто має інтенціональні характеристики. Щоправда, Я. Хінтікка виходить з припущення, що можна одночасно стверджувати щось як про ноєму, так і про об'єкт, який їй відповідає. А за Гуссерлем, можливість безпосереднього аналізу об'єкта означає руйнування принципу інтенціональності.

Спрямованість знака на об'єкт закономірна як з гносеологічного, так і з психологічного погляду і пов'язана з інтенціональністю людської свідомості. Марксизм, на відміну від різних ідеалістичних концепцій, виходить з того, що інтенціональність свідомості, яка формує свій предметний світ, залежить не від природжених властивостей, а формується в процесі тривалого розвитку свідомості й мови. Вона залежить від об'єктивно існуючого світу і практичного відношення людини до нього. Свідомість, відображуючи об'єктивний світ, може здійснювати це так, що образи свідомості відповідають реальному світові, його закономірностям. Але поряд з адекватним відображенням світу існує неправильне і фантастичне його відображення. Свідомість в цьому разі відображає уявні об'єкти. Виходячи з цього, можна говорити про спрямованість психологічного акту і на реальні, і на уявні об'єкти.

Сутність «ноємоподібних» інтенціональних понять досліджує семантика можливих світів. Ця модальна теорія не є досить строгою концепцією, але, незважаючи на це, можна відзначити в основному раціональну її спрямованість. Центральне поняття даної теорії — можливі світи — не є онтологічним поняттям і не порушує питання про будь-яку «потоїбічну» реальність. Це поняття треба розуміти як теоретико-пізнавальний прийом (засіб), який сприяє більш адекватному пізнанню реального світу.

Як поняття інтенціональності, так і поняття можливих світів не є вигадка, фікція, оскільки воно дозволяє охарактеризувати деякі ситуації, що реально виникають в процесі пізнання. Але раціональна інтерпретація цих понять можлива лише з позиції теорії відображення. Марксистська теорія відображення тим і відрізняється від концепцій споглядального матеріалізму, що показує процес пізнання з погляду практики — як активний, творчий процес, під час якого у свідомості пізнаючого суб'єкта синтезуються пасивний і активний моменти, картина світу і ставлення до неї.

* * *

С позиции марксистско-ленинской теории познания анализируется понятие «возможных миров» как познавательный прием, который позволяет выявлять реальные трудности процесса познания, связанные с интерпретацией интенциональных контекстов.

Наиболее конструктивной применительно к логическому анализу интенциональных контекстов и самой приемлемой с гносеологической стороны автор статьи считает семантику «возможных миров» Я. Хинтикки, построенную на основе теории значения, отличающейся от традиционной теории именования. В этой семантике использована идея множественной референции и применен теоретико-модельный подход в более широком, чем сугубо математическое, значении.

В таком понимании семантика «возможных миров» может быть распространена на модальную логику и обнаруживает родство логических объектов, выражающих значимость и предметность человеческого сознания.

Л. Н. Столович

ПРИРОДА ЕСТЕТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

СТОЛОВИЧ Леонід Наумович — доктор філософських наук, професор Тартуського університету. Автор книг з естетичної проблематики: «Эстетическое в действительности и в искусстве» (1959), «Предмет эстетики» (1961), «Категория прекрасного и общественный идеал» (1969), «Природа эстетической ценности» (1972), «Философия красоты» (1978), «Эстетическая и художественная ценность: сущность, специфика, соотношение» (1983), «Жизнь — творчество — человек. Функции художественной деятельности» (1985). Деякі з цих книг були видані і за кордоном — у Чехословаччині, Угорщині, Німецькій Демократичній Республіці, Польщі, Болгарії, Югославії, Аргентині, Китаї. В нашому журналі виступає вперше.

Проблема естетичних категорій почала активно розроблятися в нашій естетиці з середини 50-х років. Саме тоді безпосереднім предметом дослідження в ряді спеціальних праць стало естетичне відношення людини до світу в його цілісності та в конкретних виявах, що, як відомо, і вивчалося в одному дискусію про сутність естетичного, яка дала поштовх до вивчення категорій естетики. Щоправда, в перший період дискусії, до середини 60-х років, увага естетиків була спрямована головним чином на саме естетичне відношення і його методологічну інтерпретацію. І хоча немало писалося про естетичні категорії, науково-категоріальний апарат естетики ще не вивчався належною мірою. Більше того, в деяких працях з естетики не проводилося чіткої різниці між самими естетичними, художніми явищами і їх категоріальним осмисленням. Тільки за останні десятиріччя, коли естетика нагромадила значний матеріал і дослідницький досвід у вивченні естетичного відношення і його різновидів, відображуваних у категоріях і поняттях «естетичне», «прекрасное», «трагічне», «комічне», «ідеал», «смак», «мистецтво» та ін., теоретики цілісніше інструменту естетичного дослідження в історичному і системно-логічному планах. Про складність і багатогранність порушеної проблеми свідчать суперечки спеціалістів з приводу сутності, природи і функцій естетичної категорії, які не припиняються й нині.

Сам термін «естетична категорія» показує діалектично-суперечливу природу цього поняття. З одного боку, це така категорія, котра відрізняється від категорій іншого роду своїм специфічним предметом відображення. Таким предметом для естетичних категорій виступає сфера естетичного відношення людини до дійсності. В цих категоріях здійснюється понятійне осмислення принципів моментів естетичного світовідношення, його теоретичне самопізнання.

Найбільш абстрактною і корінною естетичною категорією чимало дослідників, навіть ті, хто дотримуються різних поглядів на сутність естетичного відношення, вважають категорію «естетичне»¹. Цій думці протистоїть інше розуміння, виражене А. Ф. Еремеевим. Розглядаючи вживання терміна «естетичне» в літературі з дизайну, з естетичного ви-

¹ Див.: Боров Ю. Эстетика. 2-е изд.— М., 1975.— С. 42; Буров А. И. Эстетика: проблемы и споры: Методологические основы дискуссий в эстетике.— М., 1975.— С. 46—47; Жаринов В. М. О систематизации категорий эстетики // Филос. науки.— 1975.— № 5.— С. 149; Крюковский Н. И. Основные эстетические категории: Опыт систематизации.— Минск, 1974.— С. 100; Овсянников М. Ф. Что изучает эстетика.— М., 1976.— С. 3; Средний Д. Д. Основные эстетические категории.— М., 1974.— С. 9, 14; Шестаков В. П. Эстетические категории: Опыт систематического и исторического исследования.— М., 1983.— С. 45—46; Яковлев Е. Г. Проблема систематизации категорий в марксистско-ленинской эстетике.— М., 1983.— С. 54.

ховання і в теоретичній естетиці, він констатує відсутність однозначності в розумінні даного терміна різними вченими. На цій основі автор порівнює поняття «естетичне» з поняттям «ефір» у фізиці минулого, гадаючи, що перше має «зійти зі сцени», як і друге, оскільки воно, на його думку, також не дістає реального підтвердження практикою². Водночас, називаючи категорію естетичного «пропащим перехрестям», автор книжки тут же застерігає: «Однак сказане не має призвести нас до думки про те, що поняття «естетичне» треба відкидати з порогу, що воно зжило себе»³. Більше того, він протягом усієї книжки не може не по-служуватися ним більше, ніж будь-яким іншим, відхиляючи його за формою і реабілітуючи по суті, бо предмет його досліджень — «природа естетичних модифікацій» — потребує постійного звернення до цього поняття. В результаті, до всіх інших визначень естетичного, критично аналізованих у книжці А. Ф. Еремеева, він не може не додати своє визначення естетичного як «універсальної гармонізації»⁴.

Аналіз вищезгаданого погляду — лише одне з численних свідчень, що категорію естетичного не можна ліквідувати, як неможливо наступити на сонячний зайчик. Можна, звичайно, затемнити саме джерело світла. Для «естетичного» — це естетичне відношення людини до світу. Але чи треба цим займатися естетиці?

Категорія «естетичне» є не що інше, як відображення сутності естетичного відношення людини до дійсності. І різні, а часто взаємовиключаючі інтерпретації цієї категорії аж ніяк не говорять про неплідність останньої, бо зумовлені різними концепціями естетичного відношення, складностями шляхів просування до істини. Категорія «естетичне» поділяє долю всіх категорій, включаючи такі основоположні, як «матерія», «рух», «час», «простір». Їх неоднакове трактування в різних філософсько-теоретичних системах виражає зумовлене соціальними і науковими причинами різне розуміння відображуваного ними об'єкта.

Охоплюючи естетичне відношення людини до світу, категорія естетичного має насправді надзвичайно широкий і абстрактний характер, збігаючись за обсягом з предметом естетики. Дальша ж конкретизація останнього припускає множину інших підпорядкованих категорій і понять, об'єднаних загальною назвою «естетичні». При цьому в категоріальному змісті враховується те, що естетичне світовідношення має як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони. Згідно з цим виділяються два типи естетичних категорій: категорії об'єкта естетичного відношення і категорії суб'єкта цього відношення. До першого типу належать традиційні естетичні категорії прекрасного і потворного, піднесеного і низького, трагічного і комічного, а також такі, що характеризують об'єкт естетичного відношення («естетична властивість», «естетична цінність», «естетична антицінність»). До другого — категорії, що описують естетичну активність суб'єкта: естетична потреба і здатність, естетична оцінка і установка, естетичне сприйняття і переживання, естетичний смак і ідеал, естетична діяльність і творчість, естетичні судження і погляди.

У деяких працях ці два типи естетичних категорій іменуються як «об'єктивні категорії» і «суб'єктивні категорії»⁵. З такою типізацією не можна погодитися, оскільки вона дає привід припускати різний гносеологічний статус категорій, що визначають об'єкт і суб'єкт естетичного відношення. На наш погляд, неправильно розглядати категорії естетичного об'єкта як «категоріальні стани об'єктивної дійсності»⁶. Будь-яка

² Див.: Еремеев А. Ф. Лекции по марксистско-ленинской эстетике.— Свердловск, 1975.— Ч. 4.— С. 259—261.

³ Там же.— С. 15.

⁴ Див. там же.— С. 154—155, 157, 263.

⁵ Див.: Крюковский Н. И. Основные эстетические категории.— С. 206, 241; Яковлев Е. Г. О системе эстетических категорий: Опыт теоретического анализа // Филос. науки.— 1977.— № 4.— С. 97.

⁶ Крюковский Н. И. Кибернетика и законы красоты: Филос. очерк.— Минск, 1977.— С. 166.

категорія є понятійне відображення певного об'єкта пізнання, і тому вона є єдністю об'єктивного і суб'єктивного, або, інакше кажучи, різном видом суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності — речовинної, соціальної, психологічної⁷. Естетичні категорії не виняток. І категорія естетичного об'єкта є поняттями, що відображають істотні сторони естетичної реальності, і категорії естетичного суб'єкта також покликані виявити об'єктивні закономірності різновидів і виявів естетичної свідомості, що виступають в даному разі теж як об'єкт категоріального пізнання.

Суб'єкт естетичного світовідношення завжди діяльний, активний. Однак в одних випадках — це діяльність естетичного споглядання, освоєння вже існуючих естетичних цінностей; в інших — це творчість, яка продукує нові естетичні цінності в різних сферах людської практики — в праці, в побуті, у поведінці, в громадській діяльності. Серед цих форм об'єктивізації естетичної свідомості важливе місце належить мистецтву, що об'єднує об'єкт і суб'єкт естетичного відношення, оскільки воно відображає об'єктивну естетичну реальність і водночас виражає суб'єктивну реальність. На основі ж цього відображення і вираження створюється новий різновид естетичної реальності — художній твір, який має художню цінність.

Тому естетика включає у свою категоріальну систему підсистему категорій, що відображають виникнення, буття, розвиток мистецтва. Це — категорії «художня творчість», «художній твір», «художня цінність», «художній розвиток», «художній напрям», «художнє сприйняття», «художня функція» та ін.

Мистецтво, як відомо, вивчається не лише естетикою. Його досліджують і такі науки, як мистецтвознавство, літературознавство, музикознавство, кінознавство та ін. Кожна з цих дисциплін має свій понятійно-категоріальний апарат, який слугує для пізнання того чи іншого різновиду мистецтва. Естетичні ж категорії дають можливість досягнути загальні закономірності художньої діяльності, а також показати її місце в естетичному світовідношенні людини.

Естетичні категорії, що відображають загальні закономірності виникнення, розвитку і впливу мистецтва, не випадково здебільшого характеризуються у своїй специфіці прикметником «художнє» (лише деякі категорії звичайно позначаються просто віднесеністю до мистецтва, як, наприклад, «народність мистецтва», «партийність мистецтва», хоча в принципі цілком справедливо говорити про «художню народність», про «художню партийність», тобто про народність і партийність у їх естетичному заломленні). Навіть коли ми послуговуємося такими категоріями, як «реалізм» або «романтизм», ми безумовно маємо на увазі художній реалізм, на відміну, скажімо, від філософського, і художній романтизм, на противагу, наприклад, економічному.

Не заглиблюючись в дискусію про співвідношення естетичного і художнього, яка відбувається в нашій естетиці, звернемо увагу на неточність понять «мистецтво» і «художнє». Гадаємо, що не всякий твір мистецтва є повною мірою художнім, має художню цінність. Мистецтво може мати і позахудожні аспекти розгляду — виступати як ілюстрація тих чи тих наукових положень, як об'єкт реставрації, як предмет утилітарного використання. Мистецтво ж, що виступає як предмет естетичного дослідження, неодмінно береться у своїй художній якості. Тобто епітет «художнє» і є знаком належності до естетичної сфери.

Саме тому, що художнє відношення до дійсності є вияв відношення естетичного, категорії художнього поділяються на ті ж самі два типи,

⁷ У книжці «Проблема систематизації категорій в марксистсько-ленінській естетиці» (М., 1983) Є. Г. Яковлев уже не послуговується термінами «об'єктивні категорії» і «суб'єктивні категорії», замінюючи їх, на наш погляд, цілком правильно, термінами «естетичні категорії, що відображають об'єктивні стани» (с. 59), «естетичні категорії, які відображають світ суб'єкта соціального життя» (с. 115).

що й загальноестетичні категорії: категорії художнього об'єкта (художній твір, художній образ, художня структура, художня цінність, художній зміст, художня форма, художній напрям та ін.) і категорії суб'єкта художнього відношення. Функція останніх подвійна. Вони характеризують як суб'єкт художньої творчості — митця (категорії художньої творчості і її компонентів), так і суб'єкт художнього сприйняття (художнє сприйняття і переживання, художній смак, художній ідеал, художнє виховання, художні погляди).

Особливо підкреслимо, що до категорії суб'єкта естетичного відношення і спеціально художнього відношення належать естетичні і, відповідно, художні погляди. Своєрідність останніх полягає в тому, що вони являють собою вкрай раціоналізований і узагальнений рівень естетичного відношення людини до світу, що стоїть на межі іншого типу світовідношення — науково-теоретичного. Справді, коли ми не просто переживаємо сприйняття прекрасного явища, а й формуємо в поняттях наше розуміння прекрасного, ми вже, по суті справи, переступаємо грань, яка відокремлює безпосередньо естетичне відношення від теоретико-естетичного, ціннісне — від аксіологічного (тобто теоретико-ціннісного).

До речі кажучи, буквально на межі практично-естетичного і теоретико-естетичного відношень перебуває те, що можна назвати «поетичною естетикою». У творах мистецтва, особливо в поезії, нерідко є спроби художньо-теоретично осмислити сам процес творчості (наприклад, вірші О. Пушкіна «Пророк» або «Поет» і В. Маяковського «Разговор с фининспектором о поэзии»), поетично сформулювати певне розуміння прекрасного (згадаємо слова О. Блока: «Сотри случайные черты — И ты увидишь: мир прекрасен»⁸; або вірші О. Мандельштама: «...Красота — не прихоть полубога, а хищный глазомер простого столяра»⁹). Такий визначення прекрасного в поезії перебувають немовби між філософською естетикою і власне мистецтвом. Не претендуючи на теоретичне осягнення краси в її загальності, вони в даному разі характеризують окремі особливості прекрасного. Притому теоретичне осмислення тут зливається зі створенням художньо-прекрасних образів. Отже, естетичне світовідношення саме іде до своєї самосвідомості й самопізнання. Але ця самосвідомість і самопізнання — не самоціль. Словесно-понятійна форма естетичної оцінки включається потім у безпосередній процес естетичного сприйняття і творчості, коригуючи, а іноді й направляючи його.

Естетика, можна сказати, виникає на основі естетичних і художніх поглядів людини, розвиваючи і інтерпретуючи їх, приводячи до певної системи. Словесні позначення різних станів естетичної свідомості та її об'єкта естетика підносить до рангу категорій, перетворює на естетичні категорії. «На відміну від найзагальніших філософських категорій, таких, скажімо, як «буття», «випадковість», «необхідність», які не мають у своїй основі будь-якого цілком конкретного і безпосередньо чуттєвого, предметного прообразу, категорії естетики спочатку означали якісь окремі предмети або почуттєві відчуття, — пишуть у висновках своєї праці з історії ряду естетичних категорій О. Ф. Лосев і В. П. Шестаков. — Лише з розвитком суспільної практики, з диференціацією естетичної свідомості ці терміни втрачають своє первинне чуттєво-предметне значення. Спочатку вони дістають переносний смисл, але поступово цей метафоричний відтінок дедалі більше і більше «стирається» в них, і кінець кінцем чуттєвий образ перетворюється в універсальну естетичну категорію, за допомогою якої позначають або сутність мистецтва, або сутність естетичного сприйняття, або функціональне призначення певних форм мистецтва та ін.»¹⁰. Автор цих рядків свого часу зробив

⁸ Блок А. Собр. соч.: В 8-ми т. — М.; Л., 1960. — Т. 3. — С. 301.

⁹ Мандельштам О. Стихотворения. — М.; Л., 1982. — С. 53.

спробу на основі етимологічного аналізу реконструювати генезис слів, що позначають поняття прекрасного в різних мовах. Це дослідження показало, що термін «прекрасне» виник на перетині двох потоків слів, один із яких являє собою позначення чуттєво-конкретних якостей предметів і явищ, а другий — емоційно-оцінне, практично-ціннісне до них ставлення¹¹.

Слова, якими позначаються естетичні оцінки і погляди, фіксують різні особливості естетичного відношення. Притому часто в кожній мові виникає ціле семантичне поле, множина слів, які синонімічно визначають загальне уявлення або поняття. Так, синонімами слова «прекрасне» є слова «краса», «розкішне», «гарне», «чудове», «предивне» та ін. Таке ж багатство синонімів відзначається в наявних дослідженнях про понятійне поле прекрасного у французькій¹² і в німецькій мовах¹³. Деякі зі слів, що входять в семантичне поле, стають термінами утворених понять, які у своїй системоутворюючій ролі потім набувають статусу категорії.

Є чимало прикладів того, як століттями існуюче слово тільки порівняно недавно стало терміном для позначення естетичної категорії. Слово «смак», яке споконвіку іменувало одне з відчуттів, а також пристрасть, віддання переваги чомусь, лише в XVII ст. стало позначати естетичну категорію; тільки в XIX ст. слово «цінність» набуло статусу філософської категорії, а потім в одній зі своїх модифікацій — і естетичної — «естетична цінність». З другого боку, виникають ситуації, коли в ході розвитку естетичної теорії, що узагальнює практику естетичної і художньої культури, виникає потреба в словесних новоутвореннях, термінах для найменування нових категорій. Іноді таким терміном виступає слово, запозичене з іншої мови («трагічне» і «комічне» в європейські мови перейшли зі старогрецької). В інших випадках терміном стає спеціально створене слово. Слово «естетика», наприклад, було створене А.-Г. Баумгартеном для позначення особливої філософської науки, а слідом за цим виникло і «естетичне» як нова категорія, яка виражала наукову потребу позначати єдність між поняттями, які належать до сфери естетичного відношення людини до дійсності.

Відзначимо, що тим чи іншим чином виниклі естетичні категорії фіксують строго визначені структурні зв'язки як в об'єкті, так і в суб'єкті цього відношення. Оскільки ж ці типи, форми і структурні зв'язки зберігаються протягом тривалого часу, естетичні категорії, закріплені історично виниклим терміном, видаються незмінними. Але ця обставина ілюзорна. Звернення до історії естетичних категорій показує не лише множину їх різних інтерпретацій, а й реальний їх розвиток, зумовлений розвитком естетичної і художньої культури і культури самого філософсько-теоретичного дослідження¹⁴.

Було б неправильно уявляти виникнення і рух естетичних категорій тільки як продукт іманентної естетичної самосвідомості. Естетичні категорії — не просто словесно фіксовані емоційні оцінки, як вважав, наприклад, Бенедетто Кроче і його послідовники, які на цій основі відмов-

¹⁰ Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий. — М., 1965. — С. 370—371.

¹¹ Столович Л. Н. Ценностная природа категории прекрасного и этимология слов, обозначающих эту категорию // Проблема ценности в философии. — М., Л., 1966. — С. 65—80; Див. також: Revue d'esthétique. — 1966. — № 3—4. — Р. 243—257.

¹² Див.: Duchacek O. Le champ conceptuel de la beauté en français moderne. — Praha, 1960.

¹³ Див.: Kress A. Wortgeschichtliches zu Inhalt und Umfeld von "schön". — Bonn, 1972.

¹⁴ Див.: Лосев А. Ф., Шестаков В. П. Указ. соч.; Боров Ю. О трагическом. — М., 1961; Боров Ю. Комическое. — М., 1970; Столович Л. Н. Категория прекрасного и общественный идеал. — М., 1969; Лекции по истории эстетики: В 4-х кн. / Под ред. М. С. Кагана. — Л., 1973.—1980.—Кн. 1—4; Овсянников М. Ф. История эстетической мысли. — М., 1978; Шестаков В. П. Очерки по истории эстетики: От Сократа до Ге-

ляли їм у здатності утворювати цілісну систему¹⁵. Ці категорії є також результатом взаємодії естетики з іншими галузями знання і насамперед з філософією. Немислиме ніяке визначення об'єкта естетичного відношення без таких філософських категорій, як «об'єкт», «властивість», «цінність», «свобода», «загальне», «окреме», «зміст», «форма» та ін.

Ряд категорій суб'єкта естетичного відношення є своєрідним симбіозом естетики і психології — «естетичне сприйняття», «естетичне почуття», «естетична здатність».

Поеднанням естетики і соціології породжені категорії, що відображають взаємовідношення мистецтва і суспільства, такі як «народність мистецтва», «класовість мистецтва», «партійність мистецтва», «національна своєрідність мистецтва».

Буквально на наших очах з'явилися і набувають категоріального статусу поняття «естетична інформація», «естетичний знак», які своїм виникненням зобов'язані успіхам теорії інформації і семіотики.

Посилення зв'язку естетики з іншими галузями знань дозволяє не тільки виявляти загальність і єдність естетичних категорій з категоріями інших наукових дисциплін, а й акцентувати специфічні особливості перших. Естетика стає здатною відрізнити естетичні категорії прекрасного, трагічного, комічного від психологічних понять «приємне», «жахливе», «смішне». Естетичні категорії заявляють про свою якісну своєрідність і тоді, коли в них «переплавляються» категорії інших наук: «естетична властивість» — це своєрідна властивість; «естетичне сприйняття» — це не сприйняття у звичайному психологічному розумінні; «художнє пізнання» — це пізнання особливого типу; «естетичний знак» — це специфічне самостійне явище та ін.

Кажучи про дослідження естетичних категорій, відзначимо, що їх вивчення має здійснюватися в різних аспектах згідно з багатогранністю самого естетичного відношення і природою категоріального знання. Естетичні й художні явища припускають для свого вивчення такі підходи, як ґносеологічний і аксіологічний, психологічний і соціологічний, теоретико-інформаційний і семантичний, кібернетичний і системний, що відповідають пізнавальному, ціннісному, психологічному, соціальному, інформаційному, регулятивному аспектам естетичного відношення, тобто аспектам, які утворюють цілісну систему.

Результати естетичного пізнання кристалізуються в естетичних категоріях, у їх збагаченні й дальшому русі. Тому для успішного розвитку естетики необхідний постійний аналіз закономірностей становлення і вдосконалення категоріального апарата естетичної теорії. При цьому потрібно проводити чітку межу між дослідженням самої категорії і вивченням її об'єкта. Хоча останнє передбачає і перше, але вивчення естетичних категорій є також самостійним завданням методології естетики. Необхідні різні аспекти розгляду естетичних категорій. Відзначимо найважливіші, на наш погляд, із них: історичний аспект, що враховує історію тої чи тої категорії, її виникнення і закономірності розвитку; ґносеологічний аспект, в якому виражене пізнавальне значення естетичних категорій; аксіологічний аспект, який виходить з того, що естетичні категорії мають оцінний характер, є раціональною формою естетичних оцінок¹⁶; соціальний аспект, що виявляє суспільну детермінацію естетичних категорій; семіотичний аспект, в якому досліджується зв'язок між змістом категорії і терміном, що її позначає¹⁷, а також можливості мо-

¹⁵ Див.: Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика. — М., 1920. — Ч. 1. — С. 99, 102.

¹⁶ Значення аксіологічного аспекту в дослідженні естетичних категорій, зокрема, його можливості під час класифікації категорій, автор розглядає у своїй статті «Аксіологічний підхід в естетиці» (Учен. зап. Тарт. ун-та. — 1979. — Вып. 465. — Т. 20. — С. 81—95).

¹⁷ У вивченні естетичних категорій становить безперечний інтерес проблема, поставлена у статті Я. К. Ребане «Про вплив мови на категоріальну структуру мислення» (Учен. зап. Тарт. ун-та. — 1968. — Вып. 212. — Т. 11. — С. 54—63).

дельних уявлень структури категорії і взаємозв'язки між категоріями, логічний аспект, що передбачає дослідження логічної сторони естетичних категорій, особливо їх визначення і класифікацію; системний аспект, який враховує системний зв'язок між категоріями естетики, системне відношення між естетичними категоріями і категоріями інших галузей знання; феноменологічний аспект. Питання про можливість і необхідність феноменологічного підходу у марксистській естетиці було поставлене Є. Г. Яковлевим. За його словами, «феноменологічний аспект категорій треба розуміти як виявлення багатоманітності вияву сутності у формах існування тих чи тих естетичних явищ. Притому таке розуміння принципово відрізняється від розуміння феномена, наприклад, у Гегеля або Канта і тим більше у Гуссерля»¹⁸. Загалом ми поділяємо цей погляд на феноменологічний аспект, вважаючи необхідним конкретизувати його з такого боку. Феноменологічний підхід під час вивчення естетичних категорій передбачає їх конкретизацію в двох планах: співвіднесеність з відповідною сферою буття і свідомості (скажімо, категорія прекрасного виявляє своєрідність стосовно галузі природи, суспільного життя, людини і її діяльності, мистецтва); диференціація естетичної категорії в різних модифікаціях (категорія прекрасного виявляється в таких поняттях, як «красиве», «граціозне», «витончене» та ін.).

Перспективним є і аспект виявлення категоріальних відношень у художніх і позахудожніх текстах, у тому числі й у самій дійсності. Йдеться про реконструкцію естетичних категорій в естетичних поглядах письменників, митців (так, Б. Г. Реїзов реконструє теорію прекрасного у Стендала¹⁹), про категоріальне осмислення тих чи інших художніх творів або окремих образів (див. аналіз сутності трагічного у Шекспіра, чудово здійснений О. А. Анікстом²⁰), а також про категоріальне осмислення життєвих явищ, різновидів людської діяльності. Кажучи про герменевтичний аспект вивчення естетичних категорій, ми аж ніяк не маємо на увазі тлумачення естетичних категорій в дусі герменевтики Шлейєрмахера або Гадамера. Ми виходимо з того, що в межах того або іншого підходу до дослідження естетичних і художніх явищ (в тому числі гносеологічного, аксіологічного, психологічного, соціологічного, семансовуватися принципово різні методи²¹. Тому можливо реалізувати герменевтичний (як і феноменологічний) аспект під час розробки естетичних категорій з погляду марксистської методології, аж ніяк не поєднуючи при цьому марксизм з феноменологічною або герменевтичною філософією. Що ж стосується названих аспектів розгляду естетичних категорій, то вони певною мірою діалектично протилежні й водночас доповнюють один одного: якщо феноменологічний підхід прагне виявити спільне у випадковому і окремому, розкрити сутність у феномені і тим самим конкретизувати категорії, то герменевтичний підхід сягає в загальне й істотне, виявляючи його в окремому, випадковому, категоріально його витлумачуючи і пояснюючи.

Поряд з вищеназваними треба також відзначити й інструментальний аспект, в якому розкривається евристичне значення категорій, їх роль в ході естетичного дослідження, в практиці художньої творчості й естетичного виховання.

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що поняття «естетична категорія» виникає внаслідок категоріально-філософського осмислення сфери естетичного відношення до світу. Якщо категорії, за образним висловом

В. І. Леніна, «є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»²², то естетичні категорії — це сходінки естетичного самопізнання людства, вузлові пункти «в сіті», в системі естетичних знань, що допомагають збагачувати і вдосконалювати їх в ім'я дальшого розвитку естетичної і художньої культури.

* * *

Одной из центральных проблем современной эстетики является задача исследования происхождения и природы эстетических категорий, разработка методологии анализа их сущности и функций.

Такого рода анализ правомерно начинать с рассмотрения категории «эстетическое» как наиболее абстрактной и коренной. Ее содержание раскрывается и конкретизируется через два типа категорий: категории объекта эстетического отношения и категории субъекта этого отношения. Дальнейшее углубление в сущность категориального содержания предполагает исследование подсистемы категорий, отражающих возникновение и развитие искусства и характеризующихся как категории художественного.

Важным моментом изучения природы категорий эстетики является раскрытие их как результата взаимодействия эстетики с другими областями знания — прежде всего с философией, а также с социологией, психологией, теорией информации и семиотикой.

Эффективность изучения эстетических категорий зависит также от всесторонности их рассмотрения. Основными аспектами их изучения выступают исторический, гносеологический, аксиологический, социальный, семиотический, логический, системный, феноменологический, герменевтический, инструментальный.

²² Ленін В. І. Філософські зошити. // Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 81.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ЗУСТРІЧ З ГОЛОВОЮ ВАК СРСР

(Закінчення. Початок — на с. 40).

ВАК СРСР зазначив, що, незважаючи на певне поліпшення якості дисертацій, вони все ще мають такі характерні недоліки. Мало дисертацій присвячено загальнотеоретичним проблемам: дослідження здійснюються головним чином на периферійних ділянках філософської тематики. Розробка теорії матеріалістичної діалектики, в тому числі діалектики соціального розвитку, матеріалістичного розуміння історії, проводиться все ще недостатньо і лишається для нас завданням номер один. В історичному матеріалізмі переважають праці, присвячені не стільки конкретним, скільки вузьким (часто — другорядним) проблемам, питома вага загальнотеоретичних розробок незначна. Майже відсутні праці з методологічних проблем історичного матеріалізму і соціального пізнання. Все ще наявна тенденція підміни теоретичного дослідження переказом фактичного матеріалу, хоча очевидно,

що навіть найновіший фактаж не замінює теорії. В конкретно-соціологічних дослідженнях багато важливих сторін соціального розвитку нашого суспільства перебувають поза увагою дисертантів. У дослідженнях з теорії наукового комунізму часто випадають масштабні теоретичні теми — зокрема, пов'язані з завданнями перебудови.

Усе ще відстає від часу і від практичних потреб критика сучасної буржуазної філософії і соціології, філософських основ антикомунізму, ревізійнізму.

В. Г. Кириллов-Угрюмов побажав ученим Києва успіхів у науковій роботі, в її глибокій і всебічній перебудові у світлі вимог XXVII з'їзду партії. Потім він відповів на запитання присутніх.

У зустрічі взяли участь: міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Д. Пархоменко, його заступник Б. Т. Пономаренко, державний інспектор ВАК СРСР Ю. С. Дербеньов, проректор КПІ В. В. Джемелинський.

С. М. КОММУНАРОВ

¹⁸ Яковлев Е. Г. Проблема систематизации категорий в марксистско-ленинской эстетике. — С. 51.

¹⁹ Див.: Реїзов Б. Г. Стендаль. Философия истории. Политика. Эстетика. — Л., 1974. — С. 152—279.

²⁰ Див.: Анікст А. А. Творчество Шекспира. — М., 1963. — С. 333—359.

²¹ Див.: Столович Л. Н. Понятия «подход» и «метод» в эстетике // Теоретические проблемы марксистско-ленинской эстетики. — М., 1975. — С. 164—167.

В. Б. Моїн, К. М. Ляльчук

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ВІЛЬНИМ ЧАСОМ:
ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

МОІН Віктор Борисович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Автор монографії «Сознание и трудовая деятельность» (1985, у співавторстві), а також ряду статей, в тому числі — вміщених у нашому журналі.

ЛЯЛЬЧУК Костянтин Мефодійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Соавтор монографій «Регулирование свободного времени в развитом социалистическом обществе» (1974), «Основные направления современной буржуазной социологии» (1983) та ін. У нашому журналі виступає вперше.

Діяльність людини у вільний від роботи час набуває дедалі більшого значення в суспільстві розвинутого соціалізму. Це пов'язано з тим, що активізація і підвищення ролі людського фактора у розв'язанні кардинальних проблем соціально-економічного розвитку країни потребує повнішого розкриття творчого потенціалу трудящих мас, у формуванні якого значну роль відіграє діяльність людини в позаробочий час. У новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу як одне з невідкладних завдань соціальної політики партії на сучасному етапі визначається необхідність «створити кращі умови для відпочинку і змістовного використання вільного часу»¹.

Специфіка даного виду діяльності порівняно з трудовою полягає, за загальним визнанням, передусім у більшому діапазоні можливостей добровільності і меншій регламентованості вибору занять². От-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) — К., 1986. — С. 38.

² Про особливості діяльності у вільний час див.: Социально-психологический портрет инженера. — М., 1977. Термін «вільний час» використовується в статті для позначення особливого виду людської діяльності, а не її часових меж. Визначаючи необхідність і доцільність розрізнення вільного часу і дозвілля як частини вільного часу, заповненої специфічними за змістом видами занять, ми вживатимемо термін «дозвілля» в широкому розумінні, як синонім «вільного часу».

же, можна гадати, що тут виразніше виявляються особисті схильності людини, її інтереси, запити, іншими словами, що в детермінації поведінки особи дістають пріоритет внутрішні, суб'єктивні регулятори її життєдіяльності. Вивчення мотиваційно-сміслової сфери останньої є нині актуальною проблемою соціологічної науки. З погляду піднесення ефективності соціально-виховного процесу, визначення оптимальних методів і шляхів формування внутрішнього світу і розвитку діяльнісних здатностей індивіда важливе значення мають соціологічні дослідження показників особистісного ставлення до вільного часу.

Подібно до того як у сфері трудової діяльності за найважливіший показник ставлення до неї править задоволеність працею, так і задоволеність вільним часом (ЗВЧ) залічують до числа основних показників ставлення до відповідного виду діяльності. Більше того, ЗВЧ розглядається як важливий показник способу життя і якості життя.

Теоретична спрямованість соціологічних досліджень ЗВЧ — вивчення факторів внутрішньої регуляції поведінки, визначення механізмів взаємодії диспозицій і зовнішніх факторів регуляції. Практичне значення таких досліджень, на думку В. Д. Патрушева, зумовлене тим, що вони дозволяють «оцінити наявний стан задоволення духовних, фізичних і соціальних потреб різних груп населення, виявити, чим саме і які групи найбільш незадоволені, а також визначити диспропорції, що виникли в потребах населення у вільному часі...»³. Відповідно і показники ЗВЧ, як вважає дослідник, мають використовуватись у складанні паспортів (карт) колективів, міст, сіл, областей і в розробленні відповідних планів соціально-економічного розвитку⁴.

Можливість та ефективність теоретичного і практичного використання даних соціологічних досліджень про ЗВЧ істотно залежить від того, яким є співвідношення між теоретичною й емпіричною інтерпретацією цього явища і наскільки обґрунтовані здобуті в цих дослідженнях емпіричні результати. Розглядові зазначених питань і присвячена дана стаття.

Теоретична інтерпретація ЗВЧ. Насамперед треба відзначити, що ЗВЧ часто-густо тлумачиться неоднозначно і вельми невизначено — навіть у рамках одного й того самого дослідження. Труднощі теоретичної інтерпретації пов'язані передусім з аналізом двох її основних аспектів: об'єкта задоволеності (чим задоволені?) та її природи (що таке задоволеність, яке явище соціального життя ми позначаємо даним терміном?). Щодо першого аспекту — об'єкта задоволеності, то питання це, на нашу думку, є вкрай мало вивченим. Що конкретно мається на думці, коли йдеться про те, що група (або суб'єкт) задоволені чи не задоволені вільним часом: чи то задоволеність величиною цього часу, чи змістом занять у вільний час, чи тим, як саме вони відбуваються, чи перше, друге і третє разом? В. Д. Патрушев, який здійснив найбільш ретельний і глибокий аналіз зазначеного явища, зокрема відзначив: «ЗВЧ — широке, збірне поняття, що складається із задоволеності величиною вільного часу, його використанням на навчання, підвищення кваліфікації, громадської роботи, розваги, заняття фізичною культурою, спортом та ін.»⁵. Але яка відносна значущість кожного компонента ЗВЧ і як враховувати його «внесок» у загальну задоволеність вільним часом? І чи властивий такий комплексний, збірний підхід до неї буденній свідомості респондентів (чи зважають вони на всі компоненти, чи тільки на деякі з них, і на які саме?). Відсутність однозначних відповідей на ці питання не лише не позбавляє їх актуальності, а навпаки — посилює її, робить особливо потрібним соціологічне дослідження ЗВЧ.

³ Патрушев В. Д. Удовлетворенность свободным временем как социальный показатель // Социол. исслед. — 1979. — № 1. — С. 59.

⁴ Там же.

⁵ Там же. — С. 53.

Другий важливий аспект теоретичної інтерпретації ЗВЧ пов'язаний, як уже відзначалося, зі з'ясуванням природи задоволеності як соціального явища. Умовно можна виділити три основні підходи до трактування природи задоволеності, в тому числі і ЗВЧ.

По-перше, задоволеність розглядається як деяке регулююче відношення між запитами, претензіями суб'єкта і ступенем їх реалізації. «ЗВЧ, — пише В. Д. Патрушев, — виступає як відношення між ідеальними уявленнями і фактичним використанням вільного часу»⁶. Оскільки ж на трактувану в такий спосіб ЗВЧ чинять вплив суспільно-необхідні потреби групи і соціально-економічні умови їх задоволення, то задоволеність вільним часом пропонується розглядати як соціально-економічну категорію⁷. По-друге, ЗВЧ тлумачиться, як соціально-психологічне явище, особливий емоційний стан, який свідчить про емоційну включеність суб'єкта у зміст проведення свого часу⁸. По-третє, ЗВЧ характеризують як явище суспільної свідомості, як «відображення у свідомості тієї чи тієї соціальної групи ступеня відповідності її ідеальних уявлень про використання вільного часу (величина та ін.) фактичному станові»⁹. Відзначимо, що перелічені підходи до з'ясування природи ЗВЧ як соціального явища зовсім не завжди чітко визначені і віддиференційовані один від одного.

Отже, з яким теоретичним баченням ми підходимо до проведення конкретно-соціологічних досліджень ЗВЧ, зокрема — до розроблення процедур його вимірювання? Як видається, стан розробок у цій галузі ще не відповідає основним вимогам обґрунтованості (валідності) вимірювання. «Насамперед шукана властивість має бути строго визначена, потім відшукується спосіб її вимірювання»¹⁰. На жаль, невизначеність і суперечності в інтерпретації ЗВЧ, яка лежить в основі використовуваних засобів її вимірювання, тобто теоретичні помилки, «квазіпохибки», згідно з прийнятою в методології термінологією, не тільки вже від самого початку знижують обґрунтованість (валідність) соціологічної інформації про ЗВЧ, але й роблять у принципі неможливою оцінку цієї якості. Як відомо, обґрунтованою інформація є лише в тому разі, коли наявні переконливі докази того, що вимірюється саме та властивість досліджуваного об'єкта, яку потрібно вимірити. Але як можна використати різні формальні і неформальні прийоми для оцінки обґрунтованості вимірювання ЗВЧ, якщо не відомо, яку саме властивість ми хотіли вимірити?

Емпірична інтерпретація ЗВЧ. Характерно, що за всієї багатоманітності підходів до теоретичної інтерпретації ЗВЧ застосовувані способи її вимірювання дуже одноманітні і, як правило, всупереч сподіванням, зовсім не пов'язані з теоретичним трактуванням. У всіх відомих нам дослідженнях ЗВЧ вимірюється за допомогою або прямих запитань на зразок: «Чи задоволені Ви використанням свого вільного часу?»¹¹, або непрямих («Чи збігається дозвілля з бажаним?»)¹². Кількість пунктів шкали, застосовуваної і в тому і в тому разі, невелика (коливається від трьох до п'яти), значення кожного пункту шкали і, відповідно, величина індексів ЗВЧ також різні (в дослідженні В. Д. Патрушева індекси ЗВЧ нормовані від -2 до +2 і від 1 до 5; у дослідженні лєнінградських соціологів — від 1 до 4).

⁶ Там же. — С. 54.

⁷ Патрушев В. Д. Удовлетворенность свободным временем как социальная категория и показатель образа жизни // Социальная структура советского общества и социалистический образ жизни. — М., 1978. — Ч. 2. — С. 95—106.

⁸ Социально-психологический портрет инженера. — Л., 1979. — С. 164.

⁹ Патрушев В. Д. Удовлетворенность свободным временем как социальный показатель // Социол. исслед. — 1979. — № 1. — С. 53.

¹⁰ Саганенко Г. И. Социологическая информация. — Л., 1979. — С. 87.

¹¹ Патрушев В. Д. Удовлетворенность свободным временем... // Социол. исслед. — 1979. — № 1. — С. 53; Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979. — С. 205.

¹² Саморегуляция и прогнозирование... — С. 206.

Вибір процедур і конкретних емпіричних референтів для вимірювання ЗВЧ, як правило, не обґрунтовується. Мовчазно визнане припущення про можливість вимірювання ЗВЧ за допомогою згаданих вище референтів, мабуть, і собі має за основу ряд принципів. (1) ЗВЧ відносно стійка і визначена (чітко віддиференційована від інших) властивість суб'єкта (групи). (2) Всі суб'єкти на рівні буденної свідомості однозначно розуміють, що мається на думці під ЗВЧ. (3) Усі суб'єкти, незалежно од відмінності в рівні освіти, обсязі тезауруса, в ступені інтелектуального розвитку, рівною мірою можуть не тільки дати адекватну самооцінку цій властивості, але й однозначно її вербально сформулювати. (4) Самооцінка ЗВЧ здійснюється респондентом шляхом співвіднесення усвідомлених ідеальних уявлень про використання вільного часу й оцінки його фактичного значення. Причому величина розбіжності між реальним і ідеальним проведенням вільного часу всіма оцінюється однозначно. (5) Основний комунікативний намір респондентів під час відповіді на запитання про ступінь ЗВЧ — дати їй адекватну самооцінку. Різні збурюючі фактори — свідоме або несвідоме викривлення свого ставлення до проведення вільного часу з метою здобуття громадського визнання і схвалення, досягнення удаваної відповідності загальноприйнятим вимогам суспільства або групи та ін. — або зовсім не діють, або їх дія має суто випадковий характер, не залежить від соціальних і соціально-психологічних особливостей опитуваних і «гаситься» згідно з законом великих чисел.

Перелік таких припущень, потрібних для визначення теоретичної обґрунтованості використовуваних процедур вимірювання ЗВЧ, можна було б продовжити, але досить і наведених, тим більше, що вони навіть не формулювались у літературі. Більше того, численні факти з галузі психології і соціальної психології з усією очевидністю свідчать про те, що такі припущення не можуть бути доведені. Зауважимо, зокрема, що особливе значення для правильного оцінювання їх має аналіз проблеми співвідношення буденної і теоретичної свідомості, свідомості і вербальної поведінки.

Отже, щодо емпіричної інтерпретації ЗВЧ можна зробити такі висновки: використовувані процедури її вимірювання не дістають теоретичного обґрунтування; в принципі можлива істотна розузгодженість між теоретичним і емпіричним тлумаченнями ЗВЧ.

Так що ж усе-таки ми вивчаємо, вимірюючи ЗВЧ? Про що промовляють дані численних соціологічних досліджень? Як інтерпретувати і використовувати ці дані?

Для того щоб відповісти на ці запитання, ми пропонуємо підійти до проблеми обґрунтованості соціологічних даних про ЗВЧ з іншого боку, а саме: в інтерпретації цих даних виходити не з теоретичного трактування ЗВЧ, а з особливостей використання емпіричних референтів, з аналізу конкретного емпіричного матеріалу про зв'язок ЗВЧ з різними соціальними характеристиками. Такий емпіричний підхід до обґрунтованості вимірювання не лише в принципі можливий і припустимий у практиці соціологічних і психологічних досліджень, але й у даному разі є, на нашу думку, єдино прийнятним.

Далі спинимось на розгляді деяких результатів вторинного аналізу даних соціологічних досліджень ЗВЧ. Мета зробленого нами вторинного аналізу — визначити найбільш обґрунтовані і доцільні способи інтерпретації даних про ЗВЧ.

Емпірична база. Статтю написано на матеріалах вторинного аналізу таких масивів даних (М): М-1 — дані опитування працівників машинобудівного підприємства, 1969 р. (N=1760); М-2 — основних соціальних груп судноремонтного заводу, 1970 р. (N=3600); М-3 — працівників основного виробництва морського порту, 1971 р. (N=4730); М-4 — працівників ювелірної фабрики, 1972 р. (N=540); М-5 — ІТП функціональних служб управління 20-ти судноремонтних

підприємств країни, 1979 р. ($N=1100$)¹³; $M-6$ — обстеження всіх груп працівників чотирьох підприємств Омська¹⁴; $M-7$ — обстеження інженерів ленинградських конструкторських організацій ($N=1100$)¹⁵.

У першому — четвертому і сьомому масивах ЗВЧ визначалась за допомогою формалізованого інтерв'ю, а як емпіричний референт застосовувалось непряме запитання («Чи відповідає дозвілля бажаному?»); у $M-5$ і $M-6$ використовувалось анкетне опитування, за емпіричний референт ЗВЧ правило пряме запитання («Чи задоволені Ви тим, як проводите вільний час?»); аналогічне запитання використовувалось також у $M-7$. У різних дослідженнях бралися різні шкали (три-, чотири- і п'ятичленні), а також різні значення пунктів цих шкал. Під час вторинного аналізу всі шкали перетворено на тричленні; максимальне значення шкали +1 (задоволені), мінімальне —1 (незадоволені). Відповідно індекс ЗВЧ нормований від +1 до —1.

Таблиця 1

Розподіл опитаних за ступенем ЗВЧ (в %)

ЗВЧ	Усі соціальні групи				ІТП		
	$M-1$, $N=1644$	$M-2$, $N=3776$	$M-3$, $N=4620$	$M-4$, $N=540$	$M-2$, $N=582$	$M-5$, $N=1100$	$M-7$, $N=1100$
Задоволений	50	58	52	54	45	42	43
Невизначене ставлення	7	12	9	11	13	16	2
Незадоволений	43	30	38	35	41	41	55
(коефіцієнт якісної варіації, в %)	86	86	85	88	87	94	78
Індекс ЗВЧ (—1...+1)	.07	.28	.14	.13	.04	.01	.12

Контроль надійності емпіричних даних. Одне з основних завдань, що його ми ставили у проведенні вторинного аналізу, — контроль надійності емпіричних даних, урахування можливих помилок вимірювання. При цьому ми керувались класифікацією способів контролю такої надійності, запропонованою В. І. Паніотто¹⁶.

Насамперед розглянемо результати внутрішнього контролю, пов'язаного із вивченням розподілу досліджуваної ознаки (ЗВЧ). По-перше, її шкала має високу чутливість й істотно диференціює сукупності, які вивчаються у дослідженні. Варіативність даних, згідно з величиною коефіцієнта якісної варіації, коливається від 78% до 94% (табл. 1) і значно перевищує мінімальний допустимий рівень (10—15%)¹⁷.

По-друге, всі пункти шкали ЗВЧ «працюють»; мінімальна ймовірність потраплення у деякі пункти шкали становить 30%, тобто істотно перевищує допустимий рівень (критичне значення, за якого перевірковий пункт шкали не працює, як вважається, — 5%)¹⁸. Отже, відсутні явно виражені систематичні помилки вимірювання ЗВЧ і необхідні, але аж ніяк не достатні, вимоги до інструмента вимірювання досліджуваної ознаки начебто додержані. Більше того, вивчення

¹³ Дослідження проведено під керівництвом професора І. М. Попової за безпосередньою участю авторів.

¹⁴ Патрушев В. Д. Удовлетворенность свободным временем как социальный показатель // Социол. исслед. — 1979. — № 1. — С. 59.

¹⁵ Социально-психологический портрет инженера. — М., 1977. — С. 61; Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979. — С. 17.

¹⁶ Черноволонко В. Ф., Оссовский В. Л., Паніотто В. И. Престиж профессии и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. — Киев, 1979. — С. 214.

¹⁷ Саганенко Г. И. Социологическая информация. — Л., 1979. — С. 39.

¹⁸ Там же. — С. 43.

розподілу відповідей у різних підмножинах масиву опитаних свідчить також, що оцінки ЗВЧ не можна приписати тільки дії випадкових факторів. Наявність значних відмінностей у відповідях різних соціальних груп промовляє про те, що на ці відповіді впливають індивідуальні відмінності респондентів, особливості їхніх запитів і претензій, своєрідними емпіричними референтами яких і виступають добре розрізнявані соціальні характеристики (стать, освіта, вік, соціальне становище). В усіх розглянутих нами випадках ЗВЧ у чоловіків вища, ніж у жінок (див. табл. 2); в ІТП вона нижча, ніж у робітників (див. табл. 1).

Таблиця 2

Залежність ЗВЧ від статі (індекс ЗВЧ)

Стать	Масиви даних					
	$M-2$	$M-3$	$M-4$	$M-5$	$M-6$	$M-7$
чоловіки	.29	.16	.11	.07	.42	.02
жінки	.24	.07	— .10	— .08	.24	— .23
	.05	.09	.21	.15	.18	.25

Щільний зворотний зв'язок виявлений між рівнем освіти і ЗВЧ: що вищий рівень освіти в опитуваних, то, як правило, нижча ЗВЧ. Для прикладу наведемо дані про величину індексів цієї ознаки в опитаних із полярних освітніх груп (початкова освіта... вища): .25 та .03 ($M-1$); .54 та .03 ($M-2$); .45 та —.16 ($M-3$); .47 та .20 ($M-4$). Статистично значущі відмінності ЗВЧ спостерігаються також серед ІТП із середньою спеціальною і з вищою освітою (відповідно .10 та —.01 ($M-5$)). Складніший характер має залежність між ЗВЧ і віком. Так само, як і в разі задоволеності роботою, вона має U-видний характер: ЗВЧ із зростанням віку спершу знижується, досягаючи мінімального значення у вікових групах 25—30 та 31—40 років, а потім знову зростає.

Здійснений нами зовнішній контроль надійності даних про ЗВЧ свідчить також, що вони не можуть бути приписані тільки дії випадкових факторів: виявлено досить високий ступінь відтворюваності цих даних, тобто одержано схожі результати вимірювань, виконаних у різний час, в різних місцях і за допомогою різних емпіричних референтів. Як видно з табл. 1, питома вага задоволених серед усіх категорій працівників коливається від 50% до 58%, серед ІТП — від 42% до 45%. Схожість була б, як нам видається, ще повнішою, якби вдалося вирівняти розглядувані масиви опитаних щодо основних соціальних характеристик, які впливають на ЗВЧ (стать, рівень освіти). Схожі відмінності виявлено в усіх розглянутих нами випадках у ступені ЗВЧ чоловіків і жінок, працівників різних соціальних і освітніх груп.

Отже, використовувані способи контролю надійності емпіричних даних про ЗВЧ свідчать про відсутність грубих систематичних і випадкових помилок вимірювання (зауважимо, що нами використано аж ніяк не всі можливі способи врахування помилок вимірювання).

Проблема інтерпретації результатів контролю. Отож, результати контролю надійності емпіричних даних про ЗВЧ породили ситуацію, на перший погляд, парадоксальну. Всупереч тому, що відсутні чіткі теоретичні трактування ЗВЧ, що теоретично не обґрунтовані використовувані процедури її вимірювання, — всупереч усьому цьому емпіричні дані про ЗВЧ виявились досить точними (шкала ЗВЧ має сильну диференціюючу здатність, усі пункти шкали, як правило, «працюють») та стійкими (виявлено високий ступінь схожості результатів вимірю-

вань, виконаних у різний час, в різних місцях, а часто-густо і за допомогою різних емпіричних референтів). Про що свідчать наведені дані? Може, якісь припущення про необгрунтованість вимірювання ЗВЧ виправдані? Може, наведені раніше припущення, на яких, на нашу думку, засновані використовувані процедури такого вимірювання, лише в принципі, суто теоретично негодні, а в звичайному житті вони цілком припустимі? Чи, може, завдяки дії закону великих чисел випадкові перекручення у відповідях респондентів взаємно «погасились» і в результаті ми одержали надійну інформацію про ЗВЧ? Можливе і зовсім інше пояснення. Ми одержали точні і стійкі дані, але про що вони промовляють, лишається невідомим. Чи свідчать ці дані про ступінь задоволення духовних, фізичних і соціальних потреб різних груп населення, чи про рівень вибірковості, емоційної включеності в діяльність у вільний час? Цілком імовірно, що ці дані — і ні про те, і ні про те, а відображають стереотипи буденної свідомості, уявлення про соціально схвалене (суспільством або групою) ставлення до ЗВЧ? Можливе і зовсім інше пояснення. Ми одержали точні і стійкі дані, але не про те, що хотіли виміряти. За образним висловом Б. З. Доктора, це нагадує відмінну стрільбу по неправильно знайдених мішенях¹⁹.

Таких прикладів у соціологічній практиці чимало. Пошлемося лише на один із найяскравіших. Соціологи Інституту філософії АН УРСР під час вивчення престижу професій включили в перелік неіснуючу професію (аксонометрист)²⁰. І що ж, оцінки школярами престижу цієї професії виявились досить стійкими і позбавленими явних систематичних помилок (тобто правильними). Отож, підстав для сумнівів лишається більш ніж достатньо. Не сподіваючись розв'язати їх на суто теоретичному рівні, ми вдалися до вторинного аналізу емпіричних даних і спробували знайти якісь інші способи перевірки обгрунтованості інформації про ЗВЧ. З цією метою зробимо спробу виявити узгодженість між даними про цю ознаку та інформацією про реалізованість бажаного дозвілля.

ЗВЧ і реалізованість бажаного дозвілля у вільний час. Терміном «реалізованість бажаного у вільний час» (РБ) ми позначаємо ступінь відповідності між «бажаними» (тими, що ними респондент не займається, але дуже хотів би) або «улюбленими» (що приваблюють його більше, ніж інші), з одного боку, і видами дозвілля, якими він займається більш-менш регулярно, — з другого. Показники РБ визначались шляхом вторинного вимірювання на основі зіставлення відповідей респондентів про регулярність тих чи тих занять на дозвіллі і про «улюблені» (або «бажані») види дозвілля.

Мета порівняння РБ і ЗВЧ²¹ — виявити ступінь узгодженості між цими показниками. Тут ми виходили з припущення, що РБ є необхідною, хоча й недостатньою, умовою для визначення «збігу» реального дозвілля з бажаним. У принципі можливі дві основні ситуації. Перша. Якщо респондент відповів, що його реальне дозвілля збігається з бажаним, то ця відповідь з необхідністю передбачає, що йому вдається займатися на дозвіллі тим, що він полюбляє, чим хоче займатися. Якщо ж цю необхідну умову не додержано, то неминуче впливає висновок, що одержана нами інформація не обгрунтована і ми вимірюємо не те, що мали намір виміряти. Друга ситуація. Респондент вважає, що реальне дозвілля не збігається з бажаним і тим не менш

йому вдається займатися у вільний час своїми улюбленими справами. В даній ситуації очевидної суперечності немає. Це свідчить лише про те, що у своїх відповідях респондент, можливо, керувався, крім РБ, й іншими міркуваннями.

Цілком можливо, що ці «інші» міркування мають безпосередній стосунок до дозвілля (наприклад, пов'язані з величиною часу для улюблених занять або з конкретними умовами, в яких вони проходять та ін.). Проте не виключена й інша картина, коли ці «інші» міркування жодного стосунку до дозвілля не мають, а визначаються престижними факторами, загальною життєвою задоволеністю, уявленнями про соціально схвалені зразки ставлення до дозвілля та ін.

Сформульованими положеннями ми керуватимемося, проводячи вторинний аналіз емпіричного матеріалу. В цьому аналізі використовувались різні процедури вимірювання РБ і різні способи її зіставлення із ЗВЧ.

I. РБ визначалась загалом для всього масиву даних. Як показник (РБ₁) використовувалась виражена у процентах частка випадків, коли респондентам вдається «регулярно» займатися улюбленими справами (100% — загальне число занять, названих у числі «улюблених»). Виявилось, що це вдається лише в 15% розглянутих випадків (дані по М-1 та М-2) і в 9% (М-3). Зауважимо: відповіли, що дозвілля збігається з бажаним, по кожному масиву відповідно 50%, 58% і 52% опитаних. Невідповідності між РБ і ЗВЧ цілком очевидні.

II. РБ визначалась окремо для кожної групи опитаних, які захоплюються тим чи тим видом дозвілля. Показник РБ₂ — питома вага респондентів, котрим «регулярно» вдається займатися улюбленою справою (100% — чисельність опитаних, які назвали те чи те заняття «улюбленим»). І в даному разі РБ₂ виявилась нижчою, ніж ЗВЧ. Частка тих, хто реалізує бажане у дозвіллі, найвища серед респондентів, які полюбляють читати газети, — 28% (М-2), 13% (М-3), а найнижча — серед опитаних, які захоплюються фото- і кіносprawoю (відповідно 8% і 2%). Однак відмінності ЗВЧ у цих двох груп, всупереч очікуванню, статистично незначущі: серед тих, хто полюбляє читати газети, задоволені вільним часом 56%, а серед фото- і кіноаматорів — 57% (М-2). Для М-3 — відповідно 46% і 48%. Величина коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, що в даному разі характеризує щільність зв'язку між реалізованістю улюблених занять і ступенем ЗВЧ тих, кого ці заняття приваблюють, статистично незначущі: $\rho = .29$ (М-2) і $\rho = -.06$ (М-3).

Отже, зіставлення показників РБ₁ та РБ₂ із ЗВЧ підтверджує висловлене раніше припущення про необгрунтованість даних про останню ознаку. Згідно з величиною РБ₁ та РБ₂ реалізованість бажаного в дозвіллі, можливості реально займатися улюбленими справами у більшості опитаних значно нижчі за їхні оцінки ЗВЧ. Проте РБ, як відзначалося вище, є необхідною умовою ЗВЧ.

Природно, що й цей висновок потребує перевірки. Насамперед, виникає сумнів у надійності використовуваних показників РБ. Хоча вони і визначались непрямым чином, і є так званими вторинними ознаками, виявленими самим дослідником, без безпосереднього звернення до свідомості респондентів, проте обчислювались вони або загалом для всієї сукупності опитуваних, або для окремих груп. Цілком можливо, що на індивідуальному рівні розузгодженість між РБ і ЗВЧ зовсім відсутня або ж значно менша. Не виключено також, що у визначенні РБ₁ та РБ₂ використано надто строгий критерій: до тих, хто реалізує бажане в дозвіллі, залічували лише респондентів, які, згідно із власними відповідями, «регулярно» займалися улюбленими справами на дозвіллі.

Можна припустити, що невизначеність терміна «регулярно» і пов'язана з цим можливість різної його інтерпретації, різними респон-

¹⁹ Докторов Б. З. Про надежность измерения в социологическом исследовании. — Л., 1979. — С. 12.

²⁰ Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж профессий... — С. 42.

²¹ Нагадаємо, що як емпіричний референт ЗВЧ використовувалося запитання: «Якою мірою збігається Ваше реальне дозвілля з бажаним, тобто з таким, яке відповідало б Вашим інтересам?»

дентами, а також труднощі його застосування щодо окремих видів дозвілля (наприклад туризму, садівництва) можуть істотно вплинути на величину показників РБ. Виходячи з цих міркувань, було розраховано ще два показники РБ (РБ₃ та РБ₄). Вони визначались окремо для кожного респондента і з урахуванням не тільки тих занять, які мали регулярний характер, але й нерегулярних. Як бачимо, критерії для виявлення РБ значно знижені і належить очікувати, що величини цих показників значно збільшаться.

III. РБ визначалась окремо для кожного респондента за формулою, розробленою В. С. Максименком:

$$I_p = \frac{n_1 + 0,5 n_2}{n_1 + n_2 + n_3}$$

де I_p — індекс РБ окремого респондента, n_1 — число занять на дозвіллі, які мали регулярний характер, n_2 — занять нерегулярних, n_3 — занять «бажаних». Цей індекс нормований від 0 до 1. Відповідно до його величини визначалась позиція респондента на п'ятичленній шкалі: 1 — майже повністю реалізує бажане ($I = .08 \dots .1$); 2 — скоріше реалізує, ніж ні ($I = .06 \dots .08$); 3 — реалізує лише частково ($I = .04 \dots .06$); 4 — скоріше не реалізує ($I = .02 \dots .04$); 5 — практично не реалізує бажаного ($I = 0 \dots .02$).

Специфіка описаної процедури вимірювання РБ полягає не тільки в тому, що РБ визначалась окремо для кожного респондента і при цьому враховувались усі заняття на дозвіллі (регулярні і нерегулярні), але також і в тому, що бралось до уваги число занять, які належали до «бажаних». РБ₁ і РБ₂ виявлялись на основі зіставлення регулярних занять на дозвіллі з «улюбленими». Під час вторинного аналізу наведену вище шкалу РБ було перетворено на тричленну: пункти 1 і 2, 4 і 5 п'ятичленної шкали об'єднано, а груповий індекс (РБ₃) нормовано від -1 до +1. Індекс РБ₃ істотно коливається на різних масивах (.28, М-1; .72, М-2; .60, М-3) і в усіх випадках, як і передбачалося, значно перевищує величину РБ₃ і ступенем ЗВЧ виявлено узгодженість: що вища РБ, то, як правило, вищий і ступінь ЗВЧ. Однак потрібно підкреслити, що йдеться про відносну узгодженість. Про наявність істотних розузгодженостей між зазначеними показниками свідчить зіставлення їх стосовно різних соціальних груп опитаних. Особливо наочно ці відмінності спостерігаються під час зіставлення РБ₃ і ЗВЧ різних освітніх груп. Тут зв'язок або взагалі незначущий, згідно з величиною коефіцієнта рангової кореляції Спірмена ($\rho = .02$, М-1; $\rho = .10$, М-3), або зворотний ($\rho = -.57$, М-2).

IV. І ще одна процедура вимірювання РБ. Як і в попередньому випадку, реалізація бажаного виявлялась окремо для кожного респондента. Однак, на відміну від попереднього показника, заняття на дозвіллі зіставлялись не з «бажаними», а з тими, що їх він назвав у числі найбільш «улюблених». При цьому ми виходили з припущення, що установка на ці останні є актуальнішою, стійкішою і сильнішою, ніж на «бажане». Відповідно відсутність можливостей для занять улюбленими видами дозвілля має більшою мірою позначатися і на загальному показнику РБ, і на оцінках ЗВЧ, ніж на реалізації «бажаних» видів. І ще одна особливість пропонованого показника (РБ₄): критерій для визначення РБ ще більш послаблено. До тих, хто реалізує бажане в дозвіллі, залічуємо всіх, хто займається улюбленими справами, незалежно від того, чи регулярно, чи ні.

Для вимірювання РБ₄ використовувалась спочатку п'ятичленна шкала, перетворена потім у тричленну: 1 — улюблене заняття реалізується в дозвіллі практично повністю; 2 — частково; 3 — не реалізується. Індекс РБ₄, як і в попередніх випадках, нормований від -1 до +1. Порівняння його з ЗВЧ здійснювалось загалом щодо всього ма-

сиву (М-2), щодо окремих соціальних груп, а також на індивідуальному рівні — окремо щодо кожного опитуваного.

Розпочнемо з результатів зіставлення групових індексів ЗВЧ і РБ₄. По-перше, як загалом по всьому масиву, так і по окремих групах, індекси РБ₄ значно вищі, ніж індекси ЗВЧ. По-друге, ієрархії основних соціальних груп опитаних, побудовані за ступенем ЗВЧ та РБ₄, не збігаються. По-третє, відмінності у величині названих індексів коливаються в різних соціальних групах. Наприклад, у робітників вони набагато менші ($\Delta = .18$), ніж у ІТП ($\Delta = .79$). По-четверте, ЗВЧ або зовсім не залежить від ступеня РБ₄ (відмінності у величині індексів ЗВЧ тих, хто реалізує бажане в дозвіллі, і тих, хто не реалізує, статистично незначущі — М-2, робітники), або ж ця залежність, хоча й існує ($\Delta = .20$ — М-2, ІТП), однак не є визначальною.

Для виявлення ступеня узгодженості РБ₄ та ЗВЧ кожного респондента використовувалась тричленна шкала: 1 — РБ₄ та ЗВЧ в основному узгоджуються; 2 — узгоджуються лише частково; 3 — практично не узгоджуються. Позиція кожного респондента на шкалі «узгодженості» визначалась за допомогою схеми «логічного квадрата».

Узгодженість розглядуваних ознак виявилась досить слабкою (I_{uz} — індекс узгодженості, нормований від -1 до 1, дорівнює .15), ступінь узгодженості коливається залежно від соціальної належності й рівня освіти опитуваних. Так, серед робітників (М-2, $N = 1817$) ЗВЧ та РБ₄ узгоджуються в 52% випадків; серед ІТП ($N = 487$) — у 42%; не узгоджуються — відповідно 33% і 41% (I_{uz} дорівнює .19 і .01). І задоволені і незадоволені рівною мірою реалізують бажане, так само, як і навпаки — ті, хто реалізує і хто не реалізує бажане в дозвіллі, рівною мірою задоволені вільним часом.

Які ж висновки можна зробити на основі порівняльного аналізу емпіричних даних про ЗВЧ та РБ? В усіх випадках, коли використовувались різні показники РБ, між реалізованістю бажаного і задоволеністю вільним часом виявлено істотні розбіжності, невідповідності. Характер та величина цих розузгодженостей можуть значно коливатися у представників різних соціальних груп. Водночас для всіх груп опитаних з високим ступенем імовірності можна стверджувати, що РБ є зовсім не єдиним і аж ніяк не основним фактором, який визначає ЗВЧ.

Чим же в першу чергу визначається рівень останньої ознаки? Якими факторами зумовлені відповіді респондентів? Чи належать ці фактори безпосередньо до дозвільної діяльності, чи ні? Для того, щоб відповісти на ці запитання, коротко схарактеризуємо взаємозв'язок ЗВЧ з іншими змінними, включеними у дослідження.

Зв'язок ЗВЧ з різними соціальними змінними. Вторинний аналіз цього відношення²² свідчить насамперед про те, що змінні, безпосередньо пов'язані з діяльністю респондентів у вільний час (зміст занять, улюблені і бажані види дозвілля, загальна орієнтація на працю-дозвілля), роблять значно менший вплив на ЗВЧ, ніж ознаки, які прямо не належать до цієї діяльності.

Між змістом занять у вільний час і задоволеністю ним не виявлено стійкого та істотного зв'язку: величина індексів ЗВЧ в осіб, які займаються одними і тими самими видами дозвілля, значно коливається в різних масивах і в різних групах опитаних; істотно відрізняється в різних масивах й ієрархія видів дозвілля, побудованих за ступенем ЗВЧ, осіб, які ними займаються (величина коефіцієнта рангової кореляції Спірмена незначуща).

Безперечно, наведені дані не дозволяють зробити висновок про відсутність зв'язку між ЗВЧ і змістом занять на дозвіллі. Тим не

²² Загальне число змінних (у тому числі і виявлених у результаті вторинного вимірювання) становить: М-1 — 63; М-2 — 86; М-3 — 88; М-4 — 127; М-5 — 223.

менше вони дають підстави сформулювати цілком обґрунтовані припущення: зміст занять на дозвіллі є лише одним з багатьох факторів, які впливають на ЗВЧ; сила і характер його впливу на цю ознаку опосередковується дією інших факторів, насамперед статі, віку, рівня освіти, що виступають як своєрідні референти запитів і претензій суб'єкта, його загальної задоволеності життям та ін. У зв'язку з цим коректне вивчення впливу змісту дозвілля на ЗВЧ можливе, на нашу думку, тільки за елімінування впливу цих факторів.

Аналогічний висновок, як нам видається, потрібно зробити і тоді, коли розглядається зв'язок між ЗВЧ та спрямованістю інтересів на «працю-дозвілля». Наявні емпіричні дані не дозволяють висновувати про характер і щільність зв'язку між розглядуваними змінними (див. табл. 3).

Таблиця 3

Залежність між спрямованістю інтересів і ЗВЧ (індекси ЗВЧ)

Масиви даних	Спрямованість інтересів			Δ
	«праця»	«праця і дозвілля»	«дозвілля»	
M-4, N=537	.13	—	.27	.14
M-5, N=1100	-.04	.02	.18	.20
M-6, чоловічі	.39	.44	.41	.02
M-7, жінки	.30	.40	.32	.02
M-7, N=1100	.20	.40	.33	.13

Як бачимо, в орієнтованих переважно на «дозвілля» ЗВЧ дещо вища, ніж в орієнтованих на «працю». Але наскільки сильна і стійка ця тенденція і чи не зумовлена вона прихованим впливом інших факторів? Цілком можливо, що навіть у тих випадках, коли між ЗВЧ і спрямованістю інтересів виявлено зв'язок, то за своїм характером цей зв'язок супутності. Дані по масиву M-5 свідчать, що посада, вік, загальна задоволеність життям та задоволеність роботою — ось та основна група змінних, які впливають і на ЗВЧ, і на спрямованість інтересів. І ймовірно, що саме їх прихованою дією зумовлений зв'язок між цими двома змінними. Далі. Вивчення зв'язку між ЗВЧ та різницями між характеристиками респондентів (оцінками, особистими думками, установками), ніж з об'єктивними (соціально-демографічними і функціональними, рольовими ознаками). Із числа об'єктивних характеристик найістотніший вплив на ЗВЧ роблять освіта, вік і соціальне становище. Із суб'єктивних — загальні, інтегральні задоволеності: роботою, життям загалом.

Розглянемо спершу, яке співвідношення між ЗВЧ і задоволеністю роботою. Звертає на себе увагу насамперед той факт, що задоволеність роботою значно перевищує ЗВЧ: для M-1 індекс першої ознаки .70, ЗВЧ — .07; для M-2 — відповідно .66 і .28; M-3 — .64 і .19; M-4 — .84 і .19; M-5 — .20 і .21. І ЗВЧ, і задоволеність роботою впливають одна на одну. Але друга, згідно з величиною варіаційного розмаху, значно більшою мірою робить вплив на ЗВЧ, ніж зазнає впливу останньої. Варіаційний розмах індексів ЗВЧ у респондентів, задоволених і незадоволених роботою, становить .30 (M-1); .26 (M-2); .37 (M-3); .33 (M-5). Як видно, вплив задоволеності роботою на ЗВЧ вельми стійкий, хоча і не визначальний. Як видається, в даному разі ми не тільки і навіть не стільки маємо справу з іррадіацією, перенесенням задоволеності з однієї сфери діяльності на іншу, скільки знову стикаємося із впливом загальної задоволеності життям, загальним — «оптимістичним або песимістичним», за словами К. Обуховського, — сприйняттям життя. Загальна життєва задоволеність значною мірою зумовлює

відповіді респондентів і про задоволеність роботою і про задоволеність дозвіллям. Це припущення дістало емпіричне підтвердження. В одному з досліджень (M-5) поряд із ЗВЧ і задоволеністю роботою виявлялась загальна життєва задоволеність²³. З'ясувалось, що з усіх залучених 223 змінних (65 з них було одержано в результаті вторинного вимірювання), найміцніше пов'язана із ЗВЧ загальна задоволеність життям. Згідно з величиною симетричних мір зв'язку, між ЗВЧ і задоволеністю життям — статистично значущий зв'язок: при $a \geq .001$ (коефіцієнт Крамера дорівнює .26, коефіцієнт кореляції — .35). Такий же щільний зв'язок виявлено і між задоволеністю життям і роботою — відповідно .23 і .31. Водночас задоволеність роботою і ЗВЧ значно менш пов'язані між собою (коефіцієнт Крамера — .16; коефіцієнт кореляції — .18). Далі. Несиметричні міри зв'язку також показують, що ЗВЧ найбільше залежить від задоволеності життям. Варіаційний розмах індексів ЗВЧ у респондентів, задоволених і незадоволених життям, становить .76. Як бачимо, це найвища з усіх розглянутих нами в рамках дослідження варіація індексів ЗВЧ.

Отже, між існуючими теоретичною та емпіричною інтерпретаціями ЗВЧ є істотні розузгодженості. Незважаючи на відсутність явно виражених систематичних і випадкових помилок вимірювання ЗВЧ, наявність теоретичних помилок, «квазіпохибок узгодженості» породжує цілком виправдані сумніви в надійності здобутої інформації.

Висновки. Аналіз зв'язку ЗВЧ і реалізованості бажаного в дозвіллі свідчить не тільки про відсутність однозначної відповідності між цими змінними, а й про вельми істотні розузгодженості між ними. Це є ще одним непрямым доказом неправомірності інтерпретації вербально вираженої в ситуації опитування задоволеності вільним часом як показника ступеня задоволення духовних і фізичних потреб суб'єкта (групи).

ЗВЧ більшою мірою залежить від факторів, безпосередньо не пов'язаних із сферою трудової діяльності і, насамперед, із загальною життєвою задоволеністю. Як і задоволеність роботою, ЗВЧ піддається іррадіації, перенесенню задоволеності (незадоволеності) з інших об'єктів і сама робить вплив на ставлення респондентів до цих об'єктів.

У конкретно-соціологічному дослідженні ЗВЧ найбільш правомірною і доцільною, як ми вважаємо, є інтерпретація її як об'єктивованого у вербальній формі явища буденної свідомості. І, відповідно, мета такого дослідження має полягати не тільки і навіть не стільки в тому, щоб виявити ступінь задоволення духовних, фізичних і соціальних потреб різних груп, а в тому, щоб вивчити особливості і механізми функціонування групової свідомості. Для досягнення цієї мети не можна обмежуватися аналізом значень висловлювань респондентів про ЗВЧ — потрібне декодування, з'ясування прихованого смислу цих висловлювань. А це можливо лише за умови складного, ретельного аналізу взаємозв'язку ЗВЧ з якісно різними змінними. Причому специфіка дозвільної діяльності потребує особливої уваги до вивчення зв'язку ЗВЧ з індивідуально-психологічними особливостями суб'єкта, які роблять часом сильніший вплив на ЗВЧ, ніж об'єктивні соціальні характеристики особи.

Безперечно, одним з можливих результатів такого аналізу може бути висновок про те, що задоволеність вільним часом у даній групі

²³ Емпіричний референт: «У різних людей внаслідок різних об'єктивних обставин, особливостей характеру, особистих схильностей життя складається по-різному. Одні з них цілком задоволені тим, як воно склалося, інші — ні. Спробуйте, будь ласка, відволіктися від окремих радісних і сумних ситуацій, які бувають у житті кожної людини, і дати загальну оцінку свого життя. Чи задоволені Ви загалом своїм життям?». Відповіді на це запитання розподілялись за п'ятичленною шкалою («зовсім незадоволений... цілком задоволений»).

в даному конкретному дослідженні свідчить про ступінь задоволення її потреб у сфері дозвілля. Але цей висновок може бути зроблений лише в результаті дослідження, і ним жодною мірою не можна керуватися до чи під час проведення дослідження й інтерпретації результатів.

* * *

Удовлетворенность свободным временем (УСВ) является важным показателем образа и качества жизни личности. Социологические исследования данного социально-психологического феномена создают необходимую эмпирическую и теоретическую базу для интерпретации личностного и социально-группового аспектов удовлетворения базисных и социальных потребностей людей, для определения диспропорции в потребностях по отношению к свободному времени. Возможность и эффективность теоретического и практического использования данных об УСВ существенным образом зависят от соотношения теоретической и эмпирической форм осмысления и анализа этого явления. Указанному кругу вопросов и посвящается статья. Особое внимание уделено анализу соответствия данных об УСВ и о реализованности желаемого в досуге, а также выявлению взаимосвязи между удовлетворенностью свободным временем и различными переменными.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ВЗАЄМОДІЯ НАУК І ПРИСКОРЕННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Реалізація розробленого партією стратегічного курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачає виявлення і аналіз взаємозв'язку всіх його багатогранних аспектів. Обговоренню цього питання була присвячена республіканська науково-практична конференція «ХХVII з'їзд КПРС про взаємодію суспільних, природничих і технічних наук як одну з вирішальних умов прискорення науково-технічного прогресу», яка відбулася 20 червня 1986 року у Ворошиловграді. В її роботі взяли участь працівники республіканського Будинку політичної освіти ЦК Компартії України, Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії АН УРСР, Будинку політичної освіти Ворошиловградського обкому Компартії України, керівники і консультанти методсемінарів вузів і науково-дослідних інститутів.

Нараду відкрив завідуючий Будинком політосвіти Ворошиловградського обкому Компартії України І. М. Карташов. З доповіддю «Логіко-методологічні проблеми сучасного природознавства» виступив заступник голови Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії АН УРСР, доктор філос. наук, професор М. В. Попович (Київ), який підкреслив важливість методологічних досліджень і відзначив, що їх розвитку приділено велику увагу в новій редакції Програми КПРС, у матеріалах ХХVII з'їзду партії. Доповідач висвітлює новітні зміни, які відбулися у природознавстві, показав теоретичне і прак-

тичне значення виходу на перший план проблеми цілісності в її філософсько-світоглядному й спеціально-науковому аспектах.

У доповіді керівника секції філософських семінарів методичної ради при Будинку політосвіти Ворошиловградського обкому Компартії України канд. філос. наук В. Д. Ісаєва підбито підсумки роботи семінарів області за п'ятирічку, проаналізовано передовий досвід і наявні ще недоліки в організації роботи семінарів.

Підсумки роботи методологічних семінарів республіки і завдання щодо підвищення її ефективності в 1986/1987 навчальному році були розглянуті у доповіді вченого секретаря Бюро філософських (методологічних) семінарів при Президії АН УРСР М. М. Кисельова (Київ).

На конференції працювали три секції: «ХХVII з'їзд КПРС про соціально-філософські проблеми прискорення НТП», «Світоглядно-методологічне забезпечення підвищення ефективності наукових досліджень і їх впровадження у виробництво» і «Форми і методи дальшого вдосконалення роботи філософських (методологічних) семінарів». На їх засіданнях було обговорено близько 30 доповідей і виступів, висвітлено недоліки й проблеми в організації досліджень, у роботі методсемінарів, прийнято рекомендації щодо поліпшення координації розробок і підвищення ідейно-теоретичного рівня роботи методсемінарів республіки.

В. Х. ЛОБАС, В. Д. ІСАЄВ.

З історії вітчизняної філософії

Н. Ф. Уткіна

ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ В ПРАЦЯХ М. В. ЛОМОНОСОВА

(До 275-річчя з дня народження вченого)

УТКІНА Ніна Федорівна — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР. Спеціаліст з питань історії російської філософії. Автор книг «Естественнонаучный материализм в России XVIII в.» (1971), «Позитивизм, антропологический материализм и наука в России» (1975), розділів у колективних монографіях і статей у журналах. На сторінках «Філософської думки» виступає вперше.

У Росії Михайло Васильович Ломоносов стояв біля витоків науки, яка в союзі з філософією, котра вже відчувувалась від релігії, посіла особливе місце в культурі Нового часу. Розв'язуючи проблеми інституціоналізації науки, зміцнення її позицій в суспільстві, він розробляв і утверджував певний стиль взаємовідносин науки з церквою, спрямований на забезпечення максимальної незалежності науки і захист її від диктату церковних догматів.

У центрі інтересів великого вченого була нова картина світу, що формувалась із розвитком природознавства. Висунута Ломоносовим система теоретико-пізнавальних, світоглядних уявлень відкривала перспективи для прогресу наукового знання. Можливості розуму визначаються ним безмежними, не скутими жодними потаємними силами або надприродним втручанням: все, що відбувається в природі, згідно з його розумінням, діється завдяки рухомій матерії.

За поглядами Ломоносова, «все, що є або відбувається в тілах, походить від сутності і природи їх, але сутність тіл полягає в конечній протяжності і силі інерції, а природа — в русі їх, і тому все, що є в тілах або відбувається в них, походить від конечної протяжності, сили інерції і руху їх»¹.

Глибинні зміни макротіл залежать від руху, взаємодії частинок, які їх складають, тому «наука про найдрібніші частинки, від яких походять часткові якості відчутних тіл, така ж необхідна у фізиці, як самі частинки необхідні для створення тіл і вироблення часткових якостей» (1, 371). Аналіз світу частинок, за Ломоносовим, дасть ключ до розуміння всієї природи — система поглядів, що її він створює, йменується «корпускулярною філософією». Згідно з його поглядами, корпускули — це «фізичні частинки», причому спеціально підкреслюється, що «невідчутні фізичні частинки самі також є тілами» (1, 205), що «кожна невідчутна фізична частинка складається з певної кількості матерії» (там же).

¹ Ломоносов М. В. Полн. собр. соч. — Т. 1—11. — М.; Л., 1950—1983. — Т. 1. — С. 185. Далі посилання на це видання даються в тексті в дужках. Перша цифра означає номер тому, друга — сторінки.

Рух корпускул підпорядкований механічним законам: «Тіла будь-якої протяжності, найбільші і найменші, підпорядковані законам механіки» (1, 285). Правомірність екстраполяції законів макромеханіки на макросвіт М. В. Ломоносов виводив з постулату: «Природа міцно тримається своїх законів і всюди однакова» (1, 135). Однак постулати, як він вважає, не розв'язують усієї проблеми. Повне доведення настане в результаті експериментальної роботи і серії математичних міркувань.

Упродовж усього наступного століття атомізм тримався на ідеї єдності законів макро- і мікросвіту, застосовуючи закони механіки твердих тіл до молекул і атомів. Ототожнення властивостей матерії з властивостями речовини породжувало певні незручності, але таке трактування матерії відповідало виробленим у ту добу принципам пізнання. Воно дозволяло зміцнитись світоглядів, в межах якого пізнання звільнялось від диктату релігії.

У працях М. В. Ломоносова корпускули поділяються за ступенем складності на кілька видів. Уведена градація відповідала поділові частинок на атоми і молекули, який здобув визнання лише в XIX ст. З атомізмом такого роду структура матерії діставала багатоякісність, відкривалась можливість для появи ідеї про багатоетапну трансформацію одних форм матерії в інші². Виникала струнка система природи, в якій усе діставало своє пояснення в закономірному русі макро- і мікросвіту. Таку систему Ломоносов створював цілком свідомо. «Повна система природи, яка полягає в найдрібніших [частинках]» (3, 241), становила мету його праць. Взаємодіючі матеріальні макро- і мікросвіти складають єдину гармонійну природу, створюють «злагоджений стрій причин, одностайний легіон доводів, зчеплений ряд» (3, 493). «Самоочевидна і легка для сприйняття простота», «гармонія і злагода природи» органічно ставали на своє місце в системі його поглядів. Цільність і взаємозв'язок природи приводять, на думку Ломоносова, до того, що будь-яка зміна в одному місці обов'язково пов'язана зі зміною в іншому. При цьому ніщо не зникає безслідно і не виникає з нічого. Логіка поглядів мислителя привела його до принципу збереження матерії і руху.

Ідея нествореності і незнищенності матерії була досить чітко виражена вже на ранніх стадіях матеріалізму (Демокрит, Лукрецій Кар). У науці Нового часу вона поєдналась із розробленням (на основі точних кількісних відношень) принципів збереження. У період розвитку класичної механіки було виявлено, що при механічних взаємодіях кількість руху лишається постійною. Наступний етап ознаменований удосконаленням хімічних досліджень і підготовлений працями Ломоносова, Лавуаз'є, пов'язаними з відкриттям закону збереження речовини в хімічних реакціях.

М. В. Ломоносов керувався найбільш широким й узагальненим трактуванням принципу збереження матерії і руху. Його викладено в листі до Л. Ейлера (1748 р.), у праці «Міркування про твердість і рідкість тіл» (1759), виданій російською і латинською мовами. «Але як усі зміни, що в натурі діються, такого суть стану, що скільки чого в одного тіла відніметься, стільки додається до іншого, так коли дець зменшиться дещо матерії, то примножиться в іншому місці... Цей загальний природний закон простягається і в самі правила руху, бо тіло, яке рухає своєю силою інше, стільки ж оної в себе втрачає, скільки передає іншому, котре від нього рух дістає» (3, 383). Не тільки часткові принципи збереження, але й «загальний природний закон», який охоплює і матерію, і рух, побачив Ломоносов. «Міркування про твердість і рідкість тіл» привернуло увагу О. Ру, енциклопедиста,

² Див.: Кедров Б. М. М. В. Ломоносов: Развитие материализма в связи с общей атомно-кинетической концепцией // История философии в СССР.— М., 1968.— Т. 1.— С. 334—335.

друга Д. Дідро. Схвалюючи працю, він склав на неї анотацію зі словами: «Грунтовністю своїх умовиводів автор показав, який успіх у галузі фізики був досягнутий у Росії з часу царювання Петра Великого»³.

Рухома матерія, в розумінні Ломоносова, виявляє таку загальність і всеосяжність, що закон її збереження має доповнюватися висновком про нествореність руху. Мислитель відмовляється від концепції першопштовху. «Первісний рух,— за його уявленням,— не може мати початку, але має існувати одвічно» (2, 201).

У вченні М. В. Ломоносова особливо істотним є розуміння характеру взаємодії тіл. Він не тільки підкреслює природність процесів взаємодії, але й уявляє їх включеними в єдине, загальне, гармонійне ціле. Рух окремих тіл— ефект внутрішніх взаємодій, які природно протікають в єдиному, взаємопов'язаному цілому. Природне буття— не механічний агрегат різноманітних елементарних взаємодій (як це впливало б із суті механістичних поглядів); воно наділене цілісною й багатоманітною діяльністю, включаючи й розвиток. Процесам розвитку велика увага приділена в працях ученого 50-х років.

Складність, багатобічність цілого не виключає того, що все в ньому відбувається без участі якихось непідвладних пізнанню, таємничих, трансцендентних сил, вважав М. В. Ломоносов. Однак, зазначав він, на жодному з етапів пізнання не виникає потреби звертатись до надприродних факторів. Деміург, отже, переміщувався ним у сферу емоційних переживань дослідника, враженого величчю, безмірністю і багатоманітністю світу, але в логіці міркувань усе обходилося без богжественної участі. Таке рішуче елімінування бога зі сфери наукового пізнання не було властиве впливовим філософським концепціям кінця XVII—початку XVIII ст., котрі формували нову картину світу, пов'язану з розвитком природознавства. У цих концепціях властивості вихідних елементів, які визначають протікання природних процесів, характеристика їх взаємодії, як правило, інтерпретувались у такий спосіб, що роль матерії виявлялась більш обмеженою, ніж у філософії природи Ломоносова.

З ім'ям М. В. Ломоносова закономірно пов'язується початок становлення стійкої матеріалістичної традиції в історії вітчизняної думки. Великий учений послідовно додержувався своїх поглядів, незважаючи на труднощі, що їх зазнавали корпускулярні ідеї— адже в середині XVIII ст. атомізм майже зовсім зник із природничо-наукових побудов. Це спричинювалось тим, що в ті часи природодослідники розпочали ретельне вивчення нових сфер природи. Відбувалось становлення хімії, фізики електрики, і це потягло за собою нові віяння в науці і філософії. Багато з колишніх уявлень були піддані сумніву. Механістичний атомізм, який дуже вже нагадував зліпок зі світу макротіл, заслужував на критичний аналіз, оскільки його застосовність до електричних і хімічних явищ була вельми спірною. Невдоволеність наявною (механіко-атомістичною) концепцією ставала очевидною, а прагнення до створення динамічної концепції мікросвіту почали здобувати дедалі більше поширення. Так, у середині XVIII ст. Р. Бошкович розробив на динамічних принципах теорію природної філософії. За жили популярності флюїдні концепції (в тому числі флогістона), які широко використовувались природодослідниками XVIII ст. для описання теплоти, електрики, магнетизму, хімічних реакцій.

Динамізм і флюїдні теорії вводили уявлення, істотні для майбутньої фізики поля; проте щодо найближчого етапу тогочасного розвитку хімії— переходу від механічної до хімічної атомістики— їх роль була здебільшого негативною. Звернення природодослідників у пошу-

³ Annales typographiques.— 1762.— 11.— Р. 419. Цит. за: Ломоносов: Сборник статей и материалов.— М., Л., 1965.— Т. 4/6.— С. 44—45.

ках субстанції фізичних і хімічних явищ для флюїдів або силових сфер, котрі мали інші властивості і характеристики, ніж матеріальна субстанція, як вона уявлялась у системі механістичного атомізму, цілком переконливо виглядало додатковим аргументом на користь ідеалістичної філософії.

Ситуація, що склалась у природознавстві, вплинула на посилення ідеї динамізму у філософських ученнях другої половини XVIII ст. Виразно виявляється її вплив в ідеалістичній натурфілософії Шеллінга, який гадав, що сучасне йому природознавство «здатне подарувати системі трансцендентального ідеалізму «цілковиту теоретичну очевидність»⁴. Існування світового духа, який творить природу, немовби підтверджувалось тим, що основні «діячі» природи, визнані природодослідником, — це світло, магнетизм, електрика, в яких, за словами Шеллінга, зникає «всякий слід матеріальності»⁵.

У Росії важкі випробовування для «корпускулярних поглядів», пов'язані з розвитком нових галузей знання, настали не пізніше, ніж на Заході. Якщо епоха класичної механіки розпочалась у Росії із запізненням порівняно із Західною Європою, то розвиток нових галузей фізики і хімії відбувся майже водночас.

Осмыслити великі зрушення, які розпочались у науці, дати нові фундаментальні ідеї випало на долю М. В. Ломоносова. Складності і сумніви наукового пізнання тієї доби мали долатись, за переконанням мислителя, на основі ідеї рухомої матерії і теорії корпускул. У його працях цей концептуальний апарат, відкинутий багатьма природодослідниками як «абсолютно непридатний», набув надзвичайної сили. Розробляючи його, Ломоносов зумів прокласти шлях новому, хімічному етапові у розвитку атомістики⁶. Захищаючи механістичний матеріалізм, він разом з тим насичував його уявленнями про багатоякісність і розвиток, виявляв і можливості, закладені в матеріалізмі, які стали передумовою нового етапу його еволюції.

Із системи поглядів на світ, пропонованої М. В. Ломоносовим, насамперед виключалися флюїдні концепції. Його особливо насторожувало те, що сучасні йому дослідники без ніяковості оперували тією чи тією «матерією», яка «з тіла в тіло переходячи і мандруючи, блукає без усякої найменшої ймовірної в цьому причини» (3, 389). Він убачав у цьому небезпеку для детермінізму, причому небезпеку зростаючу. Не менше занепокоєння породжувало в нього поняття безсубстратних сил. Він не приймає ідеї безсубстратного притягання і стверджує, що «від чистого притягання в тілах не може відбутись ні будь-якої дії, ні протидії» (1, 179).

Підтримки М. В. Ломоносов шукав у вченні самого Ньютона. «Знаменитий Ньютон, який встановив закони притягання, зовсім не передбачав чистого притягання» (1, 191), — писав він, посиляючись на початок і закінчення розділу XI «Математичних начал натуральної філософії». Ломоносов вказував, що лише послідовники великого ученого «зайвим» своїм «старанням» перетворили його на прихильника безсубстратних сил. Однак ставлення Ломоносова до Ньютона було складнішим, ніж просто до генія, ідеї якого спотворені учнями.

Ньютон відмовився визначити природу сил тяжіння, інтуїцією геніального вченого усвідомивши, що ця проблема не по силах сучасній йому науці. Але його відоме положення «гіпотез я не вимишляю» зробило вплив на появу нових рис у розробках проблеми наукового методу, які стали «надбанням» філософських учень емпіристів і позитивістів.

Сприятливе середовище для емпіризму і феноменалізму створювали флюїдні уявлення. Флюїди були «субстанцією», але такою загад-

⁴ Шеллинг Ф. Система трансцендентального ідеалізму. — М., 1936. — С. 6.

⁵ Там же. — С. 13.

⁶ Кедров Б. М. Цит. соч. — С. 330—333.

ковою, з таким незрозумілим способом дії, що видавалось доцільним взагалі не ставити питання про їх природу і механізм дії. Поле діяльності експериментаторів, лави яких примножувались день від дня, лишались явища і функціональні залежності. Усе це відбувалось у той час, коли наука зіткнулася з необхідністю відкрити глибинні рівні в структурі матерії, щоб виявити носіїв її дивовижних властивостей. Упродовж найближчих десятиліть переважання емпіризму дедалі більше відчувалось у розвитку науки. Спроби його подолання робились німецькою філософією — кантіанством, шеллінгіанством. Пізніше позитивізм визнав неспроможним яке б то не було прагнення доповнити феноменалістично-функціональні рішення сутнісно-субстанціональними.

М. В. Ломоносов убачав в експериментальному пізнанні знамення науки свого часу. Але обмеження, які ніс із собою зростаючий емпіризм, викликали в нього бурхливий протест. Критиці експериментаторства, супроводжуваного побоюванням гіпотез і теорій, присвячено багато сторінок його праць. Тут і дошкульні зауваження про тих дослідників, «у мозку яких панує хаос від маси непродуманих дослідів» (1, 75), і подив перед тим, що експеримент починають перетворювати на тенета, які вловлюють і облутують самого експериментатора, «неначе природодослідник справді не має права підвестись над рутинною і технікою дослідів і не покликаний підпорядкувати їх міркуванню, щоб звідси перейти до відкриттів» (3, 220). Проте союз експериментатора з міркуванням — вимога сама собою доволі абстрактна, оскільки без хоч би яких міркувань не обходиться жоден експериментатор. Але Ломоносов і не спинявся на такій абстрактній пропозиції. «Міркування» мають включати в себе два компоненти. Перший — математика: за нею він визнавав «першість у людському знанні» (4, 271). В «Елементах математичної хімії» він рекомендує тим, хто «всі свої дні затемнює димом і сажею», передусім «повчитись священним законам геометрів» (1, 75). У нотатках до «Системи всієї фізики» і «Мікрології» він записує: без знання геометрії «нікому не можна проникнути в таємничі святилища природи» (3, 495). Але в теорію — а вона у Ломоносова виступала й евристичним знаряддям, і метою дослідження (останнє підкреслено, наприклад, у його записках до теорії світла й електрики: «...якщо не можна створювати ніяких теорій, то яка мета стількох дослідів, стількох зусиль і трудів великих людей?» — 3, 239), — в теорію з не меншою необхідністю мають включатись і субстанціальні знання.

Особливість поглядів М. В. Ломоносова, які ґрунтувались на субстанціональному детермінізмі, виявилась тут цілковитою мірою. Характерне для нього звернення міститься у «Слові про природу світла»: «Осібно ж до тих слово маю, котрі, звертаючись з похвалою до однієї хімічної практики, вище вуглин і попелу голови своєї підвести не сміють, аби вони розшуки причин і натури первісних частинок, які тіла складають, від яких кольори та інші відчутних тіл властивості походять, не вважали за марноту і розумування» (3, 342).

Експеримент, математика і фундаментальні, субстанціальні уявлення — ось основні елементи, котрі складають, за Ломоносовим, істинну науку. Щоправда, для великих відкриттів потрібне ще «щось на зразок пориву», без якого не народжуються сміливі гіпотези. Про пориви, втілені в гіпотези, він пише у «Міркуванні про обов'язки журналістів», звертаючись до критиків з проханням не поспішати із судженням гіпотез, бо вони «дозволені у філософських предметах і навіть становлять собою єдиний шлях, яким найвидатніші люди дійшли до відкриття найважливіших істин. Це — щось на зразок пориву, котрий робить їх здатними досягнути знань, до яких ніколи не доходять уми нищих і плазуючих у прасі» (3, 231).

М. В. Ломоносов вважав, що дослідження його часу терплять здебільшого через відсутність субстанціональних уявлень, що примно-

жувани хімічні і фізичні експерименти не зможуть обійтись без уявлень, які стосуються носіїв досліджуваних явищ. Він сам удався до розроблення таких уявлень, усвідомлюючи складність поставленого перед собою завдання. В одному з листів до Л. Ейлера він повідомляв: «...всю систему корпускулярної філософії міг би я опублікувати»; але атомізм майже зник зі сторінок природничо-наукових праць, ідеї Ломоносова багатьом могли б видатись у кращому разі не вартими уваги. Тому далі в листі йдуть слова: «...однак боюся, аби не здалось, що я даю вченому світові нестиглий плід скороспілого розуму, коли я висловлю багато нового, що здебільшого протилежне поглядам, прийнятим великими мужами» (2, 173).

Теплові й електричні явища, хімічні процеси він пов'язував з рухом корпускул речовини й ефіру і створював на цій основі атомістичну хімію, кінетичні теорії теплоти і газів.

У працях Ломоносова кінця 50 — початку 60-х років особливу увагу привертає історизм у його поглядах на природу. Стиль мислення XVIII ст. відзначався переважно метафізичним характером, але в природознавстві з'явилися перші ознаки ідей про зміни, розвиток, які мали істотне світоглядне значення. Проникливі думки про те, що в природі постійно виникають нові утворення, всюди виявляються сліди змін, проймають твори Ломоносова цього періоду. Вчений багато і докладно пише «про великі зміни», що їх зазнає Земля. Земна поверхня «нині зовсім інший вигляд має, ніж який був віддавна» (5, 300), внаслідок дії внутрішнього тепла Землі, вулканічної активності, і це, на його думку, спричинює найпомітніші перетворення нашої планети. На них позначаються також коливання гідро- і атмосфери. «Зміни відбулись на світі не за один раз, а траплялись у різні часи незчисленну кількість разів і нині відбуваються і навряд чи коли перестануть» (5, 587).

Розв'язуючи всі ці питання, М. В. Ломоносов розсунув межі теоретико-пізнавальних методів, уводячи в них історизм як ґносеологічний принцип, без якого неможливе причинне пояснення низки природних явищ. У четвертому розділі праці «Про шари земні», розпочинаючи розгляд більшості означених змін, він визнав за потрібне «покласти надійні основи і правила», на які має спиратись дослідник. Він пропонує: «По-перше, твердо пам'ятати треба, що видимі тілесні на Землі речі і весь світ не в такому стані були од початку від створення, як нині бачимо, але великі відбувались у ньому зміни, що показує історія стародавня і географія, з нинішньою співвіднесена, і ті, що в наші віки сталися, зміни земної поверхні». «Даремно багато хто думає, що все, як бачимо, від початку творцем створене, буцімто не лише гори, доли і води, але й різні роди мінералів виникли разом зі всім світом і тому, мовляв, не треба досліджувати причин, для чого вони внутрішніми властивостями і розташуванням місць різняться. Такії міркування вельми шкідливі природженню всіх наук, а отже, і натуральному знанню кулі земної» (5, 574—575). Вчений практично застосував висунутий ним принцип, вивчаючи проблему походження гір, мінералів, кам'яного вугілля, нафти.

Зміни, які відбуваються на Землі, за Ломоносовим, охоплюють і живу природу. Щоправда, на процесах такого роду він спиняється менше, простежуючи здебільшого залежність рослинного і тваринного світів від зміни кліматичних умов. Ломоносов виявляє інтерес до трансформістських праць Ж. Бюффона. Три томи «Природничої історії» були в його бібліотеці, вони внесені до списку наявних книжок з приміткою: «Вельми потрібна книга»⁷.

Новизну і значущість ідей М. В. Ломоносова сприйняли і його сучасники, і наступні дослідники. Повідомлення стосовно «Слова про

народження металів від трясіння Землі» з'явилися у ряді зарубіжних журналів, причому «Journal encyclopédique» писав про цю працю, що «вона становить собою щось вражаюче»⁸. «Санкт-Петербургские ученые ведомости», які видавались М. І. Новиковим, відзначали в 1777 р. щодо твору «Про шари земні»: «Цей останній твір М. В. Ломоносова гідний особливої уваги фізиків, тому що він містить багато нових пропозицій, які для дальших розвідок можуть дати привід»⁹. Уявлення, співзвучні ломоносовським, дістали відображення на сторінках праць І. І. Лепяхіна, М. Я. Озерова, В. Ф. Зуева.

Уповні розвинута історична свідомість виявилась у гуманітарних дослідженнях Ломоносова, в його концепції щодо ролі Росії в світовій культурі.

Риси механіцизму, властивого природничо-науковій картині світу того часу, у працях великого ученого і мислителя вступали в суперечність з основними ідеями, які він проводив, або згладжувались його цілісним уявленням про світ. Органічна цілісність буття звичайно виводилась його попередниками і сучасниками за межі раціонального пізнання; коли ж йшлося про гармонію світу, то вона тлумачилась в контексті божественної, напередвстановленої гармонії. Ломоносов приймав цілісність природи і водночас віддавав їй у відання розуму. Єдність мікро- і макрорівнів матерії, єдність Універсуму, загальний зв'язок і «зчеплення», притаманні світові природи, гармонія взаємопов'язаного цілого, а не тільки окремі природні явища і процеси, виступають у нього предметом розуму, спрямованого на пізнання.

Тенденція до синтезу, характерна для методології М. В. Ломоносова, формувалась за умов боротьби між прихильниками дедуктивних і індуктивних методів пізнання, аналізу і синтезу, раціоналізму і сенсуалізму. З розвитком експериментального природознавства з'явився однобічний емпіризм; пізніше, долаючи його, розквітла натурфілософія, котра піднесла на щит умогляд на протигагу емпірії. Але однобічності неначе відштовхувались гармонізуючою філософією Ломоносова, він обирав шлях не так альтернативних, як взаємодоповнюючих рішень. Буття єдине не тільки в нинішньому своєму існуванні, а й у часовій протяжності. Світ змінюється, однак минуле не зникає безслідно, і воно потрібне для пізнання сучасних процесів. Елементи історичного підходу у пізнанні реальних явищ, властиві працям вченого, пов'язані з його загальним баченням світу, природи.

Філософські погляди М. В. Ломоносова виявляють гармонізуюче начало, витoki якого, можливо, містяться в його різнобічному і всеосяжному духовному розвитку, у властивому йому поєднанні могутнього понятійного і образного мислення, у синтезі видатних здібностей людини науки і мистецтва.

Цілісне світосприйняття великого російського мислителя низкою рис зближується зі стихійною діалектикою, проте воно має специфіку — в ньому менше враховується поляризація структур єдиного цілого, роль протилежних начал. До Ломоносова у вітчизняній філософській думці осередком цілісного бачення світу був творець. У Ломоносова цілісне бачення зберігається, але воно радикально переводиться в інший план, фокусується на світі реальностей.

Самобутня філософія природи проймала природничо-наукові та інші твори М. В. Ломоносова. Перші були небагатьом відомі в Росії за його життя, проте він зумів внести в суспільну свідомість свого часу основні принципи вироблених ним поглядів. Сучасники познайомились з ідеями мислителя завдяки його літературним, поетичним творам,

⁸ Цит. за: М. В. Ломоносов в воспоминаниях и характеристиках современников. — М., 1962. — С. 188.

⁹ Санкт-Петербургские ученые ведомости на 1777 год. — Спб., 1873. — С. 165.

⁷ Коровин Г. М. Библиотека Ломоносова. — М.; Л., 1961. — С. 57.

в яких виразно виявились думки, близькі демократичному крилу просвітницької ідеології, що формувалась на той час у Росії. Йшлося про підтримку і зміцнення світської влади держави, захист зростаючої правосвідомості, про визнання позастанової цінності людської особистості. У літературі, в поезіях Ломоносов пропагував науку, роз'яснював її значення в житті суспільства. Так, уявлення про безмежні можливості пізнання, науки, що їх увібрала «корпускулярна філософія», викладались в оді, написаній в 1750 р. з приводу відвідання Царського села, де відбулась бесіда вченого з Єлизаветою. Ця бесіда, як впливає зі змісту віршів, стосувалась, головним чином, науки, котра спрямовує свій «зір до найвіддаленіших місць», сягає «глибини Рифейських гір» і «висоти небес», досліджує все, «що є велике і чудове, чого ще не бачив світ» (8, 401). Ломоносов переконував імператрицю, що мають бути відкриті «широкі двері наукам у просторі Росію», доводив їй необхідність належного фінансування наук — «а головне вважаємо щедру наук постачання».

У західноєвропейській культурі доби Просвітництва наукова поезія стала поширеним явищем. У традиціях цієї літератури було вироблено блискучий взірць твору, що поєднував художні й поетичні достоїнства з майстерною популяризацією природничо-наукових даних. Це — «Лист про користь скла». В ньому, крім захопленого ставлення до науки, відчувається досвід видатного вченого, знання обставин розвитку природознавства того часу. З цього твору Ломоносова читач дістає уявлення про характер експериментального природознавства, дізнається, що пізнання багатьох явищ просунулось завдяки методам експериментального дослідження. Тут висвітлено перші кроки становлення фізики електрики, успіхи телескопічних і мікроскопічних дослідів, що відкрили незвідані обшири всесвіту і дивовижні світи найменших організмів. Для розповіді обрано ростові точки науки, які найбільше збуджували увагу сучасників, і відомості про них подаю в контексті нових світоглядних уявлень. Власне, Ломоносов прагнув повернути увагу читача насамперед до світогляду, властивого науці Нового часу. Наукова поезія переростала в нього у філософську.

В одах «Ранковий роздум» і «Вечірній роздум», у «Листі про користь скла» поетичними засобами відтворювалась природничо-наукова картина світу як єдиного безмежного універсуму:

Открылась бездна звезд полна;
Звездам числа нет, бездне дна.

(8, 120).

Крихітною часточкою цього універсуму є не тільки Земля, але й Сонце, «палаючий вічно океан» (8, 118). Читач не лише знайомився з розвитком науки — перед ним розгорталась картина світу, яка різко контрастувала з біблійною версією його будови.

Наукова і філософська поезія Ломоносова дозволяє скласти повніше уявлення про основи його світосприйняття. Природничо-наукові праці великого вченого створені в системі світоглядних уявлень, які утверджують непорушний детермінізм природного світу і нічим не обмежені можливості людського розуму, спрямованого до пізнання. Ці ж ідеї він захищає в поетичних творах, і тут вони дістають вихід у суспільну свідомість. У пізнанні, в науці, за Ломоносовим, виявляється могутність природи і всесильність розуму. Але пізнання, маючи велику цінність не є самодостатнім, замкненим на самому собі процесом; воно існує, реалізується лише в союзі з діяльністю, і пріоритет у цьому союзі належить діяльності, котра розуміється вченим не як вузька прагматика, а співвідноситься із загальним благом. Віра у невичерпні можливості розуму була поширеним явищем у добу Просвітництва, її живили свіжість

енергії і спрямованість уперед нових соціальних сил, що вступали на історичну арену.

Але людська діяльність, навіть коли вона керується розумом, чи здатна вона сама по собі бути успішною (особливо, якщо йдеться не просто про удачливу ділову активність індивіда)?

Ще дореволюційні дослідники творчості Ломоносова звернули увагу, що в нього «ми не знайдемо творів, присвячених питанням про ставлення людини до бога, до земного життя, до смерті, до гріха, до спасіння, — питанням, що неминуче виникають за релігійного ставлення до життя. Думки Ломоносова не були спрямовані в бік релігії, і питання тільки релігійні не мали для нього інтересу»¹⁰. В. Тукалевський визнавав, що він не зміг знайти у Ломоносова слів про безсмертя душі¹¹.

Проте творець як гарант того, що розумна людська діяльність справді споріднена з благом, що гору не візьме хаос мороку, зла і насильства, потрібний був Ломоносову.

До визнання бога не шляхом одкровення, не спираючись на учення церкви, а спостерігаючи могутність і досконалість природи, закликала та «природна релігія», яка була поширена в часи просвітницького вільномудства. Уявлення «природної релігії» перебували в міцному зв'язку з дійсними і сенсуалістичними теоріями. Погляди Ломоносова скидаються на ідеї «природної релігії», але між ними є і відмінності. З поняттям бога він найчастіше обходиться як з ціннісно-етичною категорією; релігія потрібна йому не в сфері природи, а в сфері моральності. «Ранковий роздум про Божу Велич», «Вечірній роздум про Божу Велич з нагоди великого північного сйва», переклади з біблії, зроблені М. В. Ломоносовим, також переконували в тому, що нові ідеї і погляди прислужаться добру, а не злу, що новий світ включений у систему установа, даних «всєблагим творцем». Почуття гарантії блага підтримувало і самого Ломоносова, котрий розробляв світогляд, згідно з яким активна людська діяльність, що ґрунтується на необмежених можливостях розуму, науки, приведе людство до процвітання.

Михайлу Васильовичу Ломоносову було дано відобразити й оформити нові тенденції, що виникли в суспільному житті й суспільній свідомості, надати їм імпульсу, фундаментальних рис і тим самим прискорити настання нового етапу в їх розвитку. Його праці стали історичною віхою на шляху секуляризації суспільної свідомості. В історії світової культури М. В. Ломоносов стоїть серед мислителів, які заохочували людство до активної діяльності, котра спирається на безмежні можливості людського розуму.

* * *

Научное творчество М. В. Ломоносова неразрывно связано с философским осмыслением объективного мира и проблем его познания, с отстаиванием научной картины мира, утверждавшейся в упорной борьбе с религиозными заблуждениями. Основоположник стойкой материалистической традиции в истории нашей отечественной мысли, Ломоносов был глубоко убежден в том, что все сложности и сомнения научного познания должны преодолеваются на основании представлений о движущейся материи, о нерушимом детерминизме природного мира и неограниченных возможностях человеческого разума, устремленного к истине.

¹⁰ Дороватовская В. О заимствованиях Ломоносова из Библии // М. В. Ломоносов: Сб. статей. — СПб., 1911. — С. 38.

¹¹ Див.: Тукалевский В. Главные черты мирозерцания Ломоносова: (Лейбниц и Ломоносов) // Там же. — С. 31.

В. О. Храмов

НАУКОВА СПАДЩИНА Т. КОТАРБІНСЬКОГО

(До 100-річчя з дня народження мислителя)

ХРАМОВ Василь Олегович — кандидат філософських наук, викладач Київського вищого військового авіаційного інженерного училища, підполковник. Спеціалізується в галузі проблем управління і організації, культури і політичної науки. В нашому журналі друкується вперше.

Торік світова громадськість відзначила 100-річчя від дня народження Тадеуша Котарбінського — академіка Польської Академії наук, зарубіжного члена АН СРСР (з 1958 р.), академії Болгарії, Монголії та інших країн. Наукова спадщина польського мислителя — помітне явище в світовій духовній культурі.

Народився Т. Котарбінський 31 березня 1886 р. у Варшаві. Його батько, Мілош Котарбінський, був актором, літературним критиком, поетом і композитором, обіймав посаду директора Вищої художньої школи, а після її перетворення на Академію став там професором. Мати Тадеуша, Єва Котарбінська, була піаністкою, а його дядько Йозеф — відомим актором і драматургом. Дім Котарбінських відвідували музиканти, художники, актори, літератори. Культурна атмосфера, в якій минуло дитинство Тадеуша, не могла не позначитись на формуванні його особистості.

Навчався Котарбінський в Краківському університеті, Вищому політехнічному училищі в Дармштадті, а в 1907—1912 рр. вивчав теоретико-пізнавальні проблеми у К. Твардовського (1886—1938). У квітні 1918 р. в стінах Варшавського університету відбулась перша лекція Котарбінського. За рік — він екстраординарний, а з 1929 р. — ординарний професор, декан гуманітарного факультету цього університету.

Починаючи з 30-х років Котарбінський дедалі частіше виступає як публіцист, стаючи на захист демократії, свободи і гідності людини. На сторінках періодичного органу «Рационалісти» він ратує за світський характер культури, звичаїв і традицій, піддає критиці клерикальні, тоталітарні й антисемітські течії в суспільному житті буржуазної Польщі, виступає проти шовінізму й націоналізму, проти переслідування етнічних меншостей. Така позиція потребувала від нього не тільки передових світоглядних переконань, але й громадянської мужності та особистої безстрашності. Котарбінський постає у своїх публіцистичних виступах як сміливий і безкомпромісний виразник поглядів прогресивної польської інтелігенції, яка боролась проти реакційної політики правлячих кіл, що намагались насаджувати фашистські порядки в країні. Він був активним діячем «Польської спілки вільної думки», котра мала на меті сприяти формуванню атеїстичного світогляду.

Котарбінський відкрито висловлювався про суспільно шкідливу діяльність Ватикану в Польщі. Сам характер ідейної боротьби з католицизмом в конкретних обставинах того часу виводив її за межі суто просвітницької діяльності. Проте за всієї своєї гостроти, критичної спрямованості, котра викликала ненависть реакції до Котарбінського, його позиція була позначена обмеженістю «інтелігентського лібералізму»

і «незалежної етики», з властивими їм елементами буржуазного індивідуалізму. Та мислитель спромігся усвідомити і подолати цю обмеженість; він поступово зближується з лівими силами.

У суворі роки фашистської окупації Польщі Котарбінський бере активну участь у діяльності підпільної вищої школи Варшави. Після розгрому німецького фашизму він — у лавах будівників соціалістичної Польщі як ентузіаст створення нової вищої школи, ректор Лодзінського університету (1945—1949 рр.), керівник кафедр філософії і логіки у Варшаві. Котарбінський — один з організаторів польської науки, член Польської Академії наук від дня її створення, а в 1957—1962 рр. — її президент.

Прогресивна світоглядна позиція вченого позначилась на еволюції його власне філософських поглядів. У 1922 р. в полеміці з Р. Інгарденом — польським феноменологом, філософом-ідеалістом — Котарбінський визначає свої філософські погляди як матеріалістичні.

Плодом напруженої праці вченого протягом усього життя (помер учений 3 жовтня 1981 р.) було понад 300 наукових, науково-популярних і публіцистичних творів¹ з проблем філософії, логіки, теорії пізнання, етики, наукознавства². Важливою галуззю наукових інтересів мислителя, досягнення в якій зробили його всесвітньо відомим, стала праксеологія — наука про вдосконалення дій³. І сьогодні, коли вже чимало вчених досліджують праксеологічні аспекти теорії організації, коли з'явилися численні праці з цих питань, доробок Котарбінського, засновника і пропагандиста нової галузі знань, зберігає своє основоположне значення.

Широта наукових інтересів Котарбінського найбільше виявилась у тому, що становить основу його філософських досягнень — у розробках з логіки, яку він розумів дуже широко, включаючи в неї теорію пізнання й методологію науки. Логіка, за Котарбінським, — це вміння оцінювати людські справи з погляду істини. Разом з тим вона є спеціальною наукою про наукове мислення, дисципліною правильного розуміння. За широкого тлумачення логіка вбирає як форми пізнання, так і його зміст, охоплює найважливіші світоглядні проблеми, утворює організаційне ядро філософського мислення.

Таке визначення логіки впливало з «практичного реалізму» Котарбінського, під яким він розумів уміння співвідносити власні наміри зі своїми і чужими силами, давати їм тверезу, раціональну оцінку. Позиція «практичного реалізму» за своєю суттю є позиція людини-мінімаліста, як відкидає нездійсненні наміри і визнає, що почуттю переваги також властива міра. Те, що визнається за благом, має бути благом безумовно, а те, що є кращим [способом дій], благом може й не бути. Нарешті, найголовнішим вважається наявність умов, тобто того, що визначає результат життєвих прагнень. Відсутність таких умов загрожує поразкою. Характерним для «практичного реаліста» є також прагнення уникнути загрози своїм планам тільки з позиції захисту, а не завоювання. Оскільки розсудок диктує, що насамперед треба захиститись від елементарних поразок — від смерті, хвороб, нужденності, то «практичний реаліст» визнає пріоритет тих дій, які найкращим чином служують такій обороні. Звідси — наука для нього важливіша за мистецтво, і саме її годиться обрати як життєве заняття, як професію: вона полегшує людям оборону і дає змогу зменшити ймовірність ви-

¹ У їх числі: «Практичні оцінки» (1913 р.), «Утилітаризм в етиці Мілля і Спенсера» (1915 р.), «Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук» (1929 р.), «Ідея свободи» (1936 р.), «З проблем загальної теорії боротьби» (1938 р.), «Трактат про хорошу роботу» (1955 р.), «Точність і помилка» (1956 р.), «Лекції з теорії логіки» (1957 р.) та ін.

² Російський переклад вибраних філософських праць Котарбінського і їх ґрунтовний аналіз здійснив І. С. Нарський. Див.: Котарбинский Т. Избр. произведения. — М., 1963.

³ Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе. — М., 1975.

80

никнення помилок. Мистецтво також навчає захищатись від елементарних помилок, хоча й не так ефективно, як наука. Воно важливе не тільки тому, що творить прекрасне, а й тому, що допомагає уникнути вульгарності, «виганяє» її.

Вибір образ наукову діяльність, хоч, як уже зазначалось, не можна вважати «чужою» чи «чуждою».

Котарбінський обрав наукову діяльність, хоч, як уже зазначалось, і виховувався в артистичній сім'ї. Позиція «практичного реаліста» виявилась і в тому, що поняттю методології він надав дуже широкого значення (1929 р.). У нього воно охоплює не тільки методи наукового пізнання, а й способи будь-якої діяльності, окремий випадок якої становить дослідницька робота⁴. Пізніше (1938 р.) учений починає розглядати методологію наукового пізнання як загальну методологію. За такого підходу праксеологія виступає вже частиною загальної методології. В процесі дальшої еволюції цієї концепції відбувається і зміна уявлення про співвідношення праксеології з методологією науки. В останній період життя Котарбінський розуміє методологію науки як частину праксеології⁵. До останньої він залічує й етику.

Розвиток уявлень Котарбінського про співвідношення праксеології і методології наукового пізнання органічно доповнювався свідомим зверненням мислителя до матеріалістичної філософії. «Визначальним в еволюції поглядів Т. Котарбінського було те, що вже в 1917 р. філософ відкрито протиставив свою позицію ідеалізму, виступив з критикою суб'єктивного і об'єктивного ідеалізму»⁶.

Антиідеалістична позиція і матеріалізм Котарбінського зміцнювались мірою загострення ідейно-політичної боротьби в польській філософії. Уже в ранніх своїх публікаціях він виступає проти впливових на той час різновидів ідеалізму, розкриває їх джерела (як він розумів їх тоді). Веде Котарбінський боротьбу і проти ідеалізму в психології, зокрема піддає критиці метод інтроспекції й ідеалістичне тлумачення внутрішнього досвіду.

У цей же час Котарбінський розпочинає розробку філософської системи, протилежної суб'єктивно- і об'єктивно-ідеалістичним концепціям, в яких визнається реальність ідеальних предметів. Головним об'єктом критичного аналізу вченого виступає поняття предмета в теорії уявлення К. Твардовського. На основі цього аналізу Котарбінський виділяє два основні джерела ідеалістичного розуміння предмета: епістемологічне і семіотичне⁷. Перше з них зводиться до визнання того, що предметом пізнання може бути тільки ідеальний предмет. Учений висуває й розвиває тезу, згідно з якою немає інших реальних предметів, що з ними мають справу думка і пізнання, крім тих, які існують поза свідомістю, тобто речей і предметів з фізичними властивостями (онтологічний реїзм). Згодом Котарбінський, усвідомивши, що за межами категорії «річ» лишається значний клас предметів, запроваджує поняття «тіло», від якого й походить нова назва його концепції — со-
матизм.

Котарбінський розрізняє соматизм космологічний і психологічний. З позицій космологічного соматизму визнаються існуючими тільки тіла. Психологічний же соматизм вважає, що будь-яка душа теж є тілом. Єдність цих двох різновидів соматизму утворює єдину онтологічну доктрину — пансоматизм. Самі по собі ні реїзм, ні пансоматизм ще не є матеріалістичною теорією. Мислитель вважає, що реїзм може бути формою вираження ідеалістичних поглядів, як, до речі, й пансоматизм, якщо «тіло» трактувати в дусі Берклі або Маха — як комплекс відчуттів. Пансоматизм у поєднанні з теоретико-пізнавальним підходом, який Котарбінський назвав радикальним реалізмом, має характер ма-

⁵ Котарбинский Т. Трактат о...

⁶ Верников М. Н. Методология... работе.— С. 83.

1978.— С. 352.

⁷ Там же.— С. 342.

теріалістичного монізму. Концепцією радикального реалізму мислитель прагнув усунути ідеалізм з гносеології. Тим самим він створює семіотичну версію реїзму, спрямовану, на його думку, проти другого, семіотичного, джерела ідеалізму (реалізму ідей) й узгоджену з принципами практичного реалізму і раціоналізму.

Семіотичний реїзм відмежовує від назв ті вислови, які фактично не є назвами, хоча й нагадують їх. Це — ономатоїди, або мнімі назви. Вони є іменами не речей, а їх властивостей, відношень, станів. Для кожного ономатоїда не знайдемо аналога, який складається з непустих назв. Вживання пустої назви, або ономатоїда, набуває метафоричного характеру. Семіотичний реїст справді не уникає метафор, навпаки, визнає їх стилістичну, дидактичну або естетичну цінність. Водночас він усвідомлює, що в мові, як і в поживі, трапляються й шкідливі субстанції. Саме тому семіотичний реїзм виступає з програмою очищення важливих або просто наявних наукових положень від ономатоїдів.

Визначення, в якому міститься хоча б один ономатоїд, Котарбінський вважає скороченим, а також заміщеним. Якщо ж воно відіграє важливу роль у висновку, він радить перетворити його на вільне від ономатоїдів положення. Нездійсненність цієї настанови має означати, що дане висловлювання — нонсенс. Так само є позбавленим смислу висловлювання, що містить ономатоїд, але розуміється буквально. Однак припускається, що коли якесь положення є метафоричним і, незважаючи на наявність в ньому ономатоїда, має смисл, то його перетворення в рівнозначне, буквально зрозуміле і вільне від ономатоїдів, мусить бути можливе. Дане висловлювання можна визнати за метафоричне лише за тієї умови, що існує рівнозначне неметафоричне, з позиції якого перше є переносним. В руслі такого підходу мовлення Котарбінський розглядає як специфічний різновид діяльності. Семіотичний реїзм є своєрідною граматику мови, сконструйованою відповідно до постулатів практичного реалізму. Тим самим цей перший становить собою фрагмент загальної граматики дії — «науки про методи будь-якої діяльності».

У статтях повоєнного періоду, присвячених реїзмові, Котарбінський вводить нове його позначення — конкретизм⁸. Зміна назви значувала собою модифікацію самої сутності розроблюваної ним доктрини. Водночас перехід від соматизму до конкретизму, на відміну від переходу від реїзму до соматизму, не був достатньо обґрунтований мислителем. Як можна зрозуміти, основу відмінності між реїзмом — соматизмом, з одного боку, і конкретизмом — з другого, становить те, що в реїзмі — соматизмі вихідною була онтологічна директива, а семіотична (або семантична) директива впливала з неї. В конкретизмі ж семіотична (або семантична) директива виступала основою онтологічної директиви.

У конкретизмі найчіткіше виявився номіналізм Котарбінського, спрямований (як і концепція конкретизму загалом) проти гіпостазування загальних понять, коли останні розглядаються як джерело «ідеальних предметів». Свое завдання вчений убачав у побудові конкретної мови («конкретистичної мови»), тобто мови без гіпостазів і пустих назв. Витлумачення Котарбінським пустих імен, таких категорій, як «предмет», «існування» в душі номіналістичного матеріалізму, теорії множин та її термінів узгоджується з логіко-математичною системою С. Лесневського, що мала на меті усунення «ідеальних предметів». Є чимало свідчень генетичного зв'язку між онтологією Лесневського і реїзмом Котарбінського. Положення реїзму досить легко «перекла-

⁸ Найважливіші статті Котарбінського, присвячені конкретизмові, такі: «Про реїстичну, або конкретистську, позицію» (1949 р.), «Гуманістика без гіпостазів» (1952 р.), «З проблем класифікації назв» (1954 р.), «Фази розвитку конкретизму» (1958 р.).

6. Філософська думка № 1

даються» в термінах системи Лесневського, тому не дивно, що Котарбінський узяв її за логічну основу своїх досліджень.

Розвиток окресленої галузі досліджень відображує поступову еволюцію філософської концепції Котарбінського в напрямі до марксистської. Особливо інтенсивно цей процес відбувається за умов народної влади в Польщі, коли мислитель уточнює і переглядає свої матеріалістичні уявлення в руслі діалектики як теорії пізнання й теорії відображення. Характеризуючи точку зору діалектичного матеріалізму як найсоліднішу, він відмежовується від конвенціоналізму в логічній семантиці, формальній логіці й теорії пізнання. Співвідношення конкретизму й діалектичного матеріалізму польський учений уявляє так: «Конкретизм дає інтерпретацію вимоги конкретності істини і тези про напрям процесу пізнання»⁹, тобто про рух пізнання через абстрактне до конкретного.

Світове визнання здобули праці Котарбінського в галузі праксеології, великі його заслуги не лише як її першовідкривача, а й як ініціатора руху за наукову організацію праці. В найзагальнішому вигляді праксеологія вивчає будь-яку дію з погляду її успішності. Вона складається з трьох розділів: аналізу понять, зв'язаних з будь-якою ціллювою дією; критики її способів, які є на практиці; формулювання вказівок стосовно збільшення успішності дії. Практикеологія Котарбінського (теорія дії або практики), яку вперше він виклав понад 75 років тому у доповідях і рефератах на засіданнях філософського товариства у Львові, не є прагматичною конструкцією технократа, заклопотаного виключно потребами матеріального виробництва. Навпаки, вона широко спирається на постулати практичного реалізму, чим вигідно відрізняється від інших праць на цю ж тему. Його праксеологія принципово гуманістична, бо в центр теоретичних міркувань ставить людину-діяча, людину-творця.

Праксеологія розробляється Котарбінським як нормативна наука, яка оцінює і проектує дії з погляду їх доцільності, хоча сам учений, як правило, не вживає терміна «норма», кажучи про директиви, постулати, вказівки, настанови тощо. Головним її завданням є конструювання й обґрунтування праксеологічних директив, які є практичними настановами. За своєю суттю, це — директиви, котрі оцінюються виключно з погляду доцільності засобів. Принципова відмінність практичних і праксеологічних директив розкривається через специфіку трьох способів концептуалізації праксеології: концепцію максимального узагальнення, історико-методологічну і культурологічну концепції.

Перший спосіб концептуалізації праксеології впливає із загального характеру праксеологічних директив та їх об'єктивної природи. Певний тип об'єктивних зв'язків, як відомо, може становити закономірність, яку вивчають і природознавство, і технічні, і гуманітарні науки, тобто всі галузі наукового знання. Відповідно до цього предметом праксеології слугують праксеологічні директиви, що впливають з виявлених науками закономірностей. Особливого значення у з'ясуванні природи праксеологічних тверджень і способів їх обґрунтування Котарбінський надає постулатові адекватності. Його зміст дозволяє побачити і використати залежності між праксеологічними директивами й об'єктивним ходом подій. Ось декілька прикладів такої залежності.

1. Будь-який предмет має властиву тільки йому тенденцію розвитку. Практикеологічна директива: достатньо в даних умовах досягнути попередньої фази розвитку предмета, щоб викликати наступну фазу його розвитку.

2. Стан об'єктивної можливості змін передуює цим змінам і припиняється з моменту їх реалізації. Практикеологічна директива: маючи мож-

ливість здійснити зміни, інколи важливо максимально відтягнути реалізацію даної можливості.

3. Доцільно функціонуюче ціле, в якому наявна керівна ланка, розпадається з ліквідацією цієї ланки. Практикеологічна директива: якщо хочеш, щоб ціле, в якому наявна керівна ланка, доцільно функціонувало й надалі, всіляко захищай від знищення насамперед цю керівну ланку.

Уже наведені положення переконують у правомірності виділення праксеології в особливу наукову дисципліну, а також у слушності співвіднесення праксеології і теорії подій у вузькому й ширшому смислі, що й робить Котарбінський. В «Трактаті про хорошу роботу» дається найзагальніше тлумачення подій. До них належать «стани речей», за якими події класифікуються на «статичні» і «кінетичні». Гранично широким праксеологічним розумінням подій, якщо послідовно реалізувати розглядуваний нами спосіб концептуалізації, слугує, на наш погляд, принцип практики. Ось чому, як нам уявляється, поряд з першою Котарбінський формулює й другу, історико-методологічну, концепцію праксеології. В ній основним способом обґрунтування директив виступає широко витлумачена практика. Адже головним завданням праксеології має бути конструювання й обґрунтування праксеологічних директив, які стають практичними настановами будь-якої діяльності. І тут послідовник цієї теорії не повинен обмежуватись лише безпосередніми спостереженнями, а й використовувати історичні знання про минулі дії. Інтерес праксеолога досить масштабний і аналітичний. Він цікавиться як тим, від чого залежить ефективність доцільних дій, так і тим, що породжує дезорганізацію. В процесі дослідження він робить історико-методологічні узагальнення. Метою такої роботи є опис певного типу практичних правил, які могли б послужити основою директив для поточної і майбутньої діяльності. Основним же завданням праксеології при цьому є конструювання узагальнених директив, застосовність яких гарантована практикою.

Поряд з формуванням директив праксеолог виробляє загальні й критичні правила стосовно певних тенденцій — положення, які безпосередньо не є основою директив. Прагнучи впорядкувати розмаїття дій, праксеолог класифікує їх, виділяючи, наприклад, прості й складні, індивідуальні й колективні, а також негативну й позитивну кооперацію та ін. Аналізуючи структуру дій, Котарбінський дає визначення таких термінів, як «виконавець», «мета», «творчість», «метод», «вибір» та інших понять, які мають утворити оптимальний категоріальний апарат праксеології. Прийняття розглядуваної концепції праксеології дозволяє оцінювати цю наукову дисципліну загалом як складене з окремих частин ціле, яке має в своєму розпорядженні різні методи дослідження.

Поряд з першою і другою концепціями праксеології Котарбінський висуває ще одну, хоча й не дає їй спеціальної назви. На наш погляд, її можна визначити як культурологічну концепцію, оскільки головним її завданням він вважав удосконалення організації дій. «Праксеологія її відповідно до цієї концепції, — писав Котарбінський, — складалась би з директив, що містять певний набір дій і структуру дій при таких-то цілях і за таких-то обставинах»¹⁰. Згідно з його позицією, практична директива є праксеологічною такою мірою, якою містить певний набір дій і певну їх структуру.

Наявність трьох концепцій праксеології потребувала створення єдиної монолітної теорії. Якоюсь мірою зазначена потреба була реалізована Котарбінським у «Трактаті про хорошу роботу». Тут розглядаються такі поняття, як «елементарна дія», «винуватець», «довільний ім-

⁹ Котарбинский Т. Избр произведения. — С. 42.

¹⁰ Kotarbiński T. Zdanie prakseologiczne // Studia filozoficzne. — 1960. — Nr 4. — S. 10.

пульс», «складна дія», «колективна дія», «принцип взаємодії», «техніка боротьби» та ін. Важливе місце відводиться проблемам підготовки дій і вироблення планів, інструменталізації і економізації дій, а також форм економічності дій. Однією з провідних тем зазначеного дослідження є розробка типології практичних помилок, систематизація яких покликана сприяти вдосконаленню людської діяльності. Тому праксеологія не тільки містить вказівки та директиви, а й виявляє засоби ліквідації допущених практичних помилок. Другою важливою темою є розробка словника порівняльних практичних оцінок, який становить собою галузь знання, за допомогою якої вдосконалюється практична поведінка людей шляхом умілого використання таких понять-оцінок, як «майстер» або «бракороб», «старанний» або «ледачий». Третя проблема праксеології — обґрунтування тієї дії, яка є найекономічнішою з різних, точок зору. Поняття «ціль», «винуватець», «апаратура», «економічність», «якість» та ін., а також аналіз різних дій з погляду їх правильності, оптимальності й ефективності становлять теоретичну основу всякої організації і виражаються в різних методах аналізу результатів і процесу діяльності.

«Трактат про хорошу роботу» — багате поняттями і твердженнями дослідження, цільна система праксеологічного знання, об'єднана культурологічною концепцією. Досліджуючи проблеми, праксеологія передбачає аналіз конкретно-історичних ситуацій діяльності і вибір оптимальних шляхів дії.

Праксеологію потрібно повніше застосовувати в соціалістичному суспільстві, цілі і соціальні завдання якого вимагають високої якості всіх видів діяльності. Практика соціальних перетворень, концепція прискорення науково-технічного прогресу в рамках стратегії інтенсивного розвитку соціально-економічної і виробничої сфери актуалізують широке розуміння і організаційно-практичне впровадження за соціалізму «хорошої роботи» як методу діяльності.

Підсумовуючи, відзначимо, що сам Котарбінський визнавав винятково важливе значення праць основоположників марксизму-ленінізму як глибокого і плідного джерела праксеологічної науки. Чим глибше буде пізнано основи праксеології, чим ширше буде запроваджено праксеологічний спосіб мислення, підкреслював він, тим відчутніше виявляться історичні переваги соціалізму над капіталізмом. Таким є соціальний смисл праксеології Котарбінського — вченого і організатора вищої школи, гуманіста і патріота соціалістичної Польщі.

* * *

В 1986 году мировая общественность отмечала 100-летие со дня рождения Тадеуша Котарбиньского (1886—1981 гг.) — видного ученого, мыслителя-философа и общественного деятеля Польши. Научное наследие Котарбиньского — весьма многогранно. Оно включает труды по философии, логике и методологии науки, обширную публицистику, в которой он выступал как воинствующий атеист, защитник свободы, демократии и достоинства личности, критик идеализма в философии и психологии. Мировое признание получили работы Котарбиньского по праксеологии, его инициативы в движении за научную организацию труда. Анализ творческого наследия Котарбиньского, содержания и социального смысла его праксеологии убеждает в том, что он был и останется в нашей памяти выдающимся ученым и организатором высшей школы, гуманистом и патриотом социалистической Польши.

К. Ю. Райда

СУПЕРЕЧНОСТІ «МАРКСОЛОГІЧНИХ» ТЕНДЕНЦІЙ ВІДРОДЖУВАНОГО ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

РАЙДА Костянтин Юрійович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціаліст з критики сучасної зарубіжної філософії. Неодноразово виступав на сторінках нашого журналу.

Здавалось би, про екзистенціалізм уже все сказано, цей феномен буржуазної духовної культури достатньо визначений і описаний в багатьох наукових і науково-популярних працях радянських і зарубіжних дослідників. Таке уявлення панує в наші дні не лише серед читацького загалу, але й серед професійних дослідників сучасної буржуазної філософії. Багато з тих, хто обстоює згадану позицію, як правило, вважають екзистенціалізм учорашнім днем західної філософії. Коли ж мова заходить про пануючі сьогодні на Заході системи поглядів, говорять передусім про філософську герменевтику, філософську антропологію, «критичний раціоналізм», «неомарксизм», структуралізм тощо.

Прагнення проголосити екзистенціалізм «учорашнім днем буржуазної філософії» виникло саме у буржуазних його дослідників. Відносна стабілізація капіталізму в повоєнний період, необхідність ідеологічного та політичного обґрунтування дальшого функціонування буржуазної системи були факторами, які суперечили визнанню наявності кризових процесів в капіталістичному суспільстві, буржуазній культурі загалом. Ось чому деякі з буржуазних критиків поквапились сповістити про «смерть» екзистенціалізму, зазначав О. С. Богомолів¹.

Однак екзистенціалізм, всупереч цим прогнозам, виявився напроцуд живучим. Соціально-економічна система капіталізму неминує породжувати ситуації глибокої кризи, депресій, відчуженості особи. Ці кризові ситуації не лише підживлюють класичну екзистенціалістську свідомість, але й продукують нові її форми. Отож, не дивно, що останні десятиліття в історії буржуазної філософії були позначені виникненням і розвитком різноманітних екзистенціалістських феноменів.

Значне їх поширення і вплив на сучасну буржуазну культуру дають підстави говорити про постекзистенціалістський період розвитку філософської думки на Заході. На сьогоднішній день можна назвати цілий спектр симбіотичних утворень, які є продовженням класичного екзистенціалістського мислення: це — екзистенціальна феноменологія та феноменологічний екзистенціалізм, екзистенціалізм «технологічної

¹ Богомолів А. С. Современный экзистенциализм: «поворот» или кризис? // Философия марксизма и экзистенциализм. — М., 1971. — С. 228—229.

ери» та екзистенціальна есхатологія, екзистенціалізм «аутентичної людини», «іраціональної особистості», екзистенціальна психологія та психоаналіз тощо.

У процесі вивчення сучасної американської філософії складається враження, що вже сьогодні справджуються передбачення О. С. Богомова, який свого часу відзначав, що «екзистенціалізм як філософія має зовсім ще не вичерпані можливості для поширення в США. Його «золотий вік» ще не настав, але, можливо, настане»². Про те, що екзистенціалізм «не загинув» в повоєнний період, свідчать і визнання сучасних буржуазних теоретиків. «Дивлячись на американську філософську традицію, не слід дивуватись, що екзистенціалізм набув великого значення серед американських філософів, — відзначав свого часу американський професор Г. Шредер. — Це сталося після десятиліть панування прагматизму Дьюї. Не дивно, що сучасні американські філософи більше цікавляться Хайдеггером, ніж Вітгенштейном, Гуссерлем, ніж Расселом. Не варто вірити, що гуманістична традиція американської філософії могла б бути постійно підмінювана якоюсь формою позитивізму»³.

Чому ж буржуазні філософи так переорієнтувались в оцінках тенденцій розвитку екзистенціалізму? В чому полягають причини його ренесансу?

Передусім слід відзначити, що екзистенціалізм 60—70-х років подолав тенденцію до деконцептуалізації за рахунок культурологічних синтезів з іншими різновидами сучасної буржуазної свідомості. «...В різних — не лише в марксистських — критичних дослідженнях екзистенціалізму ця ж сама спрямованість до синтезу з тим чи іншим формоутворенням свідомості небезпідставно розцінювалась як наслідок внутрішньої підірваності і невідповідних кризових явищ у ньому. Сам тип цієї свідомості кризовий. В історико-філософському розумінні він є сучасною специфікацією гегелівської моделі «нещасної свідомості», найсуттєвішою характеристикою якої виступає «розірваність» і жадання подолати цю подвійність. Для цієї свідомості шлях синтезів — це не терен самоздійснення та розгортання, а відчайдушний вихід із внутрішнього розладу з самою собою»⁴, — слушно характеризує ці процеси В. В. Лазарев.

Радянський учений точно схоплює загальну тенденцію розвитку сучасного «екзистенціального мислення». Так, наприклад, проєкції «екзистенціальної свідомості» на сферу «марксології» — буржуазної псевдонауки про Маркса та марксизм в цілому — обернулися виникненням «екзистенціального марксизму»; на галузь релігії — утворенням «екзистенціальної есхатології», «екзистенціального католицизму»; на сферу психології та психіатрії — становленням «екзистенціальної психології», «екзистенціального психоаналізу»; на соціологію — появою «екзистенціальної соціології» та ін. Ця загальна тенденція виявляється різноманітними принципами інших сфер духовного життя — художньою культурою, мораллю і релігією — сприймалося як занепад екзистенціалізму, як його нежиттєздатність; а з другого — ці своєрідні історико-культурологічні сплетіння створюють враження, що екзистенціалізм переживає справжнє піднесення, реалізує внутрішні потенції.

Складні метаморфози, що відбувалися з «класичною» екзистенціальною свідомістю в процесі «відродження» екзистенціалізму, потребують спеціального дослідження. Разом з тим теоретичні аспекти такого аналізу необхідно спрямувати і на спростування сучасних «екзистен-

² Богомолов А. С. Буржуазная философия США XX века. — М., 1974. — С. 322.
³ Schrader G. Existential Philosophy: Resurgent Humanism // Existential philosophers: From Kierkegaard to Merleau-Ponty. — McGraw Hill Book Company, 1967. — П. 10.
⁴ Лазарев В. В. Проблемы культурологических синтезов в современной буржуазной философии и теологии // Философия. Религия. Культура. — М., 1982. — С. 13.

ціалізованих» антимарксистських та антикомуністичних міфів, які виникли останнім часом на Заході. Протидія таким міфів — це спосіб, за допомогою якого екзистенціалізм як філософія, що свідчить про занепад і глибоку кризу сучасного буржуазного суспільства, була «нейтралізована» і пристосована до потреб апологетики капіталізму, антикомуністичної ідеології і політики.

Аж ніяк не останню роль у цьому відіграли й представники так званого екзистенціального марксизму. «Екзистенціальний марксизм, — відзначає один з його поширювачів М. Постер, — виник як соціальна теорія, покликана пояснити умови і суперечності розвинутого індустріального суспільства, визначити становище груп та різних верств у ньому, забезпечити новий вид теорії суспільних наук...»⁵. Кредо цієї «теорії» — критика, ревізія і фальсифікація марксистсько-ленінської філософії, основних принципів і законів діалектичного та історичного матеріалізму. «Екзистенціальний марксизм, — твердить цитований автор, — це, передусім, антиленінський марксизм»⁶. В іншій праці Постер твердить, що «історія класової боротьби завдяки екзистенціальному марксизмові демістифікується, звільняється від формул діамату, який лише виправдовує політику Радянського Союзу і комуністичних партій»⁷.

Теорія «екзистенціального марксизму» — це, з одного боку, відверта спекуляція буржуазних ідеологів на факті протиставлення екзистенціалістської спадщини науковій філософії марксизму, а з другого — спроба відновити «критику» вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна екзистенціалістськими пророками. Не випадково екзистенціалізм разом з феноменологією знову розцінюється буржуазними теоретиками як одна з альтернатив діалектичного матеріалізму⁸.

У прагненнях об'єднати екзистенціалізм з Марксом буржуазні теоретики активно використовують і суто політичні міркування. На основі праць, в яких розглядалися політичні погляди екзистенціалістів, нині вже започатковується й «екзистенціальна політологія» — істотна частина постекзистенціалізму⁹. «Екзистенціалізм — насамперед політична філософія», — твердить А. Леві, на думку якого роль екзистенціалізму як політичної філософії полягає в тому, щоб «прояснити ідеологічну ситуацію в сучасному світі, закликати марксистів до справжнього гуманізму, а демократів — до звільнення від лицемірства...»¹⁰. «Конфронтація екзистенціалізму з марксизмом в інтелектуальному кліматі XX століття викликає найбільшу увагу саме в галузі політичної філософії»¹¹, — вторить йому інший «теоретик» з Великобританії. Не випадково класиків екзистенціалізму в наші дні проголошують творцями теорій «моралі практичної політики», «психоаналізу революційного дутеорій» та ін.¹² Мета сучасних буржуазних політологів — надати привабливого вигляду химерам екзистенціалістської свідомості з метою їх ідеологічного застосування в конкретних суспільно-політичних ситуаціях сьогодення як альтернативи марксизму-ленінізму.

⁵ Existential Marxism in Postwar France. From Sartre to Althusser. — Princeton Univ. Press, 1975. — P. XII.
⁶ Ibid. — P. IX.
⁷ Poster M. Sartre's Marxism. — Cambridge Univ. Press, 1982. — P. 113.
⁸ Blakely Th., Colbert J., Gavin W., Rockmore T. Marxism and alternatives. — D. Reidel Publishing Company, 1981. — 311 p.

⁹ Archard D. Marxism and existentialism: The Political Philosophy of Sartre and Merleau-Ponty. — Blackstaff Press, 1980. — 126 p.; Harries K. Heidegger as a Political Thinker // Heidegger and Modern Philosophy. — Yale Univ. Press, 1978. — P. 304—329; Kruks S. The Political Philosophy of Merleau-Ponty. — Sussex; New Jersey, 1981. — 149 p., etc.

¹⁰ Levi A. W. Philosophy and the modern world. — The Univ. of Chicago Press, 1977. — P. 434.

¹¹ Archard D. Marxism and existentialism. — P. 103—104.
¹² Braun L. Witness of decline. Albert Camus: Moralism of the Absurd. — Rutherford e. a., Fairleigh Dickinson Univ. Press, 1974. — P. 195.

Теоретичний фонд «екзистенціального марксизму» становлять ідеї традиційної буржуазної «марксології», французького неогегельянства, класичного екзистенціалізму, різноманітних реформістських і ревізійністських концепцій буржуазної соціал-демократії. Основним предметом спекулятивних рефлексій його прибічників виступає так звана екзистенціалістська критика марксизму, яку «екзистенціальні марксологи» старанно видобувають з праць М. Мерло-Понті, А. Камю, Ж.-П. Сартра та інших представників класичного екзистенціалізму.

Неправомірність і суперечливість «екзистенціалізації» марксизму достатньо відома читачеві завдяки працям Р. Моблана, А. Мужена, Ж. Канапа (а до переходу на позиції ревізійонізму навіть Р. Гароді та А. Лефевра), Л. Сева, В. М. Кузнецова, Г. М. Тавризян, Г. Я. Стрельцовой, В. С. Козловського, М. М. Грецького та ін. Тому надалі ми спинимось лише на одному аспекті критичного аналізу екзистенціалізму, достатньо не представленому у філософській літературі. Цей аспект стосується «внутрішніх», деструктивних змін екзистенціалістської свідомості¹³, її неспроможності виступати передумовою і «матеріалом» концептуалізації справді наукових теорій. Саме тут і формувалася суперечність між тенденцією до деконцептуалізації і необхідністю остаточної концептуалізованості філософської свідомості — суперечність, яку по-своєму «подолав» екзистенціалізм в посткласичний період свого існування. Така постановка проблеми змушує подивитися на екзистенціалізм дещо інакше, ніж це робилося досі.

Термін «філософія» стосовно екзистенціалізму слід вживати лише в значенні певної світоглядної схеми, яка тим або іншим чином відтворює закономірності функціонування кризової (оберненої) свідомості і докорінно відрізняється від наукового світогляду та справді наукової філософії. Таємниці і загадковість цієї «філософії» можна пояснити в ході дослідження генезису екзистенціального світогляду в межах «зміненої» (оберненої) буржуазної свідомості. Цей генезис, незважаючи на численні дослідження, донині лишається предметом постійних дискусій¹⁴. Тому варто ще раз повернутися до більш детального розгляду названого питання.

У вітчизняній філософській літературі «екзистенціальну свідомість» подеколи визначають як ілюзорну за своєю суттю. Правомірність цієї тези заперечується буржуазними дослідниками (так само, як свого часу й творцями екзистенціалізму). «Мені неважко зрозуміти марксистський опис жаху як тимчасового та класового явища, — відзначав Сартр. — У своїй сучасній формі екзистенціалізм виникає внаслідок розкладу буржуазії, і його походження буржуазне. Але якщо воно може розкрити деякі сторони людського існування і зробити можливими деякі інтуїції, це не означає, що ці інтуїції і це розкриття виступають ілюзіями буржуазної свідомості або міфічними уявленнями про певну ситуацію»¹⁵.

Серед буржуазних дослідників екзистенціалізму є такі, котрі схилились залічувати його ілюзії до «об'єктивно значущих». Прагнення надати ілюзіям буржуазної свідомості «високого статусу об'єктивної видимості», зауважує Е. Ю. Соловйов, є «дійсним вихідним пунктом усієї

¹³ Термін «соціально-типові деструкції» свідомості використовується в кн.: *Мандрашвили М. К., Соловьев Э. Ю., Швырев В. С. Классика и современность: две эпохи в развитии буржуазной философии // Философия в современном мире.* — М., 1972. — С. 68.

¹⁴ Так, наприклад, в розділі «Критика філософії діалектичного матеріалізму» вищезгаданої книги «Марксизм і альтернативи...» це питання піддається спеціальному розглядові. Буржуазні «теоретики» твердять, що філософи, які критикують феноменологію та екзистенціалізм з марксистсько-ленінських позицій, «так і не можуть пояснити природу людських відносин, а широкі коментарі симптомів відчуження індивіда, якими пояснюється виникнення екзистенціальної свідомості, лишаються абстрактними та непереконливими» (*Marxism and alternatives...* — Р. XI).

¹⁵ *Sartre J.-P. Situations II.* — Paris, 1948. — Р. 239.

екзистенціалістської концепції істини»¹⁶. Ілюзорність екзистенціалістської свідомості органічно вплітається в систему ілюзій буржуазної епохи.

У процесі становлення і розвитку капіталізму як суспільно-економічної формації виникли нові специфічні форми ілюзорного відображення світу, які за своєю природою відрізнялись від міфологічних, релігійних та інших містифікацій дійсності. Ілюзії буржуазної свідомості загалом — це соціально, економічно і політично зумовлене неадекватне визначення сутності капіталістичних суспільних відносин. Відомо, що причини виникнення ірраціональності й ілюзорності буржуазної свідомості К. Маркс убачав у явищах товарного фетишизму. Він розкрив таємницю оберненої форми суспільних значень власної праці товаровиробників (суспільний характер рівності різноманітних видів праці, наприклад, відображався в свідомості часткових виробників у вартісній формі, яка «перетворювала кожний продукт праці в суспільний ієрогліф»¹⁷). Аналіз причин виникнення обернених форм, що їх набувають суспільно-економічні відносини в капіталістичному суспільстві, заклав методологічну основу дослідження процесу дереалізації буржуазної свідомості.

У висвітленні К. Марксом сутності «хибного» відображення дійсності принципове значення має акцентування об'єктивної основи виникнення цих ілюзій, які, отже, уособлюють собою характеристики тих форм, в яких на поверхні буржуазного суспільства виступають капіталістичні виробничі відносини. Це один з моментів, необхідних для розуміння «об'єктивності» ілюзій буржуазної (і в тому числі екзистенціальної) свідомості.

Є й інші моменти, які зумовлюють видимість «об'єктивності» цих ілюзій. У буденній буржуазній свідомості поступово стирається відмінність між субстанціальністю соціально-економічних відносин та оберненими формами їх вияву. Дійсна субстанціальність посідає в буденній свідомості другорядне місце, поступившись «редукованій конкретності», тобто оберненим формам цієї субстанціальності. «Проте до опосереднюючої ролі тих ірраціональних форм, в яких виступають і практично резюмуються певні економічні відносини, практичним носіям цих відносин в їх буденному житті нема ніякого діла, а тому що вони звикли обертатися в цих відносинах, то їх розум нітрохи не спотикається об них. В тому, що наскрізь суперечливе, для них нема абсолютно нічого таємничого. У формах прояву, позбавлених внутрішнього зв'язку і безглуздя, коли їх взяти ізольовано, вони так само почувають себе, як риба у воді»¹⁸.

Ілюзорні зв'язки, внесені оберненими формами в реальність життєдіяльності, постійно відтворюються в свідомості індивідів буржуазного суспільства. Більше того, вони «верифікуються», підтверджуються цією життєдіяльністю, незважаючи на те, що становлять собою «особливістю життєдіяльності, незважаючи на те, що становлять собою «особливу фікцію без фантазії, релігію вульгарного обивателя»¹⁹. Йдеться, отже, про те, що обернені форми суспільних зв'язків перетворились на «об'єктивні істини» буденної буржуазної свідомості, надали їй ілюзіям статусу «видимої об'єктивності».

Вихідні принципи способу мислення, з яких починався екзистенціалізм, не давали можливості розрізнити суть опосередкованих перетворень, що їх зазнають за капіталізму суспільно-економічні відносини. Взнявши за першоджерело філософської рефлексії лише кінцеву даність цих перетворень, екзистенціальна свідомість абсолютизувала й обернення раціонального в нераціональне, доцільного в недоцільне, втративши межі поділу між значеннями та змістом категорій, що існували

¹⁶ *Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание.* — М., 1966. — С. 17, 18.

¹⁷ *Маркс К. Капитал.* Т. 1 // *Маркс К., Энгельс Ф. Твори.* — Т. 23. — С. 82.

¹⁸ *Маркс К. Капитал.* Т. 3 // *Там же.* — Т. 25. Ч. 2. — С. 314.

¹⁹ *Маркс К. Теорія додаткової вартості // Там же.* — Т. 26. Ч. 3. — С. 445.

в свідомості раніше. Метою екзистенціалістської рефлексії в цьому випадку було не визначення втрачених меж між категоріальними зв'язками, а в кращому разі — розсудкова раціоналізація або ж, точніше, феноменологічне «прояснення» логіко-гносеологічних парадоксів й упорядкування «квазісамостійних зв'язків та взаємозалежностей», що виникли внаслідок процесів обернення. Результати рефлексивних актів такого «прояснення» стали відомі під назвою «екзистенціальних істин». Саме вони створювали каркас мислення С. К'єркегора, Г. Марселя, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра, А. Камю, У. Баррета та інших «пророків» екзистенціалізму.

Так, наприклад, зіткнення Камю з парадоксами «доцільно діючої недоцільності», породженими процесами обернення, приводить його до висновку, що та доцільність, якою керуються сучасні люди, не відповідає засадам гуманізму («активність людини, що обмежується історичною доцільністю, приводить до безмежного рабства»²⁰). «Уявляючи, що життя має мету, людина підкоряє себе вимогам цієї мети і перетворюється на невольника власної волі», — засвідчує автор «Міфа про Сізіфа». Реальність, де панують парадокси обернених форм свідомості («доцільно діюча недоцільність» — один з них), спотворена форма міжособових стосунків, коли самоствердження індивіда через гуманне ставлення до інших стає неможливим, спотворена форма емоційних і духовних проявів постають у філософських рефлексіях А. Камю як такі, що визначають людське буття взагалі.

Аналогічним за своєю суттю є і мислення Сартра. В процесі досягнення будь-якої цілі, відзначає він, індивід стикається з парадоксом перетворення результату дій на протилежний бажаному, з «полем протицільей». Обернення мети на протилежну в кожній індивідуальній дії абсолютизується Сартром і підноситься в «Критиці діалектичного розуму» до рівня загального закону діяльності людини. Парадокс оберненої форми тих взаємовідносин, які за капіталізму є наслідком граничної розбіжності та протистояння індивідуалістських інтересів, набуває у філософії Сартра абсолютної, незмінної даності, конфлікт «я» й «іншого» лишається як у рефлексії, так і в реальності споконвічно існуючою, нездоланною суперечністю.

Саме така, перекручена екзистенціальна логіка становить основу спекуляцій «екзистенціальних марксологів», є типовою для їхніх намагань зіставити теоретичні принципи марксизму з екзистенціалістськими канонами світоусвідомлення й філософського мислення. Однак викривлення взаємозв'язків, яке відбувалося в суспільно-економічній сфері, як і далі їх перекручення буржуазною свідомістю в процесах відображення, не були остаточними факторами дереалізації екзистенціалістської свідомості. Адже свідомість, «вміщуючи в собі» перекручений предметний зміст реальності, змінює цілорациональні установки людини, її просторово-часову координацію і, отже, сама стає зміненою, якісно перетвореною свідомістю. І якщо взяти до уваги, що класичний різновид екзистенціалістської свідомості поширився в буржуазній культурі нинішнього століття саме завдяки нетрадиційним інтерпретаціям світоглядних проблем, напрошується висновок про наявність ще одного етапу перекручення дійсності вже й так досить перекрученою «екзистенціальною логікою». Тут екзистенціалізм дійсно стає «вторинним або ж часними капіталістичними суспільними відносинами»²¹.

Якісні зміни і насамперед зміни цілепокладання і цілеутворення — одна з ознак дереалізації екзистенціалістської свідомості. Згадаймо, наприклад, що в «філософії абсурду» заперечення доцільності виступає як лейтмотив. Зрозуміло, що ця філософія — не лише проповідь запе-

речення доцільності, але й вираження свідомості, яка «позбавлена» відносин доцільності і тому намагається взагалі не орієнтуватись на останню. Не випадково Сартр називає свідомість, орієнтовану на цілеутворення та цілепокладання, «вульгарною свідомістю».

Ця особливість екзистенціалістської свідомості дістає безпосереднє втілення в логіці її філософських рефлексій, зумовлюючи процеси категоріального становлення «екзистенціального мислення». Елімінація цілепокладаючого принципу, який синтезує всю категоріальну структуру, дістає своє вираження в процесі десинтезації ціннісної структури свідомості, в змінах причинно-наслідкових характеристик мислення, в трансформації логічних форм існування кризової свідомості²². Значені зміни, в свою чергу, впливають на формування світоглядних та методологічних принципів розглядуваного типу мислення. Заперечуючи доцільність та цілеспрямованість, «абсурдна людина» засвідчує і свою неспроможність розрізнити те, що є «розумним», і те, що таким не є²³.

Наступний етап дереалізації «екзистенціальної свідомості», якщо брати за приклад екзистенціалізм Камю, визначається вже не тільки процесом деструкції, а й фетишизацією актів цілепокладання, всієї категоріальної структури мислення. Позараціональність свідомості «абсурдної людини» створила передумови її розпаду. «Філософія абсурду» виявила такий рівень деструкції кризової свідомості, що для продовження її існування знадобилось уведення «нового» принципу, який би об'єднав категоріальні структури цієї свідомості. Інакше кажучи, введення цього принципу потрібне для того, щоб оновити попередній спосіб покладання, переосмислити, надати іншого змісту поняттям «доцільність», «раціональність» тощо, які утворювали ціннісно-смыслову структуру класичної філософської свідомості. Екзистенціалістська «філософія бунту» і виникла саме як наслідок спроби переосмислити принцип активності і ввести його до кризової свідомості.

Поняття «бунту», котре А. Камю намагається витлумачити як «принцип надмірної активності та енергії»²⁴, стає фетишем, що замінює відкинуту в «Міфі про Сізіфа» форму активного і через це такого, що синтезує свідомість, ставлення до навколишнього і дозволяє кризовій буржуазній свідомості функціонувати в межах ілюзорно сконструйованої містифікації. З його введенням оновлюється і ціннісна ієрархія зміненої свідомості («бунт», згідно з Камю, «оновлює фундамент цінностей»); з'являються в ній і зниклі раніше характеристики, що визначають сенс існування людини: «Ствердження, яке міститься в кожному акті бунту, перевершує індивідуальність, оскільки вириває її з самотності і надає їй розумності діяння»²⁵.

Персоніфіковане поняття «бунту», неначе міфологічний символ, втілює в собі цілу палітру якостей і відношень, за допомогою яких з абстрактно-гуманістичних позицій здійснюється світоглядне проектування і декларуються моральні принципи. Характерна і взаємозалежність свідомості «абсурдної людини» і «людини бунту»: принцип заперечення доцільності, розроблений в «Міфі про Сізіфа», становить методологічну основу перелицьовування античної, середньовічної, буржуазної класичної філософії, а також філософії марксизму, здійсненого Камю в «книжці «Людина бунтівна». Саме так в лоні дереалізованої свідомості виникає «екзистенціальний антимарксизм» А. Камю — феномен містифікованого «екзистенціального мислення».

Будь-яка філософія, заснована на доцільно-раціоналістичній свідомості, вважає Камю (причому для нього не має значення суть форми

²² Детальніше про це див.: Райда К. Ю. Отражение деструкции сознания личности в философии экзистенциализма // Современная буржуазная философия человека. — Киев, 1985. — С. 137—147.

²³ Camus A. Le myth de Sisyphe... — P. 134.

²⁴ Ibid. — P. 35.

²⁵ Ibid. — P. 29.

²⁰ Camus A. L'Homme revolte. — Paris, 1951. — P. 363.

²¹ Соловьев Э. Ю. Экзистенциализм и научное познание. — С. 17.

такої доцільності, хай то буде християнський месіонізм, буржуазний раціоналізм чи марксизм), від самого початку приречена на помилковість висновків. Саме тому він і заявляє про «повну тотожність марксизму з християнством»²⁶.

Тепер уже важко сказати, чому Камю вдавався до такої сумнівної аргументації своїх екзистенціальних істин за допомогою «критики» марксизму: внаслідок свого невігластва чи з якихось інших причин? Однак безперечним є те, що французький мислитель так і не зміг розібратися в суті діалектичного матеріалізму. Основи матеріалістичної діалектики лишилися для нього нерозгаданою таємницею — так само, як і положення марксизму про вічність та незнищуваність матерії і руху, про безконечність матеріального світу в часі і просторі. Як міг філософ, перечитавши такі праці засновників марксизму, як «Критика Готської програми», «До історії первісного християнства» та ін., ідентифікувати марксизм з християнством? Відповідь, на наш погляд, має бути недвозначною: він або взагалі не знайомий з марксизмом, або... свідомо фальсифікує його, перекидає загальновідомі положення й істини.

Звинувачення Камю на адресу марксизму виглядають недоладними, а парадоксальність його «антимарксизму» навіть вражає. Так, наприклад, стверджуючи, що діалектика К. Маркса нічим не відрізняється від ідеалістичної діалектики Гегеля, він проголошує, що теорія К. Маркса ... тотожна теорії А. Сміта і Д. Рікардо. Ця нісенітниця «екзистенціального антикомунізму» звалює в одну купу об'єктивний ідеалізм Гегеля і метафізичний спосіб дослідження об'єктивної дійсності, цілком ігноруючи те, що саме К. Маркс зазначав: «У Рікардо однобічність виходить також ось від чого: він взагалі хоче довести, що різні економічні категорії або відношення *не суперечать теорії вартості*, замість того щоб, навпаки, простежити їх *розвиток*, з усіма їх позірними суперечностями, із цієї основи, або розкрити розвиток самої цієї основи»²⁷. Йдеться про те, що Рікардо прагнув вивести конкретно-розвинуті відношення безпосередньо з більш абстрактних, нерозвинутих відношень, відкидаючи при цьому поступальність розвитку одних з інших. Рікардо лишається тут безпорадним перед діалектикою абстрактного і конкретного, перед розвитком поняття відношення від менш конкретного до більш конкретного розуміння. Отож, А. Камю абсолютно неправомірно порівнював економічну теорію К. Маркса з концепцією Рікардо або ж з філософією Гегеля.

Критичний розгляд «екзистенціального антимарксизму» Камю дозволяє кваліфікувати його як суб'єктивно-ідеалістичну софістику, яка не має нічого спільного з науковим історико-філософським аналізом²⁸. Еклектичний синтез ілюзорних уявлень про історико-філософські феномени в даному разі виступає конструкцією «оберненої логіки», яка намагається обґрунтувати свої вихідні принципи.

Дослідження генезису «екзистенціальної свідомості», особливостей її категоризації та функціонування, становлення тих чи інших екзистенціалістських світоглядних систем дає підстави кваліфікувати спроби сучасних буржуазних ідеологів використати філософію Камю в своїх антикомуністичних політичних інсинуаціях як відверту спекуляцію на суперечливості його світогляду та теоретичних помилках французького мислителя. Спроби «інтегрувати» екзистенціалізм з марксизмом, які сьогодні напрочуд популярні в буржуазній ідеології, здійснюються тільки за допомогою відвертої фальсифікації процесів розвитку сучасної філософської теорії. Ідеї Ф. Рейна, Л. Брауна, Дж. Брі та інших бур-

²⁶ Camus A. L'Homme révolté.— P. 235.

²⁷ Маркс К. Теорія додаткової вартості // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 26. Ч. 2.— С. 149.

²⁸ Ступінь викривлення А. Камю сенсу концепції Гегеля, К. Маркса та ін. ви-кликає зрозуміле обурення навіть у Сартра. Див.: Sartre J.-P. Albert Camus // Situations IV.— Paris, 1964.— P. 66.

жуазних теоретиків стосовно екзистенціалізму Камю²⁹ оживлюються на Заході лише хвилями антирадянської та антикомуністичної ідеологічної істерії.

Таких же метаморфоз зазнали й філософія Сартра, й філософія Мерло-Понті. Їхня спадщина сьогодні теж широко представлена в «екзистенціальному марксизмі». Так, наприклад, Д. Арчард аж ніяк не зважає на ілюзорність «екзистенціальної свідомості», а її несумісність з марксистською філософією менш за все турбує «дослідника». Головним для нього виступає «реконструкція способу, яким Сартр та Мерло-Понті критикували марксизм»³⁰.

Коли сучасним буржуазним теоретикам потрібно залічити, наприклад, Сартра до числа тих, хто «подав найбільш гуманістичну версію марксизму», зобразити його прибічником і послідовником філософії К. Маркса, тоді вони говорять, що Сартр вважав марксизм неодмінною «осовою усього сучасного філософського знання», що саме йому належить вислів «історичний матеріалізм — це єдина прийнятна інтерпретація історії». Коли ж розпочинається паплюження «російського варіанту» марксизму, тоді вони згадують Сартрове заперечення ленінської теорії відображення, Сартрову інтерпретацію матеріалістичної діалектики і вчення про класову боротьбу тощо. Такі прийоми характерні для численних філософських видань за кордоном, видань, в яких відсутнє теоретичне дослідження адекватності відображення «екзистенціальною свідомістю» об'єктивної реальності.

Представники екзистенціальної марксології (і це зрозуміло) вважають за краще мовчати про те, що ставлення Сартра до марксизму, та й взагалі до всієї реальної дійсності, зумовлене ілюзорно спотвореною екзистенціалістською логікою. Вони воліють не згадувати праці тих своїх колег, які відмовляють екзистенціалізму в статусі теоретичної філософії, старанно приховують джерела екзистенціалістської інтерпретації світоглядних проблем.

Спотворення «екзистенціальною логікою» об'єктивної дійсності ви-никає вже на перших етапах дереалізації «екзистенціальної свідомості». Наступні її метаморфози, пов'язані з процесами категоризації цієї свідомості, її оформленням в ту чи іншу концепцію мислення, в кожному конкретному випадку зовсім не ідентичні. Адже спосіб «синтезації» «екзистенціальної свідомості» через гіперсимволізацію її категоріальних структур, який застосовується в одному випадку, відрізняється від того, що використовується в іншому. Інакше кажучи, оскільки той спосіб, яким, скажімо, Камю «синтезував» свідомість «абсурдної людини», відрізняється від способу гіперсимволічної інтерпретації дійсності Хайдеггером, то можуть бути відмінними й результати «тих самих» за принципом дії «екзистенціальних рефлексій». Саме тому багаторазово спотворений один і той самий предметний зміст свідомості часто набуває різних означень в різних системах екзистенціалістського мислення, невідомо змінює свій початковий зміст, а кожний з пророків екзистенціалізму тією чи іншою мірою заперечує концепції своїх колег, створені, по суті, в рамках однієї методології. Такі заперечення інколи дійсно виглядають комічно, як і у випадку із Сартровим обуренням з приводу інтерпретації Камю історико-філософських феноменів. Ось чому в межах екзистенціалізованої логіки надзвичайно важко зрозуміти, як можна погоджуватися з положенням про існування діалектики

²⁹ Воістину парадоксальним є прагнення Ф. Рейна видати А. Камю за справжнього теоретика-марксолога (Rhein Ph. Albert Camus.— P. 99), те ж саме стосується намагання Л. Брауна увінчати його лаврами «творця теорії психоаналізу революційного духу» (Braun L. Witness of decline. Albert Camus: Moral of the Absurd.— Rutherford e. a., Dincinson univ. press, 1974.— P. 132). Саме ціною таких містифікацій створювався на Заході міф про нову філософську теорію «екзистенціального марксизму».

³⁰ Archard D. Marxism and existentialism. The Political Philosophy of Sartre and Merleau-Ponty.— Blacstaff Press, 1980.— P. XI.

в сфері суспільній і водночас заперечувати діалектику природи; стверджувати, що рушієм історії є класова боротьба і водночас не визнавати значущості ролі політичних партій, що виражають класову спрямованість цієї боротьби.

Екзистенціалістське розуміння категорій (і насамперед Сартрове) принципово відрізняється від марксистського їх розуміння. «Екзистенціальна логіка» персоніфікує і гіперсимволізує ці поняття, наділяє їх «особливою сутністю», тобто вносить в них абсолютно інший зміст. Визначення цього смислу здійснюється поза межами того співвідношення суб'єкта пізнання з об'єктом, яке було притаманне класичній буржуазній філософії, — через складні маніпуляції з свідомістю, через «самовизначення понять», редукцію їх смислу до «пра-значень». Ось що пише про персоніфікацію поняття «практика» В. Г. Табачковський: «Сартр пропонує таке витлумачення обсягу практики, в якому повністю розчиняються її визначаючі та означувані рівні. В цьому витлумаченні «практика» перетворюється на деякий абстрактний «метафізичний суб'єкт»... Тоталізована практика у Сартра інтерпретується як деяка самотійна сила, що панує над конкретними індивідами»³¹. Тому всякі суперечки між свідомістю «екзистенціальною» і свідомістю «дооберненою», класичною, як і суперечки з приводу значень і змісту категорій — це суперечки фактично про різні речі, які лише однаково позначені.

Звинувачення Сартра на адресу марксизму, що були продиктовані ілюзорним екзистенціалістським мисленням, не мали нічого спільного з науковими філософськими істинами і «підтверджувалися» (так само, як і у Камю) відомими аргументами буржуазної марксології. Сартр, наприклад, користувався аргументами соціал-демократичних реформістів від Каутського до Блюма, волюнтаристською софістикою Троцького, опортуністів Рімбера і Бурде. Як і Камю, який, використовуючи прийоми марксологів, звинувачував марксизм у метафізичності, нехтуванні досягнень сучасного природознавства, Сартр підхоплював версії буржуазних фальсифікаторів, які зображали, скажімо, вчення І. П. Павлова як механістичну за своєю суттю теорію, а потім звинувачували марксизм в абсолютізації вчення про рефлекторну діяльність як, мовляв, єдино можливий для нього спосіб «переходу від абстрактних законів до конкретного індивіда».

Один з найбільших парадоксів «екзистенціального марксизму» полягає в тому, що оберненість, дереалізованість «екзистенціальної свідомості» ретельно маскується його adeptами, а екзистенціалістським постулатам приписується особлива методологічна функція пояснення усіх явищ сучасного життя. Так, скажімо, С. Кракс, спекуючи на ілюзіях Сартра і Мерло-Понті, відчайдушно намагається реконструювати в 80-х роках ХХ століття запліснявілі ідеї буржуазної марксології³², залічуючи псевдотеоретиків-екзистенціалістів до числа «найбільш коректних» дослідників «оригінального марксизму». Та чи можна з псевдотеоретичних позицій розглядати якесь явище і сподіватися на науково обгрунтоване відтворення його сутності? Відповідь, на нашу думку, однозначна: ні, не можна.

Суперечливість «екзистенціальної свідомості» — це предмет спекуляцій і Постера, який намагається зобразити Сартрову «критику» діалектичного матеріалізму як «наукове явище»³³, і Арчарда, і Леві, і багатьох інших буржуазних ідеологів, які проголошують необхідність «спасіння теоретичного марксизму від монополії ортодоксів»³⁴. Виставляння екзистенціалізму «політичною філософією», справжнє покликан-

³¹ Табачковский В. Г. Критика идеалистических интерпретаций практики. — Киев, 1976. — С. 224—225.

³² Kruks S. The Political Philosophy of Merleau-Ponty. — The Harvester press, Sussex: Humanites press, New Jersey, 1981. — P. 45—48.

³³ Poster M. Sartre's Marxism... — P. 114.

³⁴ Archard D. Marxism and existentialism... — P. 104.

ня якої, начебто, у відновленні «політичного порядку», в «проясненні ідеологічних ситуацій»³⁵, обертається лише виникненням такого різновиду політичного мислення, яке базується на далеких від реальної дійсності уявленнях про сучасний світ.

Виникнення «екзистенціального марксизму» — це ще одне свідчення загальної політизації буржуазного мислення на сучасному етапі історичного розвитку, його внутрішньої консолідації на основі антимарксистської та антикомуністичної спрямованості. Викриття його гасел та «теоретичних штампів» — важливе теоретичне завдання радянських філософів.

* * *

В культурологических синтезах современного буржуазного сознания экзистенциализм находит новую форму своего существования. М. Постер, Д. Арчард, С. Кракс, Л. Браун и другие представители «экзистенциального марксизма» и «экзистенциальной политологии», пытаются создать свои варианты экзистенциальной критики марксизма, тщательно скрывают существенные особенности экзистенциального сознания: его деструктивность, гиперсимволизированность, иллюзорность и т. д. Экзистенциальная концептуализация неадекватных представлений, превращаемая неоекзистенциалистами в новое средство дезориентации философской общественности, свидетельствует о реакционности и антигуманности исходных позиций этих буржуазных идеологов, проясняет их истинные намерения в переистолковании классического философского наследия.

³⁵ Levi A. Philosophy and the modern world. — The Univ. of Chicago Press, 1977. — P. 434—435.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

КИБЕРНЕТИКА — СУСПІЛЬСТВУ

Електронно-обчислювальна техніка (ЕОТ) набуває дедалі важливішого значення в забезпеченні прискореного соціально-економічного розвитку нашого суспільства. Це особливо підкреслювалося у матеріалах XXVII з'їзду КПРС.

Нині йдеться про широкомасштабне застосування ЕОТ для створення «інтелектуалізованих» засобів виробництва (автоматичних маніпуляторів і роботів), автоматизацію технологічних процесів і формування на цій основі гнучких виробничих систем, переведення усієї системи організаційного управління на індустріально-інформаційну технологію. Об'єднання усіх цих напрямів у єдиному цільовому руслі — створення сучасних виробничо-управлінських структур — приводить до зародження комплексу телематичних систем, що зводять у єдине ціле всі процеси автоматизації виробництва і управління ним. Такі можливості, відкриті розвитком кібернетики, висувають на перше місце питання оцінки її ролі в житті суспільства.

Розгляд даної групи проблем і становить суть і головне завдання рецензованої праці*.

Автори підкреслюють значення центральної ідеї кібернетики — про структурну подібність регулятивних процесів у системах різної природи — біологічних, технічних і соціальних. Така подібність пояснює всезагальність кібернетичного принципу зворотного зв'язку, який особливо продуктивний в організації системного управління складними системами.

Таке трактування електронно-обчислювальної техніки проявляє її соціальну роль, що дає наукову аргументацію в критиці буржуазних концепцій «інформаційного суспільства», «мікроелектронної революції», «епохи телематики» та ін.

Докладно розглядаючи основні напрями застосування кібернетичної техніки у ви-

(Закінчення — на с. 126)

* Михалевич В. С., Қаныгин Ю. М. Кібернетика в житті общества. — Киев: Політиздат України, 1985. — 199 с.

Н. В. Ткаченко

ПРО ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ЗА СОЦІАЛІЗМУ

Визначені XXVII з'їздом КПРС фундаментальні завдання прискорення прогресу нашого суспільства, досягнення ним нового якісного стану з особливою силою виявили необхідність неухильного підвищення свідомості радянських людей, збагачення їх духовного світу, приведення в дію творчого потенціалу народу. Неодмінною умовою цього є боротьба з виявами ідеології й моралі, чужої соціалізму, нашій культурі, з пережитками минулого, у тому числі й з релігійними забобонами. Останні, деформуючи уявлення людини про дійсний світ, у якому вона живе, підсовуючи їй замість реальності ілюзії, призводять до викривлення її соціальних установок, орієнтацій і поведінки, збивають на манівці духовних шукань, спрямовують її творчі устремління і сили у порожнечу. Більше того, з існування релігійних забобонів у свідомості певної частини радянських людей всіляко намагаються скористатись наші ідеологічні супротивники у своїх диверсіях проти соціалізму. Зрозуміло, що за таких умов значно зростають вимоги до атеїстичного виховання як важливої галузі ідейно-виховної роботи.

«Партія використовує засоби ідейного впливу для всемірного поширення науково-матеріалістичного світорозуміння, для подолання релігійних забобонів, не допускаючи образи почуттів віруючих. Виступаючи за неухильне додержання конституційних гарантій свободи совісті, партія засуджує спроби використовувати релігію на шкоду інтересам суспільства і особи»¹ і ставить завдання «наступально вести боротьбу... з спробами використовувати релігію в антисоціалістичних цілях»².

У справі подолання релігійних пережитків важливе значення має врахування психологічних факторів їх відтворення й існування, розуміння механізмів дії цих чинників, умов, за яких вони призводять до того, що людина потрапляє у полон релігійних забобонів.

На думку Д. М. Угріновича, сприятливий ґрунт для засвоєння індиком релігійних вірувань створюють страх, особливо страх смерті, горе, самотність у тому разі, якщо ці емоційні стани мають стійкий характер³. І. М. Яблоков розглядає психологічні умови відтворення релігійності ширше, залічуючи сюди, окрім вище названих, індивідуально-психологічних, також суспільно-психологічні явища, які сприяють відтворенню ілюзійних уявлень і почуттів: спотворений характер спілкування, групові й масові страхи і страждання, механізми навіювання, певні стереотипи громадської думки, наслідування традицій і звичаїв, механізми становлення негативізму і контагіозності⁴. Г. М. Лебединець вважає,

ТКАЧЕНКО Наталія Всеволодівна — аспірантка Інституту філософії АН УРСР. Працює над питаннями подолання релігійності за соціалізмом. В нашому журналі виступає вперше.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).—К.—1986.—С. 52.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—К.—1986.—С. 141.

³ Див.: Угрінович Д. М. Введение в религиоведение.—М., 1985.—С. 70—72.

⁴ Див.: Яблоков И. Н. Религия: сущность и явление.—М., 1982.—С. 14.

що емоційна основа виникнення (а, отже, і відтворення) релігії не обмежується тільки негативними почуттями і переживаннями, але й включає до себе і почуття радості, любові, вдячності, хоча вони меншою мірою детермінують психологічну готовність до засвоєння релігії⁵.

З нашого погляду, головне у відповіді на питання про психологічні фактори відтворення релігійності полягає все ж не в їх переліченні (хоча й це необхідно), а в розумінні того, як психологічні явища стають подібними факторами, у визначенні основи і механізму їх дії як таких. Психіка не є щось первинне й самодостатнє. Як продукт суспільно-історичного розвитку вона і у своєму змісті, і у своїх формах та механізмах дії докорінно визначається соціальними умовами формування і життя людей. І аж ніяк не в психіці корениться вирішальна причина звернення особи до релігії (хоч, зрозуміло, психіка виступає тут досить активним чинником). Головну роль у цьому відіграють ті конкретно-історичні суспільні умови і обставини, а також та детермінована ними особистісна ситуація, які здатні породити потребу в релігійних ілюзіях. Психологічні ж явища, процеси, стани виконують тут в основному роль умови і приводу звернення до релігії. Отже, чи буде той чи інший психологічний феномен відігравати роль сприятливого або несприятливого фактора у формуванні або ломці релігійних установок, як відбуватиметься його дія — це залежить саме від тих суспільно-історичних умов, від того суспільства, де даний процес має місце. Як загалом, так і в кожному конкретному випадку це виражається врешті-решт у сукупності і динаміці тих суспільних зв'язків, стосунків, відношень, які становлять сутність людини, її життєву ситуацію і життєвий шлях.

Панування над людиною чужих природних і суспільних сил в умовах докмуністичних формацій, неспроможність перед ними є основною причиною постійного страху, відчаю, незадоволеності характером людських відносин, що породжує потребу в релігії як ілюзійному позбавленні від переживань, які гнітять людину. В цих умовах особу «підводять» до релігійних ілюзій і потреби у втісі, в надії, «шукання кращого, захисту, допомоги etc»⁶. Умовляючи, заспокоюючи, підмажуючи, наркотизуючи трудящі маси, релігія виконує в експлуататорському суспільстві необхідну для пануючого класу роль і дістає в його особі незмінну матеріальну, політичну, психологічну підтримку.

В умовах соціалізму згадані обставини змінюються докорінно, і психологічні фактори відтворення релігійності різко ідуть на спад. Високий рівень розвитку суспільних продуктивних сил, суспільна власність на засоби виробництва, реальний гуманізм соціалістичного ладу як ладу соціальної справедливості означають рішуче усунення соціальних коренів релігії. «Соціалізм усунув головне джерело соціальної несправедливості — експлуатацію людини людиною, нерівність щодо засобів виробництва. Соціальна справедливість пронизує всі сторони соціалістичних суспільних відносин. Вона в реальному народовладді і рівності всіх громадян перед законом, у фактичній рівноправності націй, поважанні особи, створенні умов для її всебічного розвитку. Це й широкі соціальні гарантії: забезпеченість роботою, доступність освіти, культури, медичного обслуговування і житла, піклування про престарілих, материнство і дитинство»⁷.

Одним із закономірних наслідків цих визначних досягнень соціалізму стало те, що за історично короткий строк у нашій країні відбувся масовий відхід людей від релігії. Радянський народ став народом-атеїстом. Та все ж це не означає, що проблему подолання релігійних забобонів ми остаточно розв'язали. Використовуючи багатовіковий досвід

⁵ Див.: Лебединець Г. М. Диалектика социальных корней религии.—Львов, 1975.—С. 46—47.

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів.—Т. 29.—С. 50.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду КПРС Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 52.

7. Філософська думка № 1

98

впливу на особу, пристосовуючись до нових історичних умов і суспільного середовища, послуговуючись всілякими, навіть щонайменш сприятливими для себе обставинами, релігійні організації продовжують робити вплив на певну частину громадян і сьогодні. Сподіватися на те, що релігійні забобони автоматично припинять своє існування внаслідок дії об'єктивних суспільних законів соціалізму, якому вони принципово чужі, і розвитку якого, безперечно, заважають, не можна. Дія суспільних законів, як відомо, розгортається і виражається лише у цілеспрямованій діяльності людей. Ось чому розкриття сукупності тих специфічних обставин і причин, що попри все сприяють виживанню релігійних забобонів за умов соціалізму, — це питання не стільки теоретичне, а передусім — практичне.

Ключове методологічне значення для такого аналізу має здійснений червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС розгляд загальних причин тих негативних явищ, що, на жаль, ще спостерігаються в нашому суспільстві. Бо ж саме ці явища, спотворюючи соціалістичне буття, зашмарюючи наші досягнення й перспективи, значною мірою відповідають релігії. Саме, стикаючись із такими викривленнями принципів соціалістичного способу життя, а тим більше потрапляючи безпосередньо у сферу дії його антиподів, людина без твердих науково-матеріалістичних переконань може не набутися чи втратити адекватні радянській дійсності життєві орієнтири, збочити у своєму духовному пошукові і опинитися на гачку у церковників чи сектантів. Як підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «виховання нової людини невіддільне від якнайенергійнішої боротьби з пияцтвом, хуліганством і дармоїдством, спекуляцією і розкраданням соціалістичної власності, хабарництвом і користолюбством. Було б неправильно бачити в усіх цих потворних явищах, які викликають занепокоєння і справедливе обурення трудящих, самі лише «пережитки минулого» в свідомості й поведінці людей. Причини багатьох із цих «болячок» слід шукати і в сьогоdnішній практиці, у прорахунках тих чи інших працівників, у реальних проблемах і труднощах нашого розвитку, в недоліках виховної діяльності. Тому для усунення негативних явищ потрібні не тільки постійні пропагандистські зусилля, а й заходи економічного, організаційного, правового порядку»⁸.

Рішучий підри́в соціальних коренів релігії приводить до того, що для соціалістичного суспільства стає характерною тенденція інтенсивного звуження каналів відтворення релігійності в суспільному житті: дедалі більшої локалізації її в індивідуальній свідомості й поведінці⁹. Причини, що сприяють зверненню людини до релігійного світогляду, здебільшого набувають особистісного характеру. Разом з тим певну роль тут відіграють і такі явища, як провоковане імперіалізмом загострення міжнародної обстановки, розв'язання ним гонки озброєнь, загроза ядерної війни, екологічної катастрофи. Так, наприклад, це створює ґрунт для поширення навіть серед деяких освічених людей напівсвітських форм релігійності, месіаністично забарвлених міфів про «пришельців із космосу», які нібито позитивно вплинуть на історію людства. В таких умовах можливе оживлення і традиційних вірувань, що також сприяє формуванню індивідуальної релігійності.

Домінуюче значення особистісних обставин у відтворенні релігійності за соціалізму призводить до того, що аналіз індивідуально-психологічних аспектів цього явища висувається нині на одне із вирішальних місць у його дослідженні. Ключову методологічну роль для такого розгляду відіграє Марксове визначення релігії, що трактує її як «самосві-

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.—К., 1983.—С. 36—37.

1984.—С. 4—5.

домість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе, або вже знову себе втратила»¹⁰.

Дане положення розкриває ту реальну основу, на якій можливі зрушення в психіці й світогляді індивіда в бік релігії. Знайти себе або втратити — це питання насамперед реального життя конкретної людини. Для людини як суспільної істоти знайти і не втратити себе — значить знайти і не втратити своє місце в житті суспільства, колективу, сім'ї, володіти діяльним зв'язком з людьми, бути причетним до сучасності. Відсутність такого зв'язку, духовна відчуженість від суспільства призводять до відчуженості від самого себе, що рівнозначно втраті індивідом повноцінності його суспільного, а, отже, й особистісного життя. У такій лакуні і квапиться укорінитися релігійність як засіб ілюзорної ліквідації життєвої (а значить і духовної) катастрофи.

Марковсе розуміння релігії пояснює, зокрема, і те, чому саме негативні емоційні стани і процеси відіграють домінуючу, порівняно з позитивними, роль як фактори, що сприяють зверненню особи до релігійного світогляду. Річ у тому, що, будучи психологічним вираженням реакції індивіда на реальну кризову ситуацію, відображення її у духовному світі, почуття, переживання, уявлення людини не можуть в подібних випадках не мати яскраво виражений негативний характер.

Одним із найбільш гострих, хворобливих і загальних виражень сутності (несформованості або деструкції), суспільних зв'язків індивіда є ситуація самотності, яка виступає однією з найістотніших індивідуально-психологічних умов дрейфу свідомості особи у бік релігійних ілюзій. Сутністю, таємницею самотності, основою, на якій вона виникає, є незадоволеність потреби в спілкуванні. Спілкування — це явище суспільного життя, яке не зводиться до акту комунікації, обміну інформацією, думками, поглядами, а являє собою «складний і багатогранний процес, який може виступати в один і той же час і як процес взаємодії індивідів, і як інформаційний процес і як ставлення людей один до одного, і як процес їх взаємовпливу один на одного, і як процес їх співпереживання і взаємного розуміння один одного»¹¹. Як свою неодмінну передумову спілкування передбачає предметно-практичну діяльність індивідів, у ході якої вони вступають у певні суспільні відносини, формують свій спосіб життя. Отже, спілкування залежить від типу і характеру суспільних відносин. «Спілкування є конкретизація суспільних відносин, їх персоніфікація, особистісна форма»¹². Отже, обмеженість соціальних зв'язків або їх поверховий характер, деформація міжособистісного спілкування, які могли виникнути з тих чи інших причин, спонукають людину до пошуку референтних соціальних груп, в яких потреба у спілкуванні реалізується більш повно. Якщо ж такими групами стають релігійні общини, тоді справжнє спілкування підмінюється в них його сурогатом — спілкуванням з надприродним, ілюзійним об'єктом, яке реалізується в культовій діяльності. Релігійні ж міжособистісні контакти віруючих тією чи іншою мірою сприяють закріпленню цього спотвореного характеру спілкування.

Дисгармонія процесу спілкування, яка сприяє зверненню особи до релігії, може бути викликана різними причинами. Так, процесові утвердження дійсної колективності в нашому суспільстві ще протистоять деякі фактори соціального характеру, внаслідок дії яких може відбутися деформація міжособистісного спілкування. За соціалізму ще спостерігаються соціальні відмінності, пов'язані з характером поділу праці, рівнем і якістю життя та іншими чинниками. До того ж, як відзначав М. С. Горбачов, «відхилення від соціалістичних принципів роз-

¹⁰ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 384.

с Ф. Твори.— Т. 1.— С. 384. социально-психологической теории.— М., 1971.— С. 178.
М., 1978.— С. 116.

¹² Бцева Л. П. Человек: деятельность и общение.— М., 1978.— С. 116.

100

поділу і господарювання можуть породити і породжують такі серйозні явища, як трудова і соціальна пасивність, тунеядство, моральний нігілізм, приховані форми перерозподілу доходів і благ»¹³. У деяких трудових колективах, які є основною сферою спілкування, вищезгадані явища поки ще не зжиті, тому тут можливе послаблення соціальних зв'язків особи з трудовим колективом, поява почуття змушеної самотності, власної неповноцінності, оживлення релігійних настроїв, пошук неформального спілкування в релігійних общинах.

13

Істотні зміни у сферу спілкування вносить науково-технічна революція. Об'єктивно НТР відіграє секуляризуючу роль, бо розширює знання людини про світ, робить її працю інтелектуальною і творчою. Але урбанізація і сучасне промислове виробництво помітно послаблюють традиційні форми спілкування — сусідське і сімейне. У професійній сфері поширення дістає функціонально-рольовий тип спілкування, головною метою якого є передавання інструкцій та інформації, обмін необхідною діяльністю. У разі превалювання даного типу спілкування дефіцит особистісного елемента теж може гнітюче впливати на психіку працівника.

У сільській спільності людина перебуває, як правило, в досить широких неформальних відносинах з іншими людьми. У місті ж сусіди часто не знають один одного навіть на ім'я. Така ізоляція від сусідського оточення може важко переживатися мігрантами з села, які є, до речі, основним джерелом поповнення сектантських общин¹⁴. Для сучасного способу життя, особливо міського, характерна велика кількість анонімних комунікаційних контактів, поверхового спілкування, яке не зачіпає внутрішнього світу людини, що теж може негативно вплинути на її світовідчуття, створювати ґрунт для прилучення індивіда до релігії. Отже, переважання формально-рольового типу спілкування, незадоволеність потреби у вільно обраному, глибоко особистісному контакті, здатні викликати в людини почуття самотності, яке при нечіткості світоглядних позицій, відсутності стійких моральних переконань може призвести до пошуку релігійної альтернативи.

Дослідники відзначають, що сучасні конфесії, особливо сектантські общини, не лише прагнуть виконувати культові функції, а й створюють такі форми спілкування, які розкривали б їм шлях до внутрішнього світу людини. «Керівництво адвентистів подбало про те, щоб перетворити молитовний дім в-якусь подобу клубу, коли в ньому не буває богослужіння. Такий дім намагаються зробити максимально привабливим для молоді. Молитовний дім, як правило, використовується майже безперервно. Він є місцем для товариської бесіди, для репетицій, прийому гостей, філантропічних заходів»¹⁵. Такі прагнення пов'язані насамперед зі спробою подолати кризові явища, які охопили весь релігійний комплекс за рахунок розширення сфери впливу некультових функцій релігії. Але тут важливо інше. На думку багатьох спеціалістів, НТР, руйнуючи старі форми комунікації, зони спілкування, автоматично не створює нових. Тому так гостро стоїть нині потреба цілеспрямовано формувати нову культуру спілкування, створювати його матеріально-просторове середовище, дбати про його світоглядну ефективність.

Інститутом спілкування мають стати насамперед клуби, які тепер виконують в основному просвітницькі функції, дублюючи щодо цього кіно, телебачення, радіо, пресу. Сучасне автоматизоване підприємство різко скорочує можливості для міжособистісних контактів, що потребує інституалізації спілкування у рамках трудового колективу в позаробо-

¹³ Горбачов М. С. Жива творчість народу: Доп. на Всесоюзн. наук.-практ. конф. «Вдосконалення розвинутого соціалізму і ідеологічна робота партії у світлі рішень червеного (1983 р.) Пленуму КПСР // Рад. Україна — 1984. — 1984. — 1.

¹⁵ Див.: *Вопр. науч. атеизма.* — 1979. — Вип. 24 — С. 72.

¹⁵ Див.: Вспр. науч. атеизма.— 1979.— Вып. 24.— С. 72.
Див.: Ключева Т. А. Христианское сектанство в условиях урбанизации (опыт социологического исследования): Автореф. дис... канд. филос. наук.— М., 1980.— С. 19.

чий час¹⁶. Розв'язання цих завдань, безперечно, буде протидіяти відтворенню релігійності, бо розширює можливості реального міжособистісного спілкування людей.

До комплексу чинників, які сприяють появі деформацій спілкування, належать і деякі негативні соціально-демографічні тенденції. Як показують соціологічні дослідження¹⁷, більшість віруючих — це літні люди, в основному пенсіонери, а також не зайняті у сфері суспільно корисної діяльності — домогосподарки, інваліди. Відірваність їх від виробничої і громадської діяльності часто призводить до того, що обмежується їх спілкування в різних сферах соціального життя — трудовій, суспільно-політичній, пізнавальній, естетичній та ін. Потреба ж у спілкуванні для значної частини літніх людей стає домінуючою, бо з тих чи інших причин їм уже недоступні чи неприйнятні інші різновиди діяльності¹⁸.

Припинення трудової діяльності, обмеження можливостей для самоздійснення в різних сферах суспільного життя у зв'язку з хворобою сприяє сплескам страху перед смертю, песимістичного світовідчуття, характерних значною мірою для людей індивідуалістично настроєних, які перспективу власної смерті сприймають як перспективу загибелі світу. На цій основі і може формуватися потяг до віри у містичне й у можливість загробного життя.

Але це не виключено й для тих, хто не відокремлює своє життя від життя своїх рідних, друзів, оскільки примиритись із неминучістю неоправної втрати особливо важко. Саме у стані психологічного потрясіння, горя в людини загострюється потреба у втісі, моральній опорі. Граючи на цьому, церковники квапляться підсунути їй ідею про загробне життя і, відповідно, ілюзійну надію на зустріч з дорогою істотою в потойбічному світі. Прагнучи чуда, легко в нього повірити. І століттями вироблена і випробувана система засобів і методів релігійного впливу на психіку охопленої горем людини негайно включається в дію і має на меті таку віру, а отже, і віру в бога, породити і ствердити. До того ж, у людини, яка переживає це горе, виникають певні труднощі взаєморозуміння, а також спілкування. Оточуючі люди за всієї своєї доброти не можуть пережити за іншу людину її горе, викликане смертю близької людини. Але не всяка особа здатна пережити своє горе сама. Досить часто для виходу зі стану психологічного стресу, подолання душевного надриву потребується спеціальний психологічний вплив. Однак, оскільки йдеться не про клінічний випадок, а про стабілізацію у рамках норми, то роль своєрідного «психологічного амортизатора або рамок норми», то роль своєрідного «психологічного амортизатора або рамок норми» поспішає присвоїти собі релігія. Втрата віри у власні сили і смислу життя, а в деяких випадках і актуалізація елементів латентної релігійності, посилена підвищеною податливістю до навіювання, становить комплекс умов, коли піддатливість релігійному впливу значно зростає.

Певні можливості для встановлення міжособистісних контактів са-
нім людям дає участь у громадській діяльності. Для 40% опитаних са-
ме потреба у спілкуванні є мотивом участі в громадській роботі¹⁹. Але,
як показують дослідження, сьогодні тільки кожен десятий — шістнад-
цятий непрацюючий на виробництві безпартійний пенсіонер здійснює
громадську роботу²⁰. Обмеження можливостей для спілкування на фоні
негативних емоцій, викликаних погіршенням стану здоров'я, хворобою,

¹⁶ Див.: Социально-психологические проблемы научно-технического прогресса.— Л., 1982.— С. 125.

17 Див.: Лебедев А. А. Конкретные исследования в атеистической гносеологии. — 1976. — С. 34; Демьянов А. И. Религиозность: тенденции и особенности проявления. — Воронеж, 1984. — С. 88—89.

18 Див.:
1983.— С. 72.

¹⁹ Днев.: там же.— С. 72.

20 Див.: там же.—С. 76.

думок про смерть, а також за відсутності твердих атеїстичних переконань — усе це нерідко призводить до пошуку психологічного резонансу в релігійній групі.

Позитивну роль у підвищенні соціальної активності пенсіонерів, в організації їх колективного відпочинку і дозвілля, нарешті, в ході інституалізації спілкування покликано відіграти більш широке їх залучення до участі у виробництві, в громадській діяльності, а також діяльність спеціально створених для організації їх спілкування клубів «Ветеран», яких стає дедалі більше.

Серед такої демографічної групи, як молодь, процент віруючих, загалом невеликий. Для дітей і підлітків, юнаків і дівчат обмеження соціально-значущих форм спілкування може спостерігатися хіба що як результат негативних наслідків соціалізації в релігійній сім'ї, внаслідок чого звуження соціальних зв'язків відбувається ще до самостійного включення молоді в систему суспільних відносин. Діти, «наслідуючи» духовну обмеженість і громадську пасивність батьків, самовідчужують ся від повноцінного спілкування і орієнтуються у своїх неформальних міжособистісних контактах на віруючих батьків, родичів, дітей з інших релігійних сімей, а також на спілкування з ілюзійним об'єктом — богом у ході культової діяльності.

Особливо гостро переживається особою відсутність або обмеженість інтимно-особистісного спілкування. З погляду предметної спрямованості, потреба в спілкуванні — це потреба одного суб'єкта в іншому суб'єкті, в «тому величезному багатстві, яким є інша людина»²¹. Щоб усвідомити себе, людині важливо не тільки освоїти світ духовних цінностей, а й спроектувати зовні свій суб'єктивний світ, співвіднести свою суб'єктивну реальність зі внутрішнім світом іншого суб'єкта. В такому діалозі важливий не просто обмін інформацією, а співчуття, співпереживання, розуміння, емоційний контакт. Взаємодія з неповторним внутрішнім світом іншої людини дає змогу формувати і усвідомлювати свою власну індивідуальність і неповторність. Якщо такий відвертий, глибокий, духовний контакт відсутній, то формується так звана «нешасна свідомість», яка намагається компенсувати свою неповноцінність через активізацію самоспілкування (аутоспілкування). Вона можлива внаслідок діалогічності самосвідомості²², де присутні два партнери по діалогу: це немовби сам суб'єкт і інший партнер, який характеризується властивостями, що відсутні у сприйманому «я». Ставлення до себе існує і розвивається як діалог з цими партнерами²³. Психологічний дискомфорт, негативні емоції за відсутності реального, повноцінного спілкування породжують конфліктну свідомість, яка характеризується зневажливим ставленням до себе і ідеалізацією іншого, який втілює не-я-риси.

У релігійній формі подолання внутрішнього конфлікту здійснюється таким чином, що друге «я» об'єктивується і отожднюється з ілюзорним об'єктом спілкування — богом, «співбесідником» усесильним і всерозуміючим. Як відзначав Л. Фейербах, «у релігії виражається ставлення людини до самої себе, або, правильніше, до своєї сутності, яку вона розглядає як щось стороннє»²⁴. Спілкування з ілюзійним об'єктом здійснюється насамперед у формі молитви. Об'єктивно така аутокомунікація не заповнює багатства і розмаїтості реального міжособового спілкування, не сприяє розвитку особи, бо спілкування з абстрактним «взагалі іншим» необоротне — припускається тільки покірність божественному слову як гранично авторитетному, а не рівнозначна відповідь або

²¹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 116.

²² Столін В. В. Самосвідомість людини. — М., 1983. — С. 178—179.

²³ Там же. — С. 185.

²⁴ Фейербах Л. Сущність християнства // Избр. филос. произведения. — М., 1955. — Т. 2. — С. 43.

заперечення йому. Розвиток же особи можливий тільки під час обміну рівнозначними особистісними позиціями²⁵.

Тільки в повноцінному спілкуванні й через нього людина здатна здійснювати притаманне їй прагнення реалізувати себе, дати через себе саму об'єктивність в об'єктивному світі і виконати себе²⁶. Під самореалізацією особи треба розуміти «свідомий, цілеспрямований процес розкриття і опредметнення сутнісних сил особи в її багатогранній соціальній діяльності»²⁷.

Аналіз причин і умов, які створюють психологічні передумови звернення особи до релігії, показує, що вони не мають універсального характеру. Їх подолання пов'язане з дальшим удосконаленням соціалістичних суспільних відносин, соціального способу життя, з розвитком і збагаченням соціальних зв'язків особи, оптимізацією управління різними ланками суспільного життя, широким упровадженням психологічної служби та ін. Особливо актуальною щодо атеїстичного виховання і перевиховання віруючих є вимога індивідуальної ідейно-виховної роботи.

У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслювалось, що «суспільство — це конкретні люди, у них конкретні інтереси, свої радощі й драми, свої уявлення про життя, його справжні й удавані цінності»²⁸. У зв'язку з цим особливу увагу було приділено саме індивідуальній роботі як найважливішій формі виховання і піддано ґрунтовному критичному аналізу ті труднощі й проблеми, які стримують її належне розгортання. «Не можна сказати, що їй не приділяється уваги, але і в ідеологічній сфері серйозно заважає звичний «валовий» підхід. Цифри тут дійсно справляють враження. Десятки й сотні тисяч пропагандистів, агітаторів, політінформаторів, гуртків і семінарів, мільйонні тиражі газет і журналів, мільйонні аудиторії на лекціях. Усе це добре. Та чи не зникає в такому мигтінні цифр і «охоплень» жива людина? Чи не закриває від нас ідеологічна статистика, з одного боку, самовідданих трудівників, які заслуговують великого суспільного визнання, а з другого — носіїв антисоціалістичної моралі? Тому такою важливою є максимальна конкретність у справі виховання»²⁹.

К. Маркс писав, що «релігія зникатиме в тій мірі, в якій розвиватиметься соціалізм. Її зникнення повинно відбутися в результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню»³⁰. Тому в самому атеїстичному вихованні вагоміше місце повинні посідати залучення людей до активних форм соціальної творчості, пропаганда науково-атеїстичних уявлень про сутність людини, смисл життя, моральні ідеали і цінності, ефективне поширення світоглядних знань.

* * *

Формированию гармонично развитой личности препятствует ряд «пережитков прошлого», в том числе и религиозные предрассудки, влиянию которых еще подвержено сознание части граждан советского общества. Ориентация личности на религиозное мировоззрение определяется комплексом причин и условий социального, гносеологического и психологического характера, причем последние из них остаются пока наименее изученными в научном атензме. Содержательный анализ психологических факторов воспроизводства религиозности будет способствовать разработке эффективных средств атеистического воздействия на духовный мир личности.

²⁵ Див.: Родионова Е. А. Общение как условие развития личности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981. — С. 187.

²⁶ Див.: Ленин В. И. Философские записки // Полн. собр. твор. — Т. 29. — С. 180.

²⁷ Коган Л. И. Цель и смысл жизни человека. — М., 1984. — С. 147.

²⁸ Горбачов М. С. Политическая доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 106.

²⁹ Там же. — С. 107.

³⁰ Маркс К. Запис бесіди К. Маркса з кореспондентом газети «Chicago Tribune» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 45. — С. 452.

М. І. Куліченко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

У галузі розвитку національних відносин радянське суспільство досягло визначних успіхів. «Раз і назавжди знищено національний гніт і національну нерівноправність в усіх формах і проявах. Утвердились, увійшли в свідомість десятків мільйонів людей непорушна дружба народів, повага до національної культури і національної гідності всіх народів»¹. Вперше в історії радянський народ став новою соціальною спільністю людей, спаяною єдністю економічних інтересів, ідеології і політичних цілей.

«Але наші досягнення не повинні створювати уявлення про безпроблемність національних процесів. Суперечності властиві всякому розвитку, неминучі вони і в цій сфері. Головне — бачити постійно виникаючі їх аспекти і грані, шукати і вчасно давати правильні відповіді на питання, які висуває життя»². Серед таких питань — і проблеми формування національної психології, національного характеру, а також проблеми вивчення їх суспільствознавчою наукою.

Хоча в цій галузі ведуться дослідження³, однак загалом розроб-

ка зазначених проблем помітно відстає від потреб життя. Суспільствознавці все ще сперечаються щодо дефініцій відповідних понять, уточнення їх змісту, мало уваги приділяють вивченню назрілих практичних проблем. Тому в зв'язку з виданням книжки П. І. Гнатенка* висловимо деякі міркування щодо методології аналізу проблеми національного характеру.

Дослідження процесу становлення національного характеру, розкриттю сутності й ролі якого присвятив свою працю П. І. Гнатенко, належить до найскладніших проблем марксистсько-ленінського вчення про нації і національні відносини, ще вкрай недостатньо розроблених у радянській і зарубіжній літературі. Проте потреба в глибокому її вивченні очевидна. На це вказував червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому відзначалося, що успішна ідеологічна робота партії нині немислима без уважного висвітлення особливостей національної психології і культури народів.

Відмітною рисою дослідження П. І. Гнатенка є те, що воно являє собою історико-філософський аналіз проблеми національного характеру. В книжці розглядаються чи-

Алма-Ата, 1971; Баграмов Э. А. К вопросу о научном содержании понятия «национальный характер». — М., 1973; Хабибулин К. Н. Самосознание и интернациональная ответственность социалистических наций: Учеб. пособие. — Пермь, 1974; Степанян Э. Х. Классовое и национальное сознание. — М., 1976; Боронов А. О. Нравственно-психологическое единство советского образа жизни. — Л., 1978; Калмызаев А. С. Нация и общественное сознание. — Алма-Ата, 1984. * Гнатенко П. И. Национальный характер: мифы и реальность. — Киев: Вища шк., 1984. — 152 с.

мало домарксистських концепцій, ґрунтовно розкриваються позиції основоположників марксизму-ленізму і радянських учених, піддаються критиці погляди буржуазних філософів і соціологів, які спотворюють картину розвитку націй і національних відносин у СРСР. При цьому автор доповнює наведені точки зору своїми, досить глибокими коментарями. Його погляди зі спірних або ще не розв'язаних питань аргументовані й цілком мають право на існування. Критичні зауваження на адресу колег щодо вивчення проблеми досить обґрунтовані й коректні. Не можна, щоправда, не помітити обережність, виявлену автором в оцінці різних, іноді суперечливих поглядів, які ще наявні у працях радянських дослідників національного характеру і багатьох суміжних проблем.

Згадана книжка має оригінальний характер і написана з глибоким розумінням теоретико-методологічної і політичної значущості розглядуваних питань. Позиція автора переконливо обґрунтовується. Можна сказати, що в радянській і зарубіжній літературі поки що немає іншої праці, яка всебічно висвітлює стан наукової розробки проблеми в минулому і тепер. Звичайно, що при порівняно невеликому обсязі монографії і такому широкому підході до проблеми розгляд останньої П. І. Гнатенком не міг бути повним і всебічним. Крім того, істотні недоробки у розкритті проблеми національного характеру нашими дослідниками спричинили загалом зрозумілий вихід його за рамки теми. Він приділив значну увагу національній психології і національній свідомості, навіть ширше — суспільній свідомості та її найважливішій стороні — суспільній психології. Один із плідних результатів такого підходу — висвітлення методологічного внеску основоположників наукового комунізму в розкриття сутності й соціальної ролі національно-психологічних чинників життя суспільства. Зокрема, автор аргументовано спростовує існуючий досі в зарубіжній літературі домисел, нібито К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін не приділя-

ли ніякої уваги дослідженню національної психології і національної свідомості. Уявляється цілком обґрунтованою думка автора про те, що теоретична спадщина основоположників марксизму-ленізму з цих питань вивчена і осмислена сьогодні ще недостатньо.

Виправдана і політична заостреність праці П. І. Гнатенка — викриття апологетичності буржуазної науки, її спекуляцій на складностях проблеми, фальсифікаторської сутності й антирадянської спрямованості багатьох опублікованих на Заході досліджень (скажімо, про «таємничі основи» російської душі, про «селянський характер» і «національну вдачу» українців тощо), спроб тлумачення національного характеру як об'єкта «психологічної війни» проти СРСР, інших країн соціалізму. Заслугове схвалення те, що П. І. Гнатенко, як уже згадувалося, приділив значну увагу аналізу тлумачень спеціалістами сутності, зв'язків і співвідношення національної психології і національної свідомості, їх місця в структурі суспільної свідомості й суспільної психології. Це — вихідні проблеми для розв'язання поставлених завдань. Водночас підкреслимо, що поряд з прийнятними ідеями автором книжки були висловлені й деякі спірні судження.

Так, гадаємо, що його розуміння надбудовних структур однобічне, не досить обґрунтоване, а взаємозв'язки цих структур і їх опосередкування розкриті далеко не повністю. Адже відображення суспільного буття відбувається і на раціональному, і на емоційному рівнях. Тому врахування всіх сторін процесу виникнення і функціонування надбудови на цих рівнях дає можливість вичленити в ній такі важливі — поряд з іншими — елементи, як ідеологія, суспільна психологія, духовно-практична діяльність у формі науки й мистецтва, відповідні структури державних органів і масових організацій, що регулюють процес розвитку суспільної свідомості. Цілісність надбудови тим самим аж ніяк не порушується, оскільки суспільна свідомість розуміється як вияв єдності багатоманітного, зокрема ідео-

КУЛІЧЕНКО Михайло Іванович — доктор історичних наук, професор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Автор багатьох праць з питань соціалістичного інтернаціоналізму, критики буржуазного націоналізму, інтернаціонального виховання трудящих. Постійний автор нашого журналу.

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС ХХVІІ з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 64.

² Там же.
³ Арутюнян С. М. Нация и ее психический склад. — Краснодар, 1966; Джандильдин Н. Природа национальной психологии. —

логії і суспільної психології. Відображення базисних відношень в суспільній свідомості й зворотний вплив останньої на базис за такого підходу можна розкрити повніше і предметніше, ніж це вдалося П. І. Гнатенку.

Специфіка вияву, співвідношення, взаємодії (і багато в чому переплетення) ідеології і суспільної психології полягає ось у чому. Основна частина суспільної свідомості — за властивостями, відображення базису, за своєю сутністю і формами, за соціальною роллю — може бути схарактеризована насамперед як ідеологічна серцевина надбудови, основана на теоретичній свідомості. Суспільна ж психологія — це переважно емоційна сторона суспільної свідомості, причому та, яка безпосередньо примикає до базису. Хоча вона також виявляється у його структурах, але базується вже головним чином на буденній, масовій свідомості.

Сказане треба мати на увазі, коли йдеться про місце національної свідомості й національної психології в структурі надбудови; це питання має розв'язуватися тільки конкретно-історично. Частина дослідників, а серед них і П. І. Гнатенко, посилаючись на значну роль психологічних чинників у формуванні і вияві національної свідомості, включають її до структури національної психології. Названі чинники насправді безпосередньо стосуються національної свідомості, але це ще не дає вагомих підстав для обмеження її сферою національної психології.

Для цього слід передусім уточнити тлумачення питання про співвідношення етнічного й національного. Річ у тім, що національні чинники нерідко розглядаються в літературі в якомусь «усіченому» вигляді — лише як етнічні. При цьому інтернаціональні чинники неправомерно зводять до міжетнічних. Водночас очевидно, що до утворення націй на базі капіталістичних суспільних відносин етнічне безпосередньо поєднувалося з соціальним і відігравало більшу, ніж у наступні епохи, роль у життєдіяльності суспільства. З утворенням націй етнічне вже ста-

ло виявлятися у «знятому» вигляді й виступати лише як частина національного. Тому, коли робляться спроби обґрунтувати доцільність заміни поняття «нація» надуманими термінами «соціально-етнічна спільність» або, що ще гірше, «етносоціальна спільність», «національно-етнічна спільність», «етап етносу», то це неминуче призводить до помилкового розуміння і трактування явищ реальної дійсності. Підміна понять «національна свідомість» і «національна психологія» відповідно поняттями «етнічна свідомість» і «етнічна психологія» означає лише те, що аналіз певних явищ з рівня нації ми хоч не хоч «опускаємо» на донаціональний рівень. Тим часом, як правильно пише Н. М. Джандильдін, національна самосвідомість, наприклад, «за своїм змістом і спрямованістю незрівнянно багатша, глибша й активніша, ніж просте усвідомлення етнічної належності»⁴. Тут дуже важливо підкреслити, що перший з названих вище рівнів аналізу (рівень нації) на відміну від «етнічного підходу» враховує найважливіші соціальні, класові параметри людських спільностей.

Друга обставина, яка негативно позначається на вивченні проблеми національної свідомості й національної психології, полягає у плутанині під час розв'язання питання: а чи входить національна свідомість у суспільну свідомість через національну психологію (як її структурний елемент) або ж національна свідомість у своїй основі — частина ідеології і включається в суспільну свідомість уже через неї. Наприкінці 60-х — на початку 80-х років деякі дослідники, а також і автор цих рядків⁵, обстоювали другу позицію. Було, зокрема, висунуто положення про те, що до національної свідомості як до об'єктивного фактора життя нації незастосовні мірки індивідуальної свідомості. Можливо, ця думка потребує додаткового обґрунтування. Але, на наш погляд, це ще більшою мірою стосується протилежної точки зору, обстоюючи яку, О. О. Бороноев, зокрема, підкреслює, що коли національна свідомість «виводиться» за межі структури національної психології, то «в такому разі забуваються принципи системного підходу і втрачається ідея цілісності розглядуваного феномена як складного явища»⁶.

Однак системний підхід правомірно застосовувати загалом до всіх структурних елементів надбудови, а не тільки національної психології, інакше він з наукового методу перетворюється на засіб прикриття авторського волюнтаризму.

Третій недолік вивчення національної свідомості й національної психології, що багато в чому пояснює уже названі, полягає, на наш погляд, у невмінні застосовувати до цієї найскладнішої сфери духовного життя «справді наукову діалектику» (К. Маркс). Вичленити об'єкт аналізу вдається, а от знайти плідний підхід для синтезу явищ, їх рис надзвичайно важко: багатьом дослідникам «заважає» штучно створена ними «система» для пояснення виділених елементів.

Одна з головних причин розбіжності поглядів спеціалістів полягає в тому, що ті чи ті застосовувані ними поняття і категорії абсолютизуються. Основоположники марксизму-ленізму неодноразово підкреслювали умовність, рухомість категорій як наукового інструментарію; вказували на доцільність уточнення наявних визначень. Предметом згаданої абсолютизації, як гадаємо, є трактування змісту поняття «психічний склад націй» і «національна психологія», «національна самосвідомість», «свідомість націй» і «національна свідомість».

Нагадаємо чітке розмежування К. Марксом і Ф. Енгельсом понять «загальна свідомість націй» і «на-

ціональна свідомість»⁷. Якщо врахувати досить широке застосування ними паралельного поняття «суспільна свідомість», то стає очевидним, що «загальна свідомість» — це та ж сама «свідомість суспільства». Останню філософи й соціологи стали тепер застосовувати як ширшу, ніж «суспільна свідомість», яка повністю відображає економічний базис панівного суспільного ладу. Природно напрошується порівняння: «психологічний склад нації» — це та ж «психологія нації». Але за змістом це поняття («психологія нації») значно ширше від «національної психології», що відображає психічне життя якоїсь певної — капіталістичної або соціалістичної — нації. Тому, на нашу думку, неправомірно ототожнювати «психологічний склад нації» і «національний характер». Не можна також погодитися з думкою, що «психологічний склад нації» входить до структури «національної психології» поряд з «національним характером», «національними почуттями», іншими компонентами.

Отже, попереду ще велика, поглиблена теоретична робота у з'ясуванні змісту, взаємозв'язку, взаємодії і взаємозумовленості національної свідомості з національною психологією.

У літературі висловлюються не менш спірні погляди і з питань самої національної психології. «Вступаючи в дискусію, — сміливо заявляє Н. Елікбаєв, — дисертант критикує точку зору авторів, які заперечують як одну із визначальних ознак нації таку ознаку, як особливості національної психології»⁸. Підкреслені нами слова свідчать, що автор цієї цитати, на нашу думку, явно перебільшує соціальну роль національної психології, тим більше, що йдеться лише про її «особливості». На такий же шлях став і О. О. Бороноев, який пише, ніби національна самосвідомість є

⁴ Джандильдін Н. М. Указ. работа.— С. 128.

⁵ Див.: Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития.— М., 1972; Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества.— Киев, 1976; Куличенко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР. Проблемы теории и методологии.— М., 1981; Куличенко М. И. Нация и социальный прогресс.— М., 1983.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. Т. 3.— С. 29.

⁸ Елікбаєв Н. Закономерности становления национальной психологии в условиях перехода к социализму, минуя капитализм (на примере формирования казахской нации).— Алма-Ата, 1977.— С. 8.

⁶ Бороноев А. О. Указ. работа.— С. 81.

підсумком розвитку «соціально-етнічної» спільності, виступає як «деяка концептуальна сторона психології...», є найважливішим компонентом серед інших»⁹. Однак центральний елемент національної психології — це скоріше національний характер, а не національна самосвідомість.

Було б методологічно неправильно визначати національну свідомість і національну психологію того чи іншого народу з позицій відображення факторів, що «формують націю» тільки у свідомості індивіда, оскільки таке відображення значно своєрідніше порівняно з масштабом свідомості всієї нації. Крім того, свідомість людини значно тісніше вплетена в структуру її психології, ніж свідомість суспільства. Тому в суспільній свідомості існують чітко й предметно відмежовані сфери ідеології і суспільної психології.

Отже, національна свідомість є скоріше ідеологічним, ніж психологічним чинником. Тому, природно, вона входить головним чином в ідеологічні різновиди суспільної свідомості. Відповідно національну психологію логічно включити до структури соціальної психології. Тому нам уявляється необгрунтованою позиція П. І. Гнатенка, коли він чомусь залічує національну психологію безпосередньо до суспільної свідомості взагалі, а не опосередковано, через соціальну психологію.

Якщо взяти, наприклад, такі елементи національної самосвідомості, як національні почуття, в яких виявляється відданість до рідних місць, традицій і звичаїв, то вони входять, хоч і неоднаковою мірою, і в національну свідомість, і в національну психологію. Це ж саме, як правильно відзначає О. І. Горячева, можна сказати щодо національного нігілізму, що часто спирається на психологічні стереотипи, а не тільки на певні, хай і консервативні (чи навіть реакційні), ідеї, погляди.

Отже, в структурах, надбудованих над реальним буттям самої нації (а в це буття, звичайно, входить і все інтернаціональне в житті народу), можна виділити спочатку націо-

нальні почуття, які безпосередньо поєднуються з буттям, а потім, на їх основі, національну психологію і національну свідомість. Сказане зовсім не означає, що саме такою завжди є і послідовність їх появи. Ми говоримо про послідовність аналізу. А в житті чимало елементів, наприклад національної й інтернаціональної (інтернаціоналістської) свідомості привносяться в масову свідомість партією робітничого класу через ідеологію. В нинішніх умовах розвитку радянського суспільства особливо важливо враховувати також і наявність інтернаціоналістських почуттів, інтернаціоналістської психології і інтернаціоналістської свідомості, які складаються і виявляються на основі принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Це, так би мовити, загальна схема. І тільки інерцією мислення можна пояснити продовжуваний ще й тепер (причому, частіше за все, метафізично ізолюваний) диференційований розгляд національної свідомості і національної психології. У суспільному житті вони завжди виявляються в діалектичній єдності і взаємодії.

Дуже складним уявляється питання про те, в якому співвідношенні національна свідомість і національна психологія перебувають з різними структурними елементами суспільної надбудови. Більшість дослідників фактично відходять від розв'язання цього питання. Можна відзначити лише дві, досить близькі позиції. Так, А. Ф. Дашдаміров обгрунтовано вважає, що «функціонування національної свідомості... поєднане з різними аспектами функціонування суспільної свідомості, підпорядковане її (суспільної свідомості. — М. К.) тенденціям і закономірностям»¹⁰. Такої ж думки дотримується і А. І. Бурдіна, яка пише: «Суспільна свідомість не може не містити компонента національної свідомості, якщо в соціальній структурі суспільства є нації і народності, а у змісті політичних

¹⁰ Дашдаміров А. Ф. Классово-интернациональные аспекты сознания и самосознания социалистических наций // *Вопр. философии.* — 1977. — № 4. — С. 30—31.

відносин — елементи національних відносин»¹¹. Наведені думки, хоча вони й висловлені у найзагальнішій формі і під час докладного розбору виявляються не безспірними, все ж відображають правильний методологічний підхід до аналізу місця національної свідомості в структурі суспільної свідомості.

Оскільки національна свідомість і національна психологія існують не в якомусь «чистому» вигляді, а у формі елементів у тій чи іншій структурній частині надбудови, остільки можна твердити, що в праві, політиці, філософії, як різновидах суспільної свідомості, більше відображається національна свідомість, а в моралі, естетиці і релігії — національна психологія. Зрозуміло, про ізолюваність тих чи інших різновидів суспільної свідомості не може бути й мови. Так, ми вправі говорити про свідомість і почуття патріотизму, інтернаціоналізму.

П. І. Гнатенко дещо іншої думки про порушені вище питання. Співвідношення категорій «нація», «соціалістична нація» і «радянський народ» він зобразив графічно (с. 133), включивши в цю структуру тільки свідомість і характер — відповідно національні або інтернаціоналістські. Про розуміння автором їх співвідношення можна судити з того, що говориться на с. 140, де національний характер подається як «найважливіша категорія», «визначальна сутність національної психології».

Стан розробки проблеми національного характеру автор звичайно показує за допомогою підбору прикладів, а не висвітлення напрямів у літературі, що не завжди правильно відображає рівень і особливості цієї розробки. А проте і на наведених прикладах йому вдалося добре розкрити явне роздування в буржуазній історіографії соціальної ролі національного характеру і зведення його до націоналізму. Шкода, що в монографії відсутні авторські оцінки трактувань національного характеру. Далі, П. І. Гнатенко лишив поза увагою (а можливо, не захотів виникати в це складне питання?) ду-

же поширений в зарубіжній і, трапляється, на жаль, іноді в радянській літературі «прийом» витлумачення національного характеру як винятково етнічного чинника.

Важливо підкреслити, що «етнізація» питань національного життя і відносин народів уже понад чверть століття є однією з провідних ліній в буржуазній літературі Заходу, причому не приховується, що «етнічність» перетинає класові межі» (Д. Белл)¹², «ліквідує «класові» міркування» (Д. Трейсі)¹³, а тому, мовляв, «марксистський інтернаціоналізм розіб'ється саме на скелях етнічних відмінностей» (Г. А. Айзекс)¹⁴. Як бачимо, буржуазні вчені плекають надію таким чином вилучити з предмета досліджень соціальні проблеми, в тому числі й проблематику національних відносин, взяту в її соціальному контексті. Класи і нації — це спільності доіндустріального суспільства, хором заявляють буржуазні філософи, соціологи і етнологи, бо в сучасному світі їм на зміну нібито прийшли саме «етнос» і «етнічна група» (цей останній термін дедалі частіше застосовується і замість понять «етнос» і «нація»). Останнім часом і антикомуністичні центри дедалі відкритіше використовують подібне тлумачення пресловутої «етнічності» в характеристиці національних відносин у СРСР як «антитезу радянському інтернаціоналізму» з метою підриву інтернаціоналістських устоїв соціалістичного способу життя, морально-політичної єдності радянського народу. Зі зростанням обміну між Радянським Союзом і Заходом, заявляє канадський «радянолог» Т. Хармстоун-Раковська, фактор етнічності (в СРСР, на її думку, вживається застарілий термін «національне питання») і наявність там етнічного конфлікту стають дедалі помітнішими¹⁵. Західно-

¹² Ethnicity: Theory and Experience.— New York, 1975.— P. 167.

¹³ Ethnicity.— New York, 1974.— P. 91.

¹⁴ Issaacs H. Nationality: «End of the road?» // Foreign Affairs.— New York, 1975.— N 3.— P. 447.

¹⁵ Ethnic conflict in the world today // The annals of the American academy of political and social science.— Philadelphia, 1977, sept.— P. 74.

¹¹ Бурдіна А. И. Указ. работа.— С. 166.

⁹ Бороноев А. О. Указ. работа.— С. 84.

німецький антирадянщик Б. Мейснер відзначає, що і в радянській літературі про нову історичну спільність людей дедалі відчутніше акцентується «розвиток елементів етнічного характеру»¹⁶, що дає підставу сподіватися, як не без задоволення констатує американський професор М. Олкотт, на зрушення дискусії з політично делікатної концепції нації і національної свідомості, що сприятиме деполітизації цього надзвичайно суперечливого питання¹⁷.

Наведені судження буржуазних ідеологів переконливо підтверджують чітко виражену класовість проблем національного характеру, теоретико-методологічну і політичну помилковість її трактування крізь призму концепції «етнічних спільностей».

На основі аналізу стану розробки проблеми національного характеру можна зробити певні висновки. Основна увага дослідників поки зосереджена головним чином на окремих, часто спірних, хоча й справді важливих аспектах національної свідомості або національної психології. Ще лишаються нерозробленими корінні загальні питання методологічного і теоретичного порядку, наприклад, необхідність системного аналізу сутності та змісту національної свідомості і національної психології, їх структурних елементів, спільного і особливого у формах їх виявлення, в їх соціальних функціях. Як підкреслював В. І. Ленін, «хто береться за часткові питання без попереднього розв'язан-

ня загальних, той неминує буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання»¹⁸. Крім того, потрібні розробка і послідовне здійснення глибоко продуманої методики конкретно-соціологічних досліджень проблематики національної психології. Наявні методики, підготовлені й апробовані в Інституті етнографії АН СРСР, в цілому непогані, хоча й мають обмежений характер, бо спрямовані на вивчення головним чином етнічних факторів, етнічних відносин, а не національних і інтернаціональних інтересів.

Зрозуміло, що й теоретико-методологічні, й конкретно-соціологічні дослідження національної свідомості та національної психології — не самоціль. Головне — у виявленні того позитивного, що дає національний розвиток народів і їх відносин, у викритті віджилого і консервативного з метою його подолання і забезпечення можливості зростання й зміцнення всього, що сприяє прискоренню соціально-економічного і духовного розвитку соціалістичного суспільства. Отже, треба «знати той матеріал, на який слід вплинути»¹⁹.

Вдосконалення механізму наукового керівництва розвитком національної свідомості й національної психології дасть Комуністичній партії можливість ще цілеспрямованіше впливати на умови й серця людей усіх національностей, виховувати їх патріотами і справжніми інтернаціоналістами в ім'я великих ідеалів побудови комунізму.

¹⁸ Ленін В. І. Ставлення до буржуазних партій // Повне зібр. творів. — Т. 15. — С. 350.
¹⁹ Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 190.

* * *

Анализируются основные концептуальные положения монографии П. И. Гнатенко «Национальный характер: мифы и реальность» (Киев, 1984) в широком контексте проблем соотношения национального сознания и национальной психологии, национального характера и психологического склада нации. Обосновывается методологически правильная психология, должно рассматриваться прежде всего как идеологический фактор. Автор показывает неправомерность «этнизации» в подходе к явлениям национальной жизни, замены понятия «нация» понятием «социально-этническая общность», подчеркивает необходимость разработки вопросов методики конкретно-социологических исследований проблем национальной психологии.

3. А. Тажуризіна

НОВИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ XV—XVII ст.

Створити навчальний посібник з історії філософії, мабуть, важче, ніж написати монографію. Крім науковості, доказовості, новизни, які мають бути забезпечені в монографічному дослідженні, до посібника ставляться також вимоги виховання творчого мислення в учнівської і студентської молоді, шанобливого ставлення до науки, формування і зміцнення матеріалістичної переконаності. Це потребує глибокого знання предмета, пошуку і застосування найдоцільніших методів розкриття його ідейного змісту, стрункості і жвавості викладу, вміння виділити вузлові проблеми, чіткості формулювань, а головне — дотримання послідовної діалектико-матеріалістичної позиції. Мистецтво вченого і педагога, який спирається на наукові методи дослідження, полягає в тому, щоб у позірному хаосі імен, концепцій ученй міг виокремити і чітко змалювати основні тенденції розвитку філософії, простежити процес збагачення її ідейного змісту, зростання її зрілості. Науковий підхід до історії філософії має привести до аналізу матеріалістичного і ідеалістичного напрямів у ній навіть у тому разі, якщо ці напрями ще виразно не виявилися.

Останніми роками кафедра історії зарубіжної філософії МДУ підготувала і видала змістовні, відповідні сучасним вимогам навчальні посібники, які розкривають історію філософії в ранні періоди її розвитку. Серед них — «Курс лекцій по древней философии» А. М. Чанишева (М., 1981) і «Средневековая философия» В. В. Соколова (М., 1979). Ці книги дістали позитивну оцінку вчених і викладачів вузів країни. Рецензований навчальний посібник В. В. Соколова висвітлює наступний щодо середньовіччя період розвитку філософської думки — історію європейської філософії XV—XVII століть*.

ТАЖУРИЗІНА Зульфія Абдулханівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри історії і теорії атеїзму і релігії Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. У нашому журналі друкується вперше.

* Соколов В. В. Европейская философия XV—XVII веков / Учеб. пособие. — М.: Высшая школа, 1984. — 448 с.

Дотепер у вивченні філософської думки названого періоду студенти й аспіранти використовують навчальні посібники О. Х. Горфункеля «Философия эпохи Возрождения» (М., 1980) та І. С. Нарського «Западноевропейская философия XVII века» (М., 1974). Книги ці й сьогодні не втратили своєї наукової і педагогічної цінності. Загальний обсяг їх, можливо, занадто великий для курсу, розрахованого на один семестр. Посібник В. В. Соколова, який містить розділи «Философия эпохи Возрождения» і «Европейская философия XVII ст.», має менший обсяг; економний виклад матеріалу дозволив автору подати додаткові розділи — про взаємовідношення релігійних рухів XVI—XVII ст. з філософською думкою, про філософію Гассенді, творчість Паскаля, про філософське значення природничо-наукових відкриттів Ньютона та його методологію.

Поєднання в одній книзі розділів, присвячених філософії Відродження і філософії XVII ст., котрі досі розглядалися здебільшого автономно, є аж ніяк не механічним. Воно має глибокий сенс, а саме: філософія XV—XVII ст. постає тут як певна цілісність, особливий етап у розвитку філософської думки, відмінний від філософії як середньовіччя, так і XVIII ст.

XV—XVII століття для філософії — важкий, але плідний період історії, коли, долаючи догматизм і авторитаризм середньовічного філософствування (точніше, тієї його частини, яка свідомо обслуговувала теологію), вона утверджувалась як самостійна форма суспільної свідомості. При цьому філософське мислення XV—XVII ст. тією чи тією мірою продовжувало зберігати залежність від релігійної термінології, а іноді й проблематики. Для передової філософії цього періоду характерна деяка притлумленість конфронтації двох основних напрямів (утім, проступають вони вже досить виразно) — матеріалізму і ідеалізму, що багато в чому пояснюється її консолідацією в боротьбі проти теології. Ідеаліст Лейбніц, полемізуючи з матеріалістом Локком, у багатьох питаннях погоджується з ним, а Бейля, котрий підривав основи всякої метафізики, цінує за винятну вченість і називає його «Слов-

ник» «чудовим». В ідеалістичних побудовах виявляються матеріалістичні тенденції (наприклад, у вченні Декарта — його фізика, матеріалістичне пояснення життєдіяльності і психіки людини), а матеріалістичні вчення виступають ще в «прихованих» формі пантеїзму і деїзму, притаманних, утім, й ідеалістичним концепціям. У XVII ст. у філософії, яка вже завоювала право на вільний від опіки теології розвиток, виявляється поляризація, чітка оформленість основних напрямів. Такі риси, що їх вона набувала в процесі автономізації, — як інтерес до людини, до форм взаємодії людини з природою і з подібними до себе, розроблення і вдосконалення методології філософського пізнання, філософське осягнення інших форм суспільної свідомості — політики, моралі, мистецтва і, що дуже важливо, релігії, — набудуть свого розвитку і в подальші часи.

Книга В. В. Соколова вільна від схематичного викладу історико-філософського процесу — читач дізнається про всю його складність і суперечливість. Водночас багатий і змістовний матеріал посібника організовано із знанням справи, що дозволяє значно полегшити його засвоєння. Назви розділів «задумано як вираження їх найзагальніших ідей». У підзаголовках концентруються ключові моменти розглядуваних філософських учень; у викладі чітко виділено основні тенденції розвитку філософії, нагромадження її ідейних скарбів, набуття нею зрілості.

У розділі про філософію Відродження розкриваються основні риси Ренесансу і гуманізму, антисхоластичної творчості італійських гуманістів XIV—XV ст., філософських і соціальних ідей гуманістів XVI ст.; спеціальний розділ присвячено першому натурфілософові Відродження Миколі Кузанському, пантеїстичній натурфілософії XVI ст. загалом. Окремо висвітлено також взаємодію філософії цього перехідного періоду з такими формами суспільної свідомості, як релігія і наука, котрі відіграли, як показано в книзі, різну роль в її розвитку. Так, релігія містифікувала філософію, яка набувала стимулів до самовдосконалення, звільняючись від «релігійно-теологічних закам'янілостей думки» і водночас максимально використовуючи досягнення природознавства. Ця закономірність простежується і в XVII ст. У розділі про філософську думку останнього розкриваються особливості переходу від ренесансної філософії до філософії Нового часу (у

зв'язку із творчістю Ф. Бекона), а також специфічні для даного періоду проблеми, що виявляються у творчості Галілея, Декарта, Гоббса, Гассенді, Паскаля, Спінози, Ньютона, Лейбніца, Локка, Бейля та деяких маловідомих філософів того часу.

Досягнення філософської думки XV—XVII ст. автор пов'язує з фактами і подіями соціально-політичного, культурного і наукового життя, переконливо показуючи, що і в ту епоху філософія в узагальненій формі виражала назрілі соціальні потреби. Обличчя духовної культури Відродження, згідно з автором, визначалося саме позитивними соціально-економічними й історичними процесами, а на особливості філософії XVII ст. наклали відбиток ранні буржуазні революції. Перехідна, динамічна доба викликала до життя масу оригінальних учень, глибоких ідей. Кращі філософські твори пройняті гуманістичними пориваннями, енергією, духом оптимізму, демократизмом. В. В. Соколов розкриває все це, не тільки глибоко аналізуючи вчення, але й змальовуючи життєвий шлях їх творців. У стислій формі біографічної довідки авторові вдалося подати цікаві відомості про життя і твори філософів, про особливості соціокультурного середовища, яке їх оточувало, і, крім того, виразно змалювати їхні характери, завдяки чому з абстрактних носіїв філософських концепцій вони перетворюються на живих людей, ідеї яких багато в чому виявляються пов'язаними з обставинами їхньої особистої біографії і суспільного життя. У книзі яскраво виражено особисте ставлення автора до мислителів минулого та їхніх учень. Така емоційна зарядженість навчального посібника видається дуже важливою і потрібною, адже він адресований насамперед молоді.

Спираючись на новітні дослідження, В. В. Соколов скоригував деякі традиційні трактування окремих сторін творчості того чи того мислителя. Так, вдумливий аналіз вчення і життя Макіавеллі дозволив авторові спростувати міф про його аморалізм. Цей міф усталівся в літературі не тільки під впливом церковної неприязні до вільнодумця Макіавеллі, але й внаслідок поверхового підходу до його творчості з боку дослідників різних часів.

Уважне вивчення першоджерел, творче використання фундаментальних марксистських праць про культуру Відродження дали змогу В. В. Соколову переконливо показати правильність оцінки цієї культури

як явища безперечно прогресивного. У книзі обґрунтовано положення про те, що гуманізм Відродження виражає довіру до розуму, вільнодумство, проголошує принципову доброту людської природи (що суперечило християнській ідеї гріховності, одвічної порочності людини), необхідність боротьби за віротерпимість. Факти, наведені в посібнику, спростовують уявлення про ренесансну культуру як глибоко індивідуалістичну. Тут ідеться не лише про громадянський гуманізм, але й про антиіндивідуалістичну комуністичну утопію Мора, яка зросла на ґрунті гуманізму.

Водночас важко погодитись з думкою автора про те, що культура Відродження зберегла «головний зміст попереднього світогляду», тим паче, що в книзі є й загальне тлумачення цієї культури як «епохального перевороту в світогляді», — саме з цього й виходить В. В. Соколов у висвітленні творчості мислителів згаданої доби. Звичайно, християнські ідеї, образи, терміни входили в зміст нової культури, але найчастіше в переосмисленому вигляді. І не дарма в книзі розкриваються форми переосмислення поняття бога, а «занепадно-фантастичному» християнському антропоцентризму протиставляється гуманоцентризм Ренесансу з його «саме філософською суттю». Головний же зміст попереднього світогляду зберігався, на нашу думку, в реформаційних вченнях (за винятком, можливо, Т. Мюнцера), але зовсім не в культурі Відродження.

Відзначимо, у зв'язку з цим, що в радянській дослідницькій літературі вивчається проблема співвідношення понять «гуманізм», «Відродження», з одного боку, і «Реформація» — з другого; вчені доходять висновку, що це не лише різні, а й протилежні в культурному й ідеологічному розумінні явища. Основні позиції з даного питання такі: Реформація і Відродження мають свій фонд історичних традицій. Реформація — релігійний рух, хоча вона й зачіпала проблеми суспільного життя. Гуманістичне ж Відродження має світський характер, хоча й включає в свою проблематику релігійні питання. Критика схоластики представниками Відродження і Реформації здійснювалась, відповідно, з раціоналістичних і містичних позицій. Етика гуманізму різко контрастувала з протестантською. Реформаційна ідеологія була спрямована проти гуманістичного розв'язання питань життя і культури (див.: Актуальні проблеми изучения истории религии и атеизма. — Л., 1979; Культура

епохи Возрождения и Реформация. — Л., 1981).

Проблема співвідношення зазначених понять у книзі В. В. Соколова спеціально не розглядалась, однак практично вона дістала тут розв'язання в дусі передових традицій радянської науки. Автор показав, що релігійний ірраціоналізм Лютера і Кальвіна, спотворення Лютером прогресивного смислу концепції «двох істин» для утвердження «устоїв віри», акцентування зіпсутості, гріховності людської природи були ворожі не тільки гуманізму, але й філософії загалом. Становленню ж останньої як самостійної галузі культури, зживанню нею теологічних начал сприяли успіхи практичного і теоретичного освоєння природи. У посібнику докладно показано цей процес (початок якого ознаменований творчістю Миколи Кузанського) — йому автор присвятив вельми багатий цікавими думками розділ. Аналізуючи далі вчення Парацельса, Телезіо, Патріці, Бруно, В. В. Соколов виявляє певну закономірність, а саме: поширення в епоху Відродження пантеїзму, дедалі більшу спрямованість до натуралізації. До речі, в книзі звернено увагу на те, що за термінами «пантеїзм» і «деїзм» приховуються зовсім не однозначні явища, і показано, що саме об'єднує і відрізняє пантеїзм містичний і натуралістичний, деїзм Локка і Гоббса, з одного боку, і деїзм Лейбніца — з другого. Пантеїзм і деїзм як «приховані» форми матеріалізму постають у посібнику як необхідний етап у розвитку матеріалістичної філософії. На жаль, їх роль у розвитку атеїзму не розкрито з тією ґрунтовністю, яка загалом притаманна рецензованій книзі.

Важливою особливістю розглядуваної праці є зіставлення різних етапів руху тієї чи тієї філософської ідеї, концепції, перекидання мостів від даної філософської доктрини до її минулого і майбутнього. Таке зіставлення дає можливість виявити спадкоємність ідей, їх значення в історії культури і свідчить про надзвичайну свободу авторського володіння матеріалом. Уміння автора постійно фіксувати спадкоємність ідей сягає віртуозності. Навіть під час ознайомлення з частковими проблемами читач відчуває ретроспективу і перспективу еволюції філософії, що, безперечно, допомагає глибше осягнути суть історико-філософського процесу в усіх його конкретних виявах — чи то йдеться про методологію Бекона і Декарта, проблему «суспільного договору», шляхи боротьби проти «закоренілого догматизму схоластів», чи

про ставлення до проблеми істини або про долю поняття «ідея». Особливо цінним у зв'язку з цим є спеціальне висвітлення наприкінці розділів історичної долі всіх значних учень XV—XVII ст.

Навчальний посібник В. В. Соколова вдало розкриває поступальний процес філософії, збагачення її і новими проблемами, і новим розв'язанням старих проблем, подолання нею (хоча і не безумовне) глухих кутів, пов'язаних із збереженням впливу релігії, а також поглиблення, розгалуження, конкретизацію філософської проблематики. Так, наприклад, показано, що філософія Лейбніца, підготовлена плідними ідеями Спінози і Гоббса, разом з тим піднеслась на ступінь вище своїх попередниць у розробленні проблем діалектики. В. В. Соколов звертає увагу також на зростання питомої ваги гносеологічної проблематики в XVII ст., яке виявляється майже в усіх філософів того часу. В цьому автор вбачає одну з закономірностей історико-філософського процесу, пов'язану з науковим прогресом, з піднесенням рівня самосвідомості людини. Підмічено і таку закономірність, як посилення демократичної спрямованості філософії мірою її розвитку від XV до XVII ст. У процесі цього розвитку зростають і гуманістичні тенденції в рамках учень, пов'язаних з критикою релігії (від Помпонатці до Бейля), при цьому «можна углядіти безперечно наступальну позицію передової філософії щодо релігії» (с. 199).

Розглядувані століття — час інтенсивної детеологізації істотних онтологічних, гносеологічних, етичних понять («буття», «сутність», «пізнання», «добро», «зло» та ін.). Зауваження автора про те, що «богослів'я практично не цікавило Декарта» (с. 240), може бути застосоване до всієї прогресивної філософії того періоду. Знайшовши в собі мужність «не цікавитись» у позитивному плані проблематикою богослів'я, філософія здійснювала велетенський поворот до власних проблем. Потужний імпульс розвиткові філософії дало саме конститування її як автономної сфери знання. Свідомість самоцінності останньої в ті часи виразив Гоббс, який сказав, що «філософія виключає теологію». Значну роль у примноженні здобутків філософської думки відіграв позатеологічний, а часто-густо і критичний підхід до релігії, який можна розглядати як своєрідну революцію в духовній культурі XV—XVII ст.: відбувалося філософське пізнання надзвичайно складного феномена духовного життя, щільно

переплетеного з найрізноманітнішими формами життєдіяльності людини. Книга дає уявлення про те, як поступово філософсько-критичний аналіз релігії вільнодумцями — Гоббсом, Спінозою, а також Бейлем, який «дав один з перших і могутніх теоретичних стимулів для розвитку атеїстичних ідей» просвітниками XVIII ст., — ставав дедалі глибшим.

Значну увагу приділено соціально-етичним проблемам філософії того періоду — від Мора, Кампанелли і Макіавеллі до Гоббса, Спінози, Локка і Бейля. Загальна спрямованість розроблення цієї проблематики названими мислителями (незважаючи на різну класову орієнтованість їхніх соціальних учень) — її секуляризація аж до цілковитого усунення ідеї бога як вищого джерела соціальних і моральних цінностей, фіксування й осмислення (тією чи тією мірою) реальних суспільних процесів.

Виразно показано й інші закономірності розвитку філософської думки XV—XVII ст., наприклад, зміну стихійного пантеїстичного матеріалізму Відродження механістичним матеріалізмом у дійсничій формі; натуралістичного трактування природи — причинно-детерміністичним; взаємозумовленість емпіричного і раціоналістичного, досвідно-індуктивного і дедуктивного методів аналізу дійсності, розроблених філософами XVII ст., — ця взаємозумовленість виявляється не тільки в загальному процесі еволюції тогочасного філософського знання, але й в окремих ученнях.

У книзі ґрунтовно розкрито таку особливість філософії розглядуваного періоду, як її орієнтація на наукове знання, якій, за словами автора, має завдячувати «найбільш оригінальне і глибоке у філософських творах» (с. 198). Матеріалістичні ідеї і собі зробили благодійний вплив на розвиток науки. Протягом XVII ст. у філософії, котра спиралась на природознавство, відбувався процес утвердження ідеї закономірності, яка протистояла релігійній ідеї чуда. Спроба використати проти останньої не менш фантастичну ідею напередвизначеної гармонії (Лейбніц) по суті не сягла за межі теологічного способу міркувань. Радикальним же кроком на шляху подолання ідеї чуда була, як пише автор, концепція «універсальної причинної зумовленості, яка усуває випадковість». Її обґрунтував Спіноза — «один з головних теоретиків природної необхідності», поняття якої поглиблювалось, починаючи з Леонардо да Вінчі, пропорційно успіхам наукового пізнання природи (с. 349). Незважаючи

на неминучу обмеженість спінозівського пояснення «чуда», це пояснення становило собою вже власне філософський спосіб міркування. З природознавством пов'язує В. В. Соколов прогресивні сторони вчень філософів-ідеалістів. Так, аналізуючи вчення Лейбніца про субстанцію, він зазначає, що філософ не зміг позбавити матерію фактора сили, оскільки таке позбавлення суперечило б його природничо-науковим відкриттям (с. 384). На основі реального пізнання природи зросли діалектичні ідеї філософії Декарта, що протистояли «метафізично-антидіалектичній картині будь-якого релігійно-метафізичного світогляду» (с. 259). І не випадково у космогонічній гіпотезі Декарта, яка містила еволюційне тлумачення природи, творчість бога зведено до мінімуму.

Зауважимо, що в книзі простежується тенденція до зменшення, як висловлюється автор — до мінімізації, поняття бога мірою усвідомлення філософією своєї самостійності щодо теології і релігії загалом. Щоправда, поняття бога продовжує використовуватись у творчості багатьох філософів. Як правильно вважає В. В. Соколов, поняття бога ілюзорне, але проблема місця і ролі цього поняття у філософії реальна: те чи те його трактування нерідко визначало світоглядну спрямованість філософських учень. У книзі правомірно ставиться питання про функції поняття бога — не взагалі, а саме у філософії. Сама постановка цього питання приховує в собі можливість багатоаспектних досліджень.

В. В. Соколов виділяє дві функції поняття бога, які мають, на його думку, стосунок до філософії: містифікуючу й інтелектуалізуючу, — вважаючи, що релігія апелювала насамперед до першої, а філософія — до другої. Містифікуючу функцію автор вбачає у визнанні релігією (або філософією, яка зберігає поняття бога) тотальної непізнаності світу, у вихованні в людині невір'я у свої сили (с. 45), в ідеї бога-творця (с. 383). Додамо, що ця функція виявляється також у деформації реальних процесів і відношень, духовного і соціального життя та ін. На ряді прикладів вдало показано негативну роль ідеї надприродного в розробленні власне філософських питань. Дослідження того, як і якою мірою поняття бога, навіть якщо воно трактується нетрадиційно, деформує, містифікує знання про світ, у тому числі філософське, — завдання важливе, правдиве його розв'язання дозволить багато що зрозуміти і в сучасній буржуазній фі-

лософії, що тяжіє до теологізації, тобто до містифікації філософських проблем.

Однак, на думку автора, поняття бога у філософії було покликане і закріпити результати пізнавальної діяльності, підтримати людину в її прагненні до успіху, — це положення пов'язується з «інтелектуалізуючою» функцією даного поняття. Філософа, міркує В. В. Соколов, надихає абсолютизація в ідеї бога пізнавальної діяльності людини. Іншими словами, на питання, чи сприяло розвитку філософії збереження в ній релігійних категорій, книжка дає позитивну відповідь. Автор посиляється при цьому на факт багатозначності поняття бога. Проте потрібно мати на увазі, що ця багатозначність була наслідком спроб найсмисливіших філософів тієї доби, коли поняття бога як нормативне нав'язувалось усім формам духовного життя, надати йому іншого, нерелігійного смислу. З позицій наукового атеїзму, збереження теологічного поняття у філософії як конструктивного її елемента є свідченням її недостатньої зрілості. Звичайно, і пантеїзм і деїзм, які багато в чому відійшли від релігійного трактування бога, були величезним кроком уперед порівняно з теологією, але не тому, що зберігали ідею бога, а тому, що по суті від неї звільнювались, надавши їй принципово іншого, нетеологічного смислу. Визнання ж філософами розумної природи бога (с. 200), «абсолютизація вищих пізнавальних здатностей людського інтелекту» (с. 266), що їх автор виставляє як інтелектуалізуючу функцію, суть не що інше як містифікація процесу пізнання. Філософію, на нашу думку, інтелектуалізує не поняття бога, а соціальна і культурна потреба в розробленні її власних категорій з метою адекватного пізнання світу. Визнання ж плідності поняття бога може послужити приводом для безрезультатних шукань інтелектуалізуючих моментів у сучасній релігійній філософії. Введення означеного матеріалу до навчального посібника навряд чи є виправданим.

Деякі положення в книзі видаються принаймні спірними. Навряд чи вислів «поганізація християнства» адекватно відображає ту сторону філософії Відродження, яка пов'язана з використанням образів античної міфології. «Пряме повернення до язичницьких богів» — це не «поганізація християнства», а відхід від останнього, не заміна християнської релігії античною, а крок у бік десакралізації культури. Термін «поганізація», фіксуючи один з аспектів філософії Відродження, не виражає внутріш-

кількох його семантичних шарів: розповідного, морально-етичного, історичного, символічного (вербального та невербального). Цим аспектам вивчення «Слова» присвятив свою доповідь Б. О. Парахонський ***.

Феномен «самозростання» змісту пам'ятки було розглянуто у виступі С. О. Васильєва. Проблеми тлумачення давньоруських текстів висвітлював С. В. Бондар; Е. М. Левін піддав етимологічному аналізу деякі лексеми «Слова».

А. К. Бичко зосередила увагу на світоглядних зв'язках «Слова о полку Ігоревім» зі слов'янським героїчним епосом. В. Г. Нестеренко показав, що філософсько-евристичний потенціал цієї пам'ятки дає матеріал для дослідження категоріальної структури світогляду. Міфологічні та есхатологічні мотиви «Слова» простежили Т. С. Голіченко та В. І. Стависький ****. Про взаємодію християнського і народного світогляду у тексті цього твору йшлося у виступі О. М. Сирцової. Декілька виступів на семінарі мали предметом етичні, педагогічні та лінгвістичні проблеми у «Слові» (Я. А. Кучма, А. І. Кавалеров, Н. А. Кавалерова, М. Т. Терьохіна, І. Т. Баранов, Й. М. Голомб'євський, Л. І. Євдокимова, Є. М. Черницький, С. В. Русіна).

Своєрідною сполучною ланкою між двома означеними циклами був виступ В. В. Мількова «Філософсько-історична проблематика в розвитку вітчизняної філософської думки XI—XV ст.», в якому йшлося про найближче культурне оточення «Слова»; підкреслювалось, що хоча власне філософські проблеми в давньоруській духовній культурі формувались в неадекватних, щодо західноєвропейської традиції, термінах і в пам'ятках різного жанру, однак приналежність цих проблем до числа власне філософських не викликає сумніву. На думку В. В.

Мількова зміст вітчизняної духовної культури того часу не вичерпується християнством та слов'янською міфологічною традицією. В її розвитку велику роль відігравали й інші культурні традиції, зокрема угро-фінська, тюркська та ін. У цьому розумінні «Слово» є відображенням синкретичності давньоруської культурної традиції. В. В. Мільков підкреслив, що натуралізація історичних подій, історичний оптимізм як вияв циклічного бачення історії — характерні риси історіософських уявлень його автора.

Питанням, пов'язаним зі специфікою форми давньоруської філософії, можливостям інтерпретації філософської культури того часу були присвячені виступи О. Ф. Замалева, О. М. Білика.

Р. М. Плечкайтис відзначив важливість вивчення античної та західноєвропейської філософії для адекватного розуміння особливостей вітчизняного історико-філософського процесу. У його доповіді було підкреслено, що деякі логічні ідеї (наприклад, теорія «можливих світів»), начатки системних та семіотичних досліджень були розроблені в період панування так званої «схоластики». Середньовічна філософія була так багата за змістом, що одним терміном («схоластика») навряд чи можна її повністю охарактеризувати. Звужене визначення сутності середньовічної філософії веде і до одностороннього розуміння особливостей розвитку вітчизняної філософської традиції.

Своєрідність методу філософствування давньоруських мислителів була темою виступу Н. Б. Пилюгіної, яка підкреслила значення східнослов'янської міфологічної традиції у формуванні естетичного способу вираження філософських ідей мислителями Давньої Русі. В. А. Малахов висловив свої роздуми щодо світоглядної ролі мовчання як позитивної цінності в давньоруській духовній культурі. Етичний проблематиці ранніх літературних пам'яток Київської Русі присвятив свій виступ А. І. Макаров.

У доповіді В. М. Нічик було підкреслено, що розвиток гуманістичних ідей у східних слов'ян позначе-

ний великим впливом візантійського гуманізму, на який вітчизняні мислителі спирались як на філософську основу. Положення про типологічну і генетичну спорідненість східнослов'янського та візантійського гуманізму було проілюстровано на прикладі аналізу твору Захарії Копистенського «Палинодія».

Типологія форм суспільної свідомості Росії другої половини XVII ст. розглядалась у доповіді А. Д. Сухова. Він виходить з того, що в ті часи існувало передусім дві партії, які намагались зміцнити феодалізм — «модерністи» і «традиціоналісти»; між ними були розбіжності щодо шляхів досягнення цієї мети. Відповідно утворились дві течії у філософській думці — фундаменталісти та прихильники барокко, які репрезентували два названі типи суспільно-політичних орієнтацій. Третій тип уособлювали старообрядці, які, в кінцевому підсумку, прагнули відродження патріархально-феодальних відносин. Виразником четвертого типу суспільної свідомості — буржуазної — був новий соціальний прошарок, що породив так звану «посадську» літературу.

Вагомо прозвучали на семінарі доповіді М. В. Кашуби та І. С. Захари, що містили результати дослідження спадщини професорів Києво-Могилянської академії, а також виступи О. І. Абрамова, Л. О. Черншової, М. В. Дмитрієва, Л. Б. Пиллявця, присвячені аналізу творів представників релігійно-філософ-

ської думки середньовіччя. Характеристику філософської культури Києва у другій половині XV ст. було дано у виступі І. В. Паславського. На проблемах розвитку ідеї Просвітництва на західноукраїнських землях спинились П. М. Кралюк та Б. Н. Мітюров. В. І. Приленський розглянув питання про інтерпретацію вітчизняної філософської думки XI—XVI ст. представником ліберальної філософії XIX ст. К. Д. Кавеліним.

У виступах Т. В. Буланіної та О. Є. Кошелевої були висвітлені проблеми генезису та філософського змісту навчальної літератури XVI ст. С. О. Пшеничний зосередив увагу на періодизації відображення боротьби християнства та народного світогляду в учительній літературі Давньої Русі.

У роботі семінару взяли участь і учені з Молдавії та Білорусії (Г. С. Бобине, В. Ф. Шалькевич), які розповіли про дослідження історії середньовічної філософської думки науковцями братніх республік. Про перспективи публікації вітчизняної філософської спадщини у видавництві «Наукова думка» розповіла Л. Я. Ловкая.

Семінар продемонстрував досягнення історико-філософської науки у вивченні вітчизняної культурної спадщини епохи середньовіччя і висвітлював конкретні питання, що потребують дальшої розробки.

Т. С. ГОЛІЧЕНКО

У 1987 РОЦІ ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ КНИГУ:

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ И КРАХ ЕГО БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ / В. Е. ЕВДОКИМЕНКО, П. Д. КОВАЛЬ, Л. Ф. ЛАВРОВА и др. — 19 л. — (В пер.).

Висвітлюються основні принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, форми його вияву в різних історичних, регіональних і ідейно-політичних ситуаціях, розкриваються критерії дієвості, конкретно-історична доцільність і необхідність застосування цих принципів. Дається критичний аналіз різних течій сучасного антикомунізму.

Для наукових працівників, викладачів вузів, студентів, пропагандистів, лекторів.

*** Статтю Б. О. Парахонського «Семантика комунікативних відносин «Слова о полку Ігоревім»» вміщено в № 4 нашого журналу за 1986 р.

**** Див.: Стависький В. І. Про джерела філософсько-історичної концепції «Слова о полку Ігоревім». — Філософ. думка, 1986, № 1. — С. 69—74.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Вивчення соціальної структури соціалістичного суспільства цілеспрямовано здійснюється ось уже понад два десятиріччя. У 1966 р. відбулася перша Всесоюзна наукова конференція з проблем соціальної структури, а в 1981 р. — четверта. Про результати їх роботи видано чотири колективні монографії. Окрім соціологів, у кожній конференції брали участь економісти, філософи, правознавці й історики.

Опублікована 1985 року учасниками останньої конференції чергова, п'ята, колективна монографія* дозволяє повною мірою відчутти і усвідомити масштаби зрушень, що сталися у галузі соціологічних досліджень проблем соціальної структури. По-перше, у рамках соціології склалася дослідницька галузь, яку можна умовно назвати «соціологією соціальної структури». Вона виходить з адаптованих до даної предметної області загальних методологічних принципів. Така адаптація є вагомим науковим результатом, а також необхідною передумовою автономізації наукової дисципліни. Дослідницькою галуззю вироблений специфічний понятійний апарат, що обслуговує не тільки пізнавальний процес, а й комунікації між ученими (групами вчених). У ній, нарешті, нагромаджено значний масив достовірної інформації про розглядуваний предмет.

У монографії підбито підсумки становлення соціологічного вивчення соціальної структури радянського суспільства як відносно самостійної галузі наукового пізнання. Таке узагальнення — етап обов'язковий. Наукова дисципліна, досягаючи певного рівня, має потребу в змістовних відповідях на питання про притаманну їй специфіку. Поглиблене пізнання предмета є неможливим без самовизначення у передпосилках і перспективах, бо лише в цьому

* Развитие социальной структуры общества в СССР. Актуальные проблемы социологических исследований / Отв. ред. В. Н. Иванов. — М.: Наука, 1985. — 190 с.

разі забезпечується поступальність руху науки. Для сформованої організаційно і концептуально галузі важливо встановити, а чи є вона достатньо зрілою для створення теорії, яка б могла претендувати на більш чи менш повний опис і пояснення закономірностей розвитку соціальної структури. Загалом, звичайно, ясно, що нині для побудови такої теорії матеріал лише нагромаджується, на багато питань ще належить дати відповіді, чимало — ще тільки сформулювати. Але рецензована книжка вже сьогодні робить внесок у теоретичну роботу в даному напрямі.

Редакційна колегія і авторський колектив виходять з того, що соціальна структура суспільства є надзвичайно складним об'єктом. Складним внаслідок численності елементів, які створюють структуру (причому кожний елемент при найближчому розгляді постає ієрархічно або іншим чином організованим цілим). Складним також внаслідок інтенсивного взаємовпливу елементів (аспектів) соціальної структури один на одного. До розуміння цієї складності й до спроб її відтворення в поняттях соціологи прийшли не зразу. Перехід же до нових уявлень, більш адекватних природі розглядуваного предмета, обіцяє істотне прирощення знання. Тому і цінна здійснена у монографії розстановка світоглядних і теоретичних орієнтирів, які відкривають нові горизонти розвитку соціологічних досліджень соціальної структури.

Уявленню про складність соціальної структури відповідає новизна і комплексність розв'язання методологічних проблем. Вкажемо насамперед на трактування соціальної структури як «зрізу» соціальних відносин. Його значення полягає в тому, що воно спрямовує на максимальне повне врахування закономірностей, що діють на різних рівнях організації суспільства. Такий підхід вимагає доповнювати аналіз соціального складу населення розглядом соціальних відносин. Зміст останніх стано-

вить взаємодія класів, груп, прошарків з приводу умов відтворення і розвитку суспільства загалом, окремих регіонів, трудових колективів. У таку взаємодію класи і соціальні групи, прошарки вступають і як рівні і разом з тим як нерівні. У такій взаємодії ці стани рівності й нерівності модифікуються, відбувається зрушення у змісті й інтенсивності певних потреб, видозмінюється структура мотивів соціально значущої діяльності.

Свідченням конструктивності запропонованого в монографії методологічного підходу є формулювання ряду нетрадиційних проблем, які підлягають соціологічному вивченню. Відзначимо лише деякі з них. Так, з теоретичного погляду, важливо предметніше дослідити взаємозв'язок базисних і надбудовних соціальних відмінностей, визначити особливості відображення ще наявної соціальної нерівності в суспільній свідомості, виявити закономірності й фактори прискорення становлення безкласової структури суспільства. У практичному плані істотно важливе завдання встановити можливості й умови управління розвитком цих аспектів соціальної структури.

Для узагальнюючих колективних праць правилом має бути, мабуть, переважання поставлених проблем над розв'язаними. Смак до постановки проблем — ознака високого рівня наукової культури дослідника. На жаль, у більшості соціологічних публікацій все навпаки: відповідей навіть більше, ніж питань, — на жаль, відповідей малоефективних. Щодо цього рецензована монографія — відрядний виняток. Читач поряд з позитивним матеріалом знайде постановку найрізноманітніших проблем: методологічних (як вивчати), соціальних (що вивчати), теоретико-пізнавальних (як і які пізнавальні засоби вдосконалювати і розробляти). І далеко не для всіх проблем запропоновані формули рішень. Зважаючи на підзаголовок книжки — це не недолік, а скоріше чесне виконання взятого на себе обов'язку.

Скажімо, висновок про те, що «реальна суперечність між рухом радянського суспільства до повної соціальної рівності й збереженням (відносним відтворенням) соціальної нерівності між класами, соціальними групами, прошарками становить основну проблему соціологічних досліджень соціальної структури» (с. 29). До такого формулювання треба було б ще дійти — со-

ціологи зі стажем добре це розуміють. Але сьогодні вона є вихідним пунктом планованих і організованих прикладних досліджень. Так, суперечність між рухом до рівності і відтворенням нерівності неодмінно розв'язується, а не застигає у формі нерухомих протилежностей. Тому соціологічне дослідження покликане встановити, в яких формах розв'язується конкретна суперечність. Чи приводить воно до посилення (справедливого чи несправедливого за даних умов) соціальної рівності, чи консервує (справедливо або несправедливо) соціальну нерівність. Бажано також з'ясувати, які можливі соціальні наслідки того чи іншого варіанта розв'язання суперечності, а також визначити шляхи оптимізації у разі соціально несприятливого розвитку подій. Орієнтоване на вивчення суперечностей соціологічне дослідження виконає і прогнозу і практично-організаційну функції — в цьому пункті до авторів монографії лишається лише приєднатися.

Не все у монографії, зрозуміло, рівноцінне. Та й як цього досягти, якщо у порівняно невеликій праці 28 авторів? Тому деяка неоднорідність викладу просто запланована, а це вже аж ніяк не можна залічити до активу редакційної колегії. Жорстко обмежений обсяг окремих розділів і параграфів зобов'язував викладати думку дуже стисло, мало не в телеграфному стилі. Чотири-п'ять сторінок на параграф — це скоріше заявка на тему, ніж її розкриття. На жаль, не уникнуто й повторів загальновідомих положень (хоча їх усе ж менше, ніж буває у таких працях). Не в усіх розділах автори дотримуються трактування соціальної структури як «зрізу» соціальних відносин. Це значно збіднює можливості аналізу і інтерпретації матеріалу.

На закінчення підкреслимо: у книжці висвітлюються останні досягнення соціологічного вивчення соціальної структури соціалістичного суспільства як у сфері теорії і методології, так і у сфері конкретних досліджень. Запропоновані підходи і точки відліку — добра платформа для забезпечення систематичності наукових пошуків у даній сфері знання. І це винятково важливо: визначаючи вихідний рубіж дальшого руху, колективна монографія виконує функцію колективного організатора і координатора.

В. Л. ОССОВСЬКИЙ, О. С. МАКЕЄВ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИ МОЛОДОГО СПЕЦІАЛІСТА

Активізація людського фактора як найважливіша умова прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства висуває перед вищою школою нагальні вимоги удосконалення підготовки спеціалістів, які б поєднували високий професіоналізм, ідейно-політичну зрілість з навичками організаторської і виховної роботи. Особливу увагу, з погляду авторів рецензованої монографії*, треба приділити розвитку громадсько-політичної активності в процесі виховання молодого спеціаліста. Це підтверджується і результатами соціологічних досліджень, проведених у 1976—1983 рр. (опитано 4500 студентів вузів і 2000 молодих спеціалістів на промислових підприємствах, у НДІ і проектних організаціях Білорусії).

Розглядаючи механізми формування громадсько-політичної активності сучасного радянського студентства, автори пов'язують їх дію, по-перше, з організованим політичним вихованням під началом відповідних соціальних інститутів; по-друге, зі стихійною практикою соціальної взаємодії молоді, з освоєнням нею соціальних норм, оцінок, мотивів, прийнятих форм поведінки і відносин у колективах, зі специфічними засобами групового контролю.

Що стосується організованого громадсько-політичного виховання студентів у вузах, то читач знайде у праці цікавий матеріал про роль у цьому процесі суспільних наук, громадсько-політичної практики, системи громадських доручень. Так, указуючи на високу роль курсів суспільних дисциплін у формуванні в студентів громадсько-політичної активності, автори праці на основі даних своїх досліджень доходять висновку: цей вплив міг би бути значно сильнішим, коли б кафедри під час розробки тем рефератів, лекцій і доповідей не повторювали примірних планів семінарських занять, а тісно пов'язували специфіку висвітлюваних курсів з життям, профілем майбутньої діяльності студентів.

Важливе значення має проведений в книжці аналіз рівня сформованості в студентів вміння реферувати громадсько-політичну літературу, проводити конференції, виступати за лекціями перед населенням та ін. Зокрема, виявлено прямий зв'язок

* Формирование общественно-политической активности студентов вузов. — Минск: Изд-во Минск. ун-та, 1985. — 141 с.

між розвитком цих навичок і участю студентів у громадській роботі у вузі.

Загалом автори книжки роблять досить істотний і обґрунтований (підтверджений результатами соціологічних досліджень) висновок про те, що основним механізмом формування політичної активності студентів є здійснення прямого ідеологічного впливу на них протягом усього періоду навчання.

Значно скромніше місце займає у рецензованій книжці аналіз іншого механізму формування громадсько-політичної активності, пов'язаного зі впливом на особу зміни соціального мікросередовища, умов діяльності, що викликають перебудову мотивації. Цю обставину можна було б закинути авторам монографії, якщо не зважати на складність і слабку розробленість даної проблеми у науковій літературі.

Щоправда, в книжці здійснено досить глибокий аналіз ролі студентської групи у формуванні соціальної активності молоді. Об'єктивним показником психологічного клімату тут слугує ступінь реалізації орієнтацій студентів на групові цінності. Дослідження показало значний вплив психологічного клімату в групі, її організованості, згуртованості на формування активності студентів. Водночас з'ясувалося, що громадська діяльність студентів є важливим чинником згуртованості студентської групи, сприяє посиленню комунікативних зв'язків між членами колективу, підвищенню в них почуття відповідальності та ін.

Це привело авторів праці до висновку про необхідність компенсації недостатньої ефективності традиційного «лекційного» впливу на студентів за рахунок перебудови мотиваційної сфери, формування орієнтації на громадсько-політичну діяльність через цілеспрямовану зміну соціального мікросередовища, зокрема, удосконалення структури групових відносин і цінностей. Як конкретна рекомендація щодо даної проблеми висунута пропозиція про доцільність широкого програмування громадсько-політичної роботи студентів (зокрема, старших курсів) за межами вузу, безпосередньо в трудових колективах.

Цінність досліджень, здійснених авторами рецензованої книжки, полягає, зокрема, в застосуванні ними, крім традиційних (опитування, аналіз документів), ряду складних методик, спеціально адаптованих стосовно цілей праці. Так, для вимірювання устано-

вок у сфері громадсько-політичної свідомості був використаний метод семантичного диференціалу. З його допомогою реконструювались типи ціннісних орієнтацій студентської молоді (за показниками величин семантичної відстані й оцінного фактора). Вдалося, наприклад, виявити істотні відмінності в структурі установок у групах студентів, які самі виявляють активність у виборі громадських доручень, і в тих, де останні «розподіляються» всупереч бажанню молодих людей.

Однією з хиб рецензованої книжки є слабка обґрунтованість виділення різних рівнів активності студентів (с. 24—27), не завжди вдалий за композицією виклад матеріалу, — це, зокрема, стосується висвітлення проблем організації громадсько-полі-

тичної практики студентів. Глибшого розкриття потребує, на наш погляд, і проблема впливу на формування громадсько-політичної активності студентів тих факторів, що діють поза межами вузу.

Загалом же книжка «Формування громадсько-політичної активності студентів вузів», безперечно, є плідним науковим дослідженням актуальної нині соціальної проблеми. Матеріали, що містяться в ній, і особливо результати проведених на високому професійному рівні соціологічних досліджень є важливими не лише для працівників вищої школи, суспільствознавців, а й для усіх, хто цікавиться проблемами виховання молоді та її соціального становлення.

В. Л. ВОЛОДИН, В. А. ПОЛТОРАК

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ФІЗИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Методологічний розгляд формування сучасної фізичної картини світу, що дається в книжці відомого радянського спеціаліста з філософських питань фізики Б. Я. Пахомова*, починається з характеристики методу Галілея. І це не випадково, оскільки основні риси методу, застосованого в накресленому Галілеєм «плані світобудови», зберігаються у фізиці й досі.

«Феномен Галілея» жваво обговорюється у світовій логіко-методологічній та історико-науковій літературі¹. Істотним пунктом методу вченого є поняття значення фізичної величини, яка вимірюється. В ньому, як у фокусі, поєднуються експеримент і математика — визначальні сторони методу Галілея. На відміну від Ф. Бекона і Р. Декарта Г. Галілей не залишив систематичного викладу своїх уявлень про метод наукового пізнання. Тому доводиться, спира-

ючись на окремі його висловлювання з проблем методу, а головне — на зміст його досліджень, реконструювати основні риси цього методу. А щоб реконструкція не була довільною, Б. Я. Пахомов у своєму аналізі враховує ті конкретно-історичні обставини та проблемну ситуацію в науці, в яких здійснювалися дослідження Галілея. При цьому виділяються, крім згаданих уже сторін, такі основні риси методу Галілея, як утворення фундаментальних ідеалізацій і побудова за їх допомогою конструктивних теоретичних моделей реальності, а також — і це найголовніше з погляду Б. Я. Пахомова — розробка та конструктивне використання загальних уявлень про принципи світобудови, наукової картини світу на теоретичному рівні (с. 24—25).

Сучасна фізична картина світу — це, поперше, картина світу фізики Нового часу, яка прийшла на зміну фізичним уявленням середньовіччя. Її можна назвати картиною світу Галілея — Ньютона. Передумовою цієї картини була, безперечно, геліоцентрична система світу Коперника. Отже, сучасна фізична картина світу — це картина світу не лише сучасної, а й класичної фізики, що протистоїть античній та середньовічній картині світу, найвизначнішими носіями якої були в античний період Арістотель, а в середньовічній Європі представники номіналістичної натурфілософії XIV

* Пахомов Б. Я. Становление современной физической картины мира. — М.: Мысль, 1985. — 270 с. — (Философия и естествознание).

¹ З фундаментальних праць останнього десятиліття відзначимо: Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента: От античности до XVII в. — М.: Наука, 1976. — 292 с.; Боголюбов А. Н. Механика в истории человечества. — М.: Наука, 1978. — 150 с.; Finocchiaro M. A. Galileo and the art of reasoning: Rhetorical foundation of logic and scientist method. — Dordrecht etc.: Reidel, 1980. — XX, 476 p.

ст., професори Паризького та Оксфордського університетів Н. Орем, Т. Брэдвардін та ін.

По-друге, сучасна фізична картина світу — це картина світу сучасної фізики, що виникла на початку нашого століття на противагу класичній фізиці. Власне, сучасна фізика, що своєю появою завдячує М. Планку, А. Ейнштейну, Н. Бору та іншим визначним фізикам ХХ ст., зумовила постановку та дослідження проблеми фізичної картини світу, питань її становлення, єдності, методологічного статусу, логічної несуперечливості, пізнавального значення та ін. Філософська змістовність цієї проблематики не викликає сумніву.

Б. Я. Пахомов не намагається заперечувати вироблені вже методологічні контури зображення еволюції фізичної картини світу. Він виходить з того, що науково-дослідницьку програму Галілея в минулому столітті було доповнено якісно новою програмою, в основі якої лежала концепція електромагнітного поля. Започаткували цю програму Ерстед і Фарадей, але уособлює її Максвелл. Послідовне застосування теоретико-модельного методу в межах молекулярно-кінетичної теорії дозволило Максвеллу виявити критичний поріг пояснювальної властивості механістичної картини світу. На фоні кризи механістичної картини він викладає математичну теорію електромагнітного поля, яка, будучи лоренц-інваріантною, відкриває прямий шлях до народження релятивістської фізичної картини світу Ейнштейна.

Уявлення про етапи формування сучасної фізичної картини світу Б. Я. Пахомовим не переглядаються. Однак вони уточнюються і наповнюються новим, крізь призму досить вагомої авторської позиції, баченням, і, нарешті, ілюструються підібраним зі знанням фізичної теорії та історії фактичним матеріалом. Останнє підтверджує філософський аналіз, але ще не доводить його, і тому про це можна було б навіть не згадувати, якби не слушно наведені автором приклади ходячих помилкових суджень, які й досі подібаються не лише в популярній, а і в такій, що претендує на наукову значущість, літературі. Одним з таких некритичних передсудів є поверхове твердження, ніби вразливе місце фізики Арістотеля полягає в тому, що він надає перевагу умоглядним судженням своєї логіки перед досвідом.

Б. Я. Пахомов, відповідаючи на питання, чому Галілей переміг послідовників Арістотеля, зазначає, що «в Галілея були раціональні аргументи на користь нової фізичної картини світу» (с. 35). Хоча вихідні ідеалі-

зовані моделі класичної механіки безпосередньо не спостерігаються, проте введення їх (матеріальної точки, принципу інерції та ін.) дало можливість з досі незбагненою для багатьох ефективністю математично описувати спостереження, тоді як фізика Арістотеля, виходячи зі спостережень, давала про них фізично (не логічно) хибні висновки.

Ще один передсуд, якого уникає книга Б. Я. Пахомова, стосується порівняння гео- і геліоцентричної картини світу. Відомо, що «система Коперника в момент своєї появи не була ні більш простою, ні більш красивою, ніж система Птолемея... а складність обчислень за методом Коперника навряд чи була меншою, ніж за методом Птолемея» (с. 30). Погоджуючись з цим, автор водночас рішуче критикує нео- і постпозитивістські концепції логічно еквівалентних описів, що входять до історично конкуруючих теорій. Особливо докладно і переконливо критикується концепція науково-дослідницьких програм Лакатоса (с. 31—34).

Позитивною стороною книги є чіткість авторської позиції в розглядуваних питаннях. Через всю працю проходить стрижнева ідея складності структури гносеологічного відношення суб'єкта до об'єкта пізнання, з якої випливає вимога пояснення зовнішніх проявів процесів виходячи з уявлень про їх внутрішню, безпосередньо неспостережувану сутність. Слова К. Маркса про цю вимогу як передумову наукового пізнання взяті епіграфом до першої глави праці, де йдеться про метод Галілея. Проблема спостережуваності особливо загострюється в науково-дослідницькій програмі Максвелла — Ейнштейна щодо реальності електромагнітного поля, а також у квантовій теорії, де ця проблема дістає статистичне розв'язання щодо фізичних величин мікросвіту, і, нарешті, у контексті проблеми існування та спостережуваності кварків. Кваркова модель елементарних частинок, на думку автора, знаменує тріумф Галілеєвого методу конструктивних теоретичних моделей.

Автор дає своє бачення аналізованих питань про вибір теорій (с. 33), сучасний системний підхід до розв'язання парадоксів детермінізму (с. 86), про доквантові вияви корпускулярно-хвильового дуалізму (с. 111), роль поняття вирішального факту в переході від однієї фізичної картини світу до іншої (с. 91—96), про введення замість образу матеріальної точки поняття фізичної події як фундаментального елемента нової картини світу (с. 116—122). Окремий розділ книжки присвячено К-ме-

золам (с. 198—214). Аналіз цих частинок був успішно використаний Б. Я. Пахомовим ще на початку 60-х років для ілюстрації продуктивності введеної ним тоді концепції відносності щодо типу взаємодії.

Послідовне додержання авторської концепції дозволяє зробити уточнення в одних питаннях і дискусійне зіставлення поглядів і їх критичний аналіз в інших. Зокрема, автор приходить до висновку, що поняття «фізична картина світу», у його буквальному трактуванні, є з наукового погляду неточним. По-перше, в сучасній фізиці йдеться не про картину, а про картини світу; по-друге, навіть за умови зведення їх до єдиної картини (що залишається проблемою) це була б за концептуальною основою не фізична, а лише науково-теоретична картина фізичного світу (с. 57). З цього боку вислів «квантова картина світу» є некоректним. Правильним, вважає Б. Я. Пахомов, буде формулювання «фізична картина квантового світу» (с. 181—197). Таке уточнення додержується досить строго, особливо стосовно квантової теорії. А ось щодо релятивістської фізичної картини світу (с. 110—131) такого застереження немає.

У рецензованій праці є й інші недоліки. Зокрема, з боку історичного розгляду вар-

то було б більше уваги приділити середньовічним попередникам Галілея, а в логічному аспекті — спинитися докладніше на раціоналістичних особливостях методу Галілея з погляду сучасної логіки, розкрити його не тільки щодо фізики Арістотеля, а й стосовно Арістотелевої логіки. Побутує думка, що логіка теоретичної фізики Галілея — Ньютона аж ніяк не відрізняється від Арістотелевих силізмів. Справді, структура класичної фізики, вдовольняючи умовам алгебри Буля, відповідає логіці Арістотеля. Але при цьому не треба забувати, що Галілей зміг перевершити «батька логіки» у сфері фізики, лише увівши нову, особливу форму логічного — раціональну побудову ідеалізованих теоретичних моделей у рамках системної самопогодженості всього фізичного знання (дедукція з гіпотетичних припущень). Дальше дослідження в напрямі логічного порівняння Арістотелевого та Галілеєвого методів уявляється досить перспективним.

Книжка Б. Я. Пахомова — вагомий внесок у розробку філософських питань сучасної фізичної картини світу і адресована всім, хто цікавиться філософськими проблемами природознавства.

М. М. РОЖЕНКО, В. М. СВИНЦІЦЬКИЙ

АТЕЇЗМ І РЕЛІГІЯ В УМОВАХ НТР

Проблема подолання релігійності й повсюдного утвердження науково-матеріалістичного світогляду в соціалістичному суспільстві набуває особливої актуальності в умовах НТР. Увагу дослідників дедалі більше привертає вплив науково-технічної революції на свідомість віруючих. Водночас роль сучасної НТР у прискоренні процесу відходу віруючих від релігії, у подоланні індивідуальності як життєвої позиції частини невіруючих, у становленні атеїстичної переконаності членів соціалістичного суспільства вивчена ще недостатньо. Поряд з уже виданими працями що проглядають певною мірою заповнює книжка М. С. Бойка і І. С. Старовойта*.

Особливу увагу автори звертають на аналіз атеїстичного потенціалу НТР. При-

чому вплив НТР на релігійну свідомість розглядається як опосередкований змінами в способі життя, характері праці людей, трансформацією інших форм суспільної свідомості, а також внутрішніми закономірностями розвитку самої релігії. Виходячи з цього положення, автори обґрунтовують висновок про дальший відхід віруючих від релігійного світорозуміння під впливом НТР. Цей процес є наслідком проникнення науки в усі сфери життя.

Другою великою проблемою, аналізованою авторами, є з'ясування впливу змін у характері й змісті праці на формування атеїстичної переконаності. Практично значущим є висновок про посилення ефективності атеїстичної роботи в трудових колективах завдяки залученню віруючих до різних форм підвищення освітнього рівня, а також до соціалістичного змагання, до руху за комуністичне ставлення

* Бойко М. С., Старовойт І. С. Атеїзм і релігія в умовах НТР. — Київ: Політиздат України, 1985. — 94 с.

до праці, завдяки їхній участі в громадських органах управління виробництвом, у науково-технічній творчості. Значні можливості для формування науково-матеріалістичного світогляду, подолання релігійних забобонів створюють, на думку авторів, нові форми організації і оплати праці — бригадний підряд, госпрозрахункові комплекси, наскрізні бригади (с. 32).

Дослідження згаданих проблем було б однобічним без вивчення соціального портрету сучасного віруючого. Цьому присвячено третій розділ. В ньому (як і в інших розділах книжки) для доведення висунутих тез залучається великий фактичний матеріал, дані конкретно-соціологічних досліджень; в тому числі проведених з участю авторів. Обґрунтовується думка про дальше звуження соціальної бази для відтворення релігії під впливом соціалістичного способу життя, розгортання НТР, а також про глибокі зміни в буденній релігійній свідомості, що виявляється в посиленні її нестійкості, в розпливчастості релігійних ідей, зміщенні акцентів у свідомості віруючих з релігійно прикрашених ідеалів на практично значущі, життєві.

Водночас у рецензованій праці належним чином не враховані пов'язані з розвитком НТР негативні чинники, що впливають на свідомість віруючих. Невиправдано, на наш погляд, опущена з уваги й та обставина, що негативні наслідки НТР у розвитку капіталістичних країн побічно

впливають і на свідомість віруючих у нашій країні. Ідеологічно важливо було б показати, що розбухання воєнно-промислового комплексу, посилення гонки озброєння, безперечно, сприяє зміцненню есхатологічних настроїв серед населення буржуазного Заходу. Крім того, модернізація релігії неоднозначно виявляється в різних конфесіях. Часто страх ідеологів релігії перед можливістю саморозкладу релігійної свідомості в масах породжує прагнення посилити традиціоналістські тенденції, консерватизм мислення, часто спостережуваний серед релігійних елементів.

Подолання релігійності, як відомо, не є єдиним завданням, що стоїть перед пропагандистами наукового атеїзму. Важливо здійснювати дальше формування атеїстичної переконаності населення. Як справедливо відзначають автори, розгортання НТР створює для цього сприятливі умови. Водночас формування стійких атеїстичних поглядів, необхідність ефективного ідейного заслону відтворенню релігії настійно потребують залучення до сфери атеїстичного впливу всіх категорій населення.

Загалом книжка М. С. Бойко й І. С. Старовойта «Атеїзм і релігія в умовах НТР» досить змістовна, чимало висновків і положень, висвітлених у ній, будуть корисні викладачам, пропагандистам наукового атеїзму в їхній практичній роботі.

М. А. ЗАХАРОВА, Н. Я. ЛІСОВЕНКО

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

(Закінчення. Початок — на стор. 95).

виробництві і невиробничій сфері, дослідники виділяють основні; це — механотроніка («оживлення», «інтелектуалізація» виробничого устаткування за допомогою вмонтування мікропроцесорних елементів), технотроніка (автоматизація управління технологічними процесами), інформатика (технологія інформаційно-управлінських процесів в соціальному середовищі). Така класифікація важлива для визначення предмета однієї із найновіших наук кібернетичного циклу — інформатики, з приводу якої досі точаться суперечки й дискусії.

Особливе місце посідають в книжці питання взаємодії людини і ЕОТ, ролі людини в комплексних системах управління, з'ясування значення і можливостей комп'ю-

терної техніки у розширенні меж людського пізнання. Глибокому філософському осмисленню піддані такі ж життєво важливі й «тонкі» з соціального погляду аспекти кібернетизації, як психологічний стан людини в роботизованих виробництвах, емоційні навантаження на людину під час роботи з ЕОТ (зокрема, в науково-пізнавальних процесах), науково-технічні і соціальні межі створення «штучного інтелекту».

Глибоко наукова за характером, монографія водночас розрахована на широкого читача. Про складні проблеми кібернетики говориться в ній доступною мовою, що не йде, однак, на шкоду змістовності їх розгляду, а, навпаки, сприятиме поширенню ідей кібернетики серед широких мас трудящих.

Л. Г. ЛАВРОВ

Summaries

KH. DOMOZETOV. *Innovation Activity of the Leader in the Labour Collective*

An increase in the efficiency of the engineering and technological renewal management is a sufficient condition to accelerate the socialist society advance. Analysis of the data obtained from the sociological study performed on the machine-building plants of Bulgaria permits revealing factors which affect innovation processes in the labour collective and activation of the innovation activity of business managers, as well as determining basic trends in practical improvement of these processes.

A. KH. NARUSK. *Role of the Family in Transfer of Culture Traditions*

Under conditions of all-round perfection of socialism a family fulfils significant social functions in moulding a new personality and in transfer of cultural traditions. These functions are realized in all spheres of vital activity — when forming active, creative attitude to work, to culture values, to the sphere of public and family life. Contribution of parents to the process of bringing up of socio-active and all-round people should be attached not less importance than to their labour, social and cultural activity, which is required by a further increase of the family role in the transfer of cultural traditions.

E. E. GRAUBERG. *Intensional Contexts and Semantics of "Possible Worlds"*

A notion of "possible worlds" as a cognitive technique which permits revealing actual difficulties of cognition coming from interpretation of intensional contexts are analyzed from the standpoint of Marxism-Leninism.

The semantics of "possible worlds" by J. Hintikka constructed on the basis of the theory of semasiology differing from the traditional theory of nomination is considered by the author as the most constructive one as applied to logic analysis of intensional contexts and the most appropriate from the gnoseological point of view. This semantics employs the idea of multiple reference and uses a theoretical-model approach in a wider sense than exclusively mathematical one.

In this sense the semantics of "possible worlds" may be extended to the modal logic and reveals relationship of logic objects expressing significance and objectiveness of the human consciousness.

L. N. STQLOVICH. *Nature of Aesthetic Categories*

One of the problems of the modern aesthetics is the problem to study the origin and nature of aesthetic categories, development of the methodology for analysis of their essence and functions.

It is legitimate to begin such an analysis with consideration of the category "aesthetic" as the most abstract and vital. Its content is disclosed and concretized through two types of categories: a category of the object of aesthetic relation and through two types of categories: a category of the object of aesthetic relation and a category of the subject of this relation. The further insight into the essence of the category content presupposes investigation of a subsystem of categories which reflects the origin and development of art and are characterized as a category of artistic nature.

Revealing of the aesthetic categories as a result of aesthetic interaction with other branches of knowledge — first of all with philosophy as well as with sociology, psychology, information theory and semiotic is a significant moment of their nature.

Efficiency of studies of aesthetic categories depends also on versatility of their consideration. Basic aspects of their investigation are the following: historical, gnoseological, axiological, social, semiotic, logic, system, phenomenological, hermeneutic, instrumental.

V. B. MOIN, K. M. LYALCHUK. *Contentment with Leisure: Interpretation of Sociological Data*

Contentment with leisure (CL) is an important indicator of the way and quality of personality's life. Sociological studies of this socio-psychological phenomenon create necessary empirical and theoretical basis for interpretation of personal and socio-group aspects in satisfaction of spiritual and social requirements of the people, for determination of disproportions in requirements as to their leisure.

UTKINA N. F. *Philosophical Ideas in M. V. Lomonosov's Works*
(On the 275th Anniversary of the Scientist's Birth)

Research activity of M. V. Lomonosov is inseparably linked with philosophical comprehension of the objective world and problems of its cognition, with assertion of the scientific picture of the world, gaining a foothold in the stubborn struggle with clerical fallacies. Lomonosov, a founder of stable materialistic traditions in the history of the home thought, was deeply convinced that difficulties and doubts of scientific knowledge should be overcome on the basis of notions on the moving matter, on the indestructible determinism of the natural world and unlimited potentialities of the human mind aspired to the truth.

V. O. KHRAMOV. *Scientific Heritage of T. Kotarbinsky* (On the Centenary of Thinker's Birth)

In 1986 the world community has celebrated a centenary of Tadeush Kotarbinsky (1896—1981) birth. He was a prominent scientist, thinker, philosopher and public figure of Poland. Scientific heritage of Kotarbinsky is rather versatile. It includes works on philosophy, logic and methodology of science, extensive publicistic works where he had emerged as a militant atheist, defender of freedom, democracy and dignity of the personality, critic of idealism in philosophy and psychology. Kotarbinsky's works on praxeology, his initiatives in the movement for scientific organization of labour acquire a world-wide recognition. Analysis of Kotarbinsky's creative heritage, contents and social sense of his praxeology confirm that he was and still remain in our memory a prominent scientist and organizer of higher school, humanist and patriot of socialist Poland.

M. I. KULICHENKO. *Reality and Myths about the National Character*

Fundamental conceptual propositions of the monograph by P. I. Gnatenko "National Character: Myths and Reality" (Kiev, 1984) are analyzed in a wide context of related problems of national consciousness and national psychology as well as of national character and psychological composition of the national. A methodologically important thesis is grounded that national consciousness, as including national psychology in its structure, should be considered first of all as an ideological factor. "Ethnization" in the approach to phenomena of national life and substitution of the "socio-ethnic community" notion for the "nation" notion is devoid of validity. The procedure of concrete-sociological investigations of national psychology problems demands further development.

K. Yu. RAID. *Contradictions of "Marxological" Tendencies of the Revived Existentialism*

Existentialism finds a new form of its existence in the culturological syntheses of the modern bourgeois consciousness. M. Poster, D. Archard, S. Kruks, L. Braun and other representatives of "existential Marxism" and "existential politology" in their attempts to create own variants of the existential criticism of Marxism thoroughly conceal the essence peculiarities of the existential consciousness: its destructive and illusory character, hypersymbolism, etc. Existential conceptualization of the nonadequate notions, transformed by the neoexistentialists into a new means to deceive philosophical world testifies to the reactionary character and antihumanism of the primary positions of these bourgeois ideologists revealing their true intentions in reinterpretation of the classical philosophical heritage.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК
(головний редактор)
В. Г. АНТОНЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО
В. І. ВОЛОВИЧ
І. П. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО
В. П. ІВАНОВ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. С. ПАЗЕНОК
М. О. ПАРНЮК
Я. Б. ПОПОВА
(відповідальний секретар)
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
(заступник головного редактора)
В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ
Л. В. СОХАНЬ
В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 228-39-78, 228-48-55

Наукові редактори: І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, Н. Б. Вяткіна, В. О. Звіглиць

Художній редактор О. М. Колодієва
Технічний редактор Л. М. Кравченко
Коректор Г. С. Божок

Здано до набору 04.11.86. Підп. до друку 23.12.86. БФ 33090. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,41. Тираж 1250 пр. Зам. 0-149.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ-30, Леніна, 19.
ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 1, ЯНВАРЬ—ФЕВРАЛЬ, 1987. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.